Всеукраїнська Асоціація
викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова Доба»

Ю.Комаров, В.Мисан, А.Осмоловський, С.Білоножко, О.Зайцев

ІСТОРІЯ ЕПОХИ

ОЧИМА ЛЮДИНИ

10 клас

Україна та Європа у 1900–1939 роках

Навчальний посібник
з історії України
та всесвітньої історії

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки
України

Київ
«Генеза»
2004

ББК 63.3(4Укр)я721

Посібник містить навчальний матеріал згідно з програмою курсу історії України та всесвітньої історії для 10 класу загальноосвітніх навчальних закладів МОН України і призначений для використання на уроках історії України та всесвітньої історії.

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Навчальний посібник підготовлений у рамках українсько-європейського проекту авторським колективом педагогів – членів Всеукраїнської асоціації викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова Доба» за підтримки Міністерства освіти та науки України, Європейської асоціації викладачів історії EUROCLIO, Міністерства закордонних справ Королівства Нідерландів та Посольства Королівства Нідерландів в Україні. Виданий на кошти Міністерства закордонних справ Королівства Нідерландів.

При роботі над створенням посібника вагому допомогу надавали вітчизняні та зарубіжні експерти:

Євтушенко Р. – провідний спеціаліст Управління середньої освіти МОН України;
Кульчицький С. – д.і.н., професор, заступник директора Інституту історії України НАН України;
Ладиченко Т. – к.і.н., завідувач кафедри методики викладання історії Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова;
Удод О. – д.і.н., професор, директор Інституту навчальної літератури;
Шаповал Ю. – д.і.н., професор, провідний науковий працівник Інституту політичних та етнонаціональних досліджень НАН України;
Даргі Річард, Томс Данкан (Шотландія);
Доннемаєр Кріста (Австрія);
Кушнерьова Юлія (Росія).

При підготовці видання використано матеріали, зібрані Калініною Л., Фрейманом Г. Переклад англомовних матеріалів здійснювали співробітники Центру громадянської та історичної освіти «Нова Доба» Кузик Г., Дитина Т., Пурська М.

Рецензенти:

Грицак Я. – доктор історичних наук, професор, директор Інституту історичних досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка;
Турченко Ф. – доктор історичних наук, завідувач кафедри новітньої історії України, декан історичного факультету Запорізького державного університету;
Трухан О. – методист кафедри теорії і методики гуманітарної освіти Київського міського педагогічного університету ім. Б.Д. Грінченко;
Варшавська М. – вчитель-методист Миколаївського обласного колегіуму.

Координатори проекту: ван дер Лью-Роорд Йоке, Кріїнс Хаберт (Нідерланди), Поліна Вербицька, Ірина Костюк (Україна).

© Всеукраїнська асоціація викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова Доба», 2004
© Видавництво «Генеза», художнє оформлення, 2004

Шановні старшокласники!

Ми живемо з вами в унікальний і надзвичайно цікавий час. Не всім випадало упродовж свого життя проводжати й зустрічати століття та тисячоліття. Доля подарувала нам шанс бути свідками цього явища, спостерігати та брати участь у багатьох суспільно-політичних подіях, що відбувалися й тривають на межі двох тисячоліть. Ми з вами увійшли в історію і вже стали її сторінкою, щоправда, ще недописаною.

Якось ми запитали своїх учнів: – А за чим вивчатимуть історію в майбутньому ваші діти? – За підручником, – майже не задумуючись одразу ж відповіли вони. І потім додали: – Це буде електронний підручник, оскільки всі сфери життя будуть максимально комп'ютеризовані. Наш діалог тривав. – А чи хотіли б ви, щоб учні майбутнього дізналися про те, як жили ми, що їли, що носили з одягу, про що мріяли, як сприймали й оцінювали навколишні події, яким телепередачам надавали перевагу, що читали, які мали вподобання тощо? – Та хіба таке можливе? У підручниках про це не пишуть, – навперебій запитували й переконували нас учні. – А чи хотіли б ви прочитати про подібні речі у своєму підручнику, чи було б це для вас цікаво? – допитувалися ми. Наші школярі задумалися. Ми ж вирішили не лишати все «на потім», як це часто буває в дорослих, і взялися до створення книжки, яку ви сьогодні тримаєте у своїх руках. Її писали сотні авторів. Ні, ми не помиляємося, представляючи авторський колектив цього унікального навчального посібника. Він не схожий на жодну із сучасних навчальних книг шкільної історії передусім тим, що тут немає тексту від імені одного автора. Наші автори – політики, історики, очевидці подій, воїни, жінки, діти, робітники, селяни, учні, учителі, художники, письменники, журналісти, фотокореспонденти та ін. Усі вони жили в минулому столітті, а дехто живе і сьогодні. Вони залишили спомини про часи, які стануть предметом вашого дослідження: 1900–1939 рр. Часто їхні свідчення суперечать одне одному. Нам здається, що це робить матеріал ще цікавішим, оскільки відображає різні трактування тієї самої події і не лише ілюструє заплутаність історії, а й дає змогу критично осмислити її. Пропонуємо вам не просто перечитати спомини, ознайомитися з оцінками історичних подій, а дослідити їх, щоб зробити самостійні висновки і мати власне судження про епоху, від якої нас відділяє більш ніж півстоліття.

Усе пізнається у порівнянні. Саме цей принцип ми вирішили використати у нашій книжці. Події української історії тут розкриваються на тлі світових та європейських подій. Ми сподіваємося, що це дозволить вам не лише порівнювати та визначати здобутки власного народу, а й задуматися над тим, у чому спільність та відмінність історичної долі народів світу і Європи, яких помилок вони припускались у минулому і як їх уникнути в майбутньому. Ми хочемо, щоб вислів про історію як учительку життя (Vitae) допоміг вам і став у пригоді всім, хто хоче жити в нашому спільному домі, назва якому – Земля.

Ця книжка не побачила б світу, якби упродовж трьох років над нею не працювали українські учителі та вчені, що ретельно відбирали й укладали навчальний матеріал. Велику допомогу українським авторам надавали експерти «Єврокліо» – Європейської асоціації учителів історії. Це учителі-практики з Австрії, Шотландії, Великої Британії, Росії, Болгарії, Нідерландів. Вони не лише консультували, оскільки мають великий досвід з укладання подібних книжок, а й допомагали шукати навчальні матеріали, проводили семінари, давали поради щодо роботи з джерелами тощо. Ця книжка є результатом співпраці великої кількості відданих своїй справі педагогів-істориків із багатьох країн Європи. Вона є прикладом колективної роботи людей з різними політичними вподобаннями, досвідом, смаками тощо, яких об'єднує бажання жити разом, спільно вирішувати проблеми, радіти успіхам один одного і при цьому залишатися такими, якими вони є.

Як працювати з книжкою? Кожен розділ має ключові запитання. Відповідь на них можна дати лише тоді, коли повністю будуть опрацьовані матеріали розділу. Замість звичного тексту параграфа вам запропоновано фрагменти історичних джерел. Вони різні, тому навчіться з ними працювати згідно з тими вказівками, які пропонуються у першому розділі книжки. До кожної групи джерел ми підібрали завдання й запитання, що допоможуть вам швидше опрацювати їх і дійти певних висновків. Ці висновки, твердження, узагальнення – результат вашої інтелектуальної праці, ваших зусиль. Пам'ятайте, що ви маєте право на власну думку, як і кожен із ваших друзів. Будьте впевненими у своїй думці, прислухайтеся до чужої, поважайте судження інших. За наявності додаткових джерел ваша думка може змінитися. У цьому також немає нічого поганого. Це нормально. Світ не стоїть на місці, він змінюється. Змінюються і погляди людини, якщо доказів більшає або вони були раніше не відомі нам.

Чимало матеріалів посібника передбачає колективну працю: проведення дискусій, спільне обговорення тощо. Постарайтесь не уникати тих рекомендацій, які дають вам автори книжки та ваші учителі. Ці рекомендації спрямовані лише на те, щоб процес пізнання минувшини був цікавим і повчальним.

Нам залишається побажати вам успіху і запросити до праці за цією незвичною і, сподіваємося, надзвичайно цікавою книгою.

Яких змін під впливом модернізації зазнало економічне життя, соціальна структура та суспільні відносини в провідних європейських країнах та українських землях?

Як зміни в політичній організації держав впливали на суспільство і людину?

Який вплив мала епоха на повсякденне життя та людську свідомість?

Що спільного та відмінного у модернізаційних процесах в європейських країнах та на українських землях у 1900–1939 рр.?

Розділ І

СВІТ ВХОДИТЬ У XX СТОЛІТТЯ

I Розділ

Які процеси в розвитку суспільства називають модернізаційними? Як вони впливали на людину і суспільство на початку XX століття?

§ 1. Так починалося століття

§ 2. Соціальна структура і соціальні зміни

2.1. Соціальна структура

2.2. Соціальні зміни

§ 3. Обличчя політики. Спадок XIX століття

3.1. Політика: незвичний ракурс

3.2. Політика: ідеї та погляди

§ 4. Так жили люди

§ 5. Що таке процеси модернізації

§ 6. Входження України в модерний світ

6.1. Економіка України і модернізаційні процеси

6.2. Українці і політика на початку XX століття

6.3. Соціальні стосунки і повсякденне життя

Європа і світ на початку XX ст.

Економічне зростання
- довжина залізниць зростає з 710 тис. км. – до 1014 тис. км
- світовий видобуток вугілля з 700 млн т – до 1,2 млрд т
- світовий видобуток нафти з 20 млн т – до 52 млн т
- загальносвітова індустріалізація
- запровадження нових технологій

Соціальні зміни
- зростання міграційних процесів
- зміни в соціальній структурі більшості європейських суспільств
- урбанізація

Політичні зміни
- збільшення ролі профспілок
- посилення страйкових рухів
- збільшення ролі політичних реформ і революційних рухів
- загострення міжнародних відносин
- нова розстановка сил на міжнародній арені
- поява і збільшення ролі робітничих (соціалістичних) партій

Науково-технічний прогрес наприкінці XIX – на початку XX ст.

§ 1. ТАК ПОЧИНАЛОСЯ СТОЛІТТЯ

Мовою фотографії

1

На фотографії автомобіль їде назустріч кінному екіпажу. Оскільки перші автомобілі створювали багато шуму, коні нерідко лякалися, а візники вимушені були їх притримувати. Якщо ж машина ламалася, водіям глузливо кричали: «Їдь на коні!»

Як працювати з джерелом

Перед вами надзвичайно відоме свого часу фото, яке для багатьох сучасників виглядало дуже символічно.

У цьому посібнику ви часто зустрічатиметеся із різноманітними фотографіями. Важливо пам'ятати, вони не є лише ілюстраціями до тексту. Вони також самостійні джерела, які надають інформації не менше, а інколи навіть і більше, ніж текст. Тому важливо завжди користуватися правильним підходом до їх вивчення (дослідження).

Отже, визначимо своєрідний алгоритм (послідовність кроків) дослідження фотоджерел:

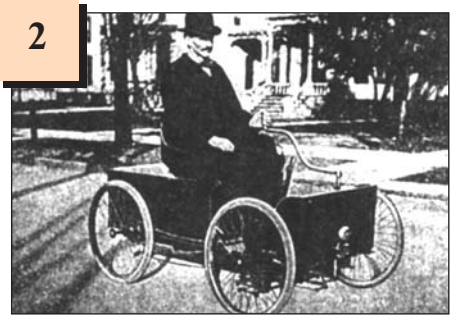
1. Опишіть, що ви бачите на фотографії (не шкодуйте часу на опис – найменша помічена вами деталь може мати важливе значення).
2. Які предмети, речі зображені на фото? Які з них автор, на вашу думку, хотів показати найбільш виразно? Чому?
3. Що роблять, чим займаються люди, зображені на фото?
4. Особливу увагу зверніть на те, чи люди позували для цієї фотографії спеціально. Чому саме в цей момент і на цьому місці опинилася людина з фотоапаратом?
5. Чи є на фото якась текстова інформація (плакати, реклама, підписи)? У якому зв'язку вона знаходиться з рештою зображень?
6. Якщо вам не відома дата фотографії, спробуйте за всіма можливими ознаками якомога точніше визначити час її появи.
7. Завжди слід брати до уваги, як співвідноситься інформація з фотографії з інформацією з інших джерел (текст, статистика, карикатура тощо), та намагатися створити цілісне уявлення.
8. Якщо ж джерела суперечать одне одному, то спробуйте з'ясувати – чому. Яку нову інформацію дає протиставлення різних джерел? Яке з них викликає у вас більшу довіру, чому?
9. Отже, яку максимальну інформацію ми можемо отримати, розглядаючи фото? На які запитання фотодокумент не може дати відповіді? Якої інформації бракує?

1. За цим алгоритмом проаналізуйте фото 1 та поясніть, чому воно було символічним. Дайте йому назву.

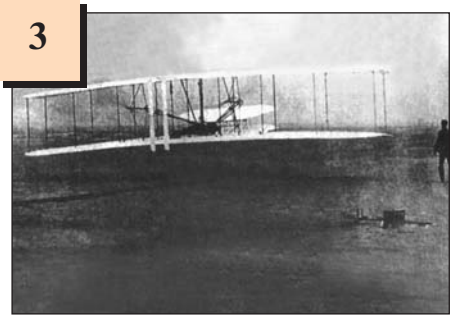
2. Проаналізуйте подані фотоматеріали. Що об'єднує усі ці фото? До якої сфери життя вони належать; а які сфери не відображені?

2

Генрі Форд у своєму авто.
США, 1896 р.

3

Перший успішний політ.
США, 1903 р.

4

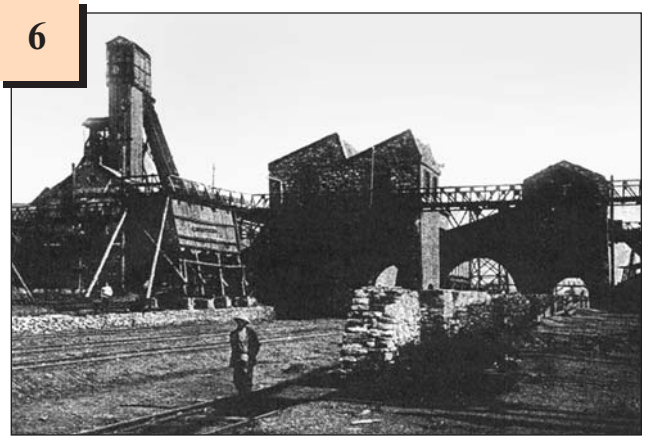
Центральний телефонний вузол Глазго.
Шотландія, 1890 р.

5

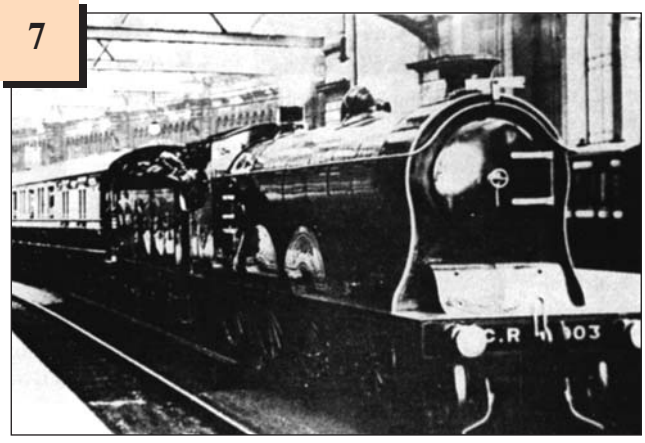
Прокладання трамвайної колії.
Велика Британія, 1905 р.

6

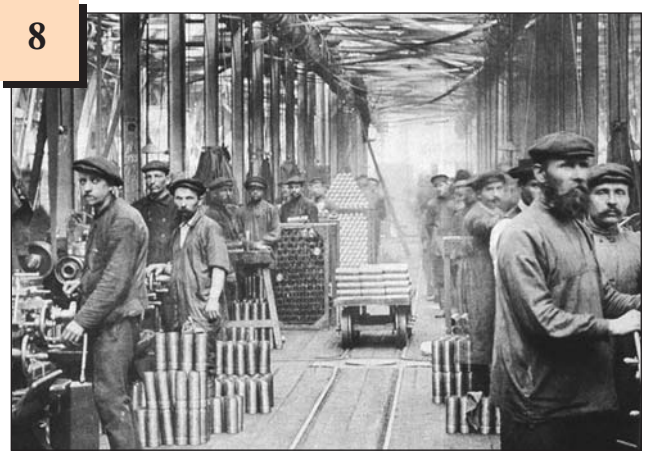
Шахта рудника.
Україна у складі Російської імперії, 1912 р.

7

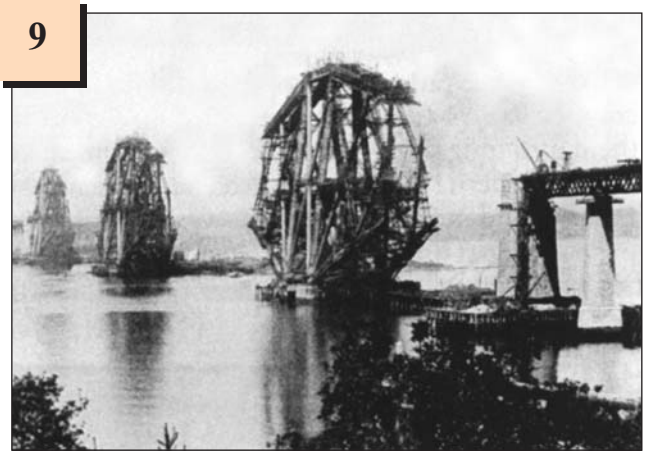
Поїзд на вокзалі у Глазго.
Шотландія, 1910 р.

8

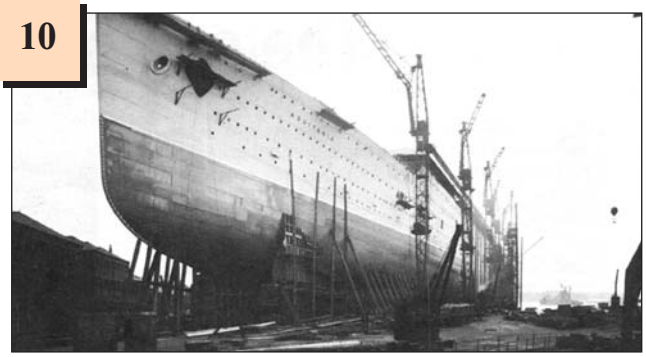
Робітники на заводі.
Росія на початку XX ст.

9

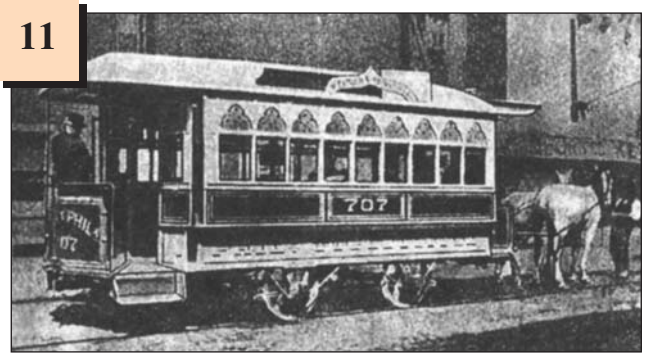
Будівництво опор мосту через Фортську протоку. *Шотландія, кінець XIX ст.*

10

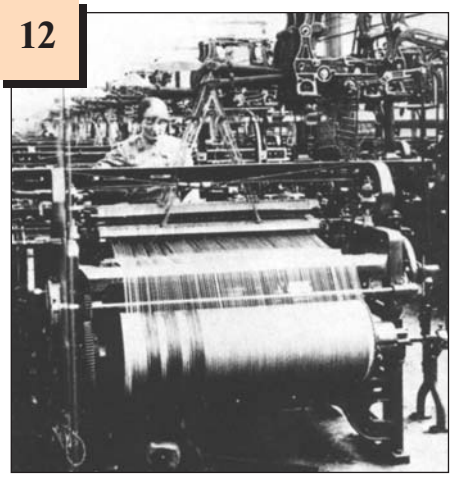
Спуск на воду корабля «Аквітанія».
Велика Британія, 1913 р.

11

Кінний трамвай (конка).
Росія на початку XX ст.

12

За ткацьким верстатом.
Німеччина, 1910 р.

13

Лондон на початку XX ст.
Велика Британія.

3. Який загальний образ початку XX ст. створює цей фоторяд? Спробуйте дати йому назву.

4. Проаналізуйте наведені нижче текстові джерела 14–18; співставте їх із підбіркою досліджених вами фотодокументів.
5. Підберіть пари чи групи джерел (фото та текст), які доповнюють одне одне.
6. Що нового додали текстові джерела в образ епохи? Зробіть узагальнення у вигляді висновків.

14 Про розвиток літакобудування на початку XX ст.

О. Райт 17 грудня 1903 р. здійснив перший моторний політ. Він продовжувався на відстань 260 м на апараті, який було названо «Флайєр» («Літун»).

У 1908 р. конструкторську діяльність розпочав І.І. Сікорський (1889–1972), який працював спочатку в Києві, а потім у 1912–1917 рр. у Петербурзі на Російсько-Балтійському заводі. У 1911 р. на його біплані С-6 було встановлено світовий рекорд швидкості – 111 км/год. У 1913 р. Сікорський створив перший у світі багатомоторний літак «Руський витязь», який мав політну вагу 4,2 т, довжину 30 м, розмах крила 27 м і 4 двигуни по 100 к. с. Літак було оснащено великою закритою кабіною. У серпні 1913 р. «Руський витязь», маючи на борту 8 чоловік, встановив світовий рекорд по тривалості польоту – 1 год 54 хв.

Виргинский В.С., Хотеенков В.Ф. Очерки истории науки и техники. 1870–1917 гг. – М., 1988. – С. 139, 140–141.

15 Про технічний прогрес у містах на початку XX ст.

[1896 р.] Г. Форд випробував свій перший автомобіль, виготовлений у майстерні, який, за його визнанням, «нагадував селянський візок». 1903 р. вже було засноване «Товариство автомобілів Форда», а 1906 р. побудоване перше триповерхове заводське приміщення.

До початку Першої світової війни підприємства Форда перетворилися на своєрідну імперію з філіалами в Англії, Австралії та інших країнах, де вироблялося 248 тис. автомобілів на рік.

Алексашкина Л.Н. Новейшая история. XX век. – М., 2001. – С. 14, 17.

16 Про будівництво мостів на зламі XIX–XX ст.

Початок «новітньої ери стальних мостів» заклали арочний міст інженера Дж. Ідса через річку Міссісіпі в м. Сент-Луїс (1874), балочний міст за проектом Сун Сміта через річку Міссурі (1879), висячий Бруклінський міст у Нью-Йорку батька та сина Реблінгів (1883) і консольний міст В. Бекера та Дж. Фоулера через Фортську протоку в Шотландії (джерело 9), (1890). Центральний проліт Бруклінського мосту мав біля 0,5 км, два прольоти Фортського мосту – по 520 м. Ще більший проліт мав Квебецький консольний міст у Канаді (1917). Перший міст, який повністю побудовано із легірованої (високовуглецевої) сталі, був Хелл-Гейтський арочний міст у Нью-Йорку (1917).

З 80-х років [XIX ст.] у будівництві транспортних та інших споруд поряд із сталлю дуже широко застосовували залізобетон.

Виргинский В.С., Хотеенков В.Ф. Очерки истории науки и техники. – С. 99.

17 Про розвиток індустрії та зв'язку в країнах Заходу на початку XX ст.

Паралельно зі зростанням видобутку вугілля змінюється обличчя європейської металургії. Розвиток металургії безпосередньо впливав і на будівництво: дедалі ширше застосовувались металеві конструкції, особливо наочно переваги металу над традиційними матеріалами виявлялися в будівництві мостів…

Будівництво деяких залізниць мало характер стратегічних сенсацій: такими є магістраль Схід–Захід у США, Транссибірська магістраль у Росії, магістраль Каїр–Мис Доброї Надії в Британській імперії. Але дійсно колосального значення для Європи набула мережа залізниць, які з'єднали між собою скромні містечка глибокої провінції з великими культурно-господарськими центрами. Телеграф працював і удосконалювався вже давно, а з кінця 70-х років [XIX ст.] почав поширюватися телефонний зв'язок. Одночасно розпочалася ера електричної лампочки.

Попович М. Нарис історії культури України. – К., 1998. – С. 381–382.

18 Про розвиток енергетики

Парова енергія охоплювала обмежені життєві та економічні простори, досі її можна було передавати тільки за допомогою зубчатих коліс і паса. Для того щоб парова енергія була скрізь, потрібно було би багато маленьких парових машин.

Ситуація змінилася після того, як почала розвиватися електрика, точніше кажучи – придатний для силового приводу змінний струм високої напруги. Ряд сенсаційних виставок, що відбулися у 1880–1890 роках, ознаменували прорив у галузі використання електричного струму для освітлення та приведення в рух машин. Техніка більше, ніж будь-коли раніше, стала чарівним світом невидимої сили та яскравих ефектів. Тоді й постало цілісне уявлення про техніку як з'єднуючий та всюдисущий витвір і про технічний прогрес як безкінечне явище.

Йоахим Радкау
http://his.1september.ru

§ 2. СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА І СОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ

2.1. Соціальна структура

19 Про різні типи суспільних взаємовідносин

Суспільство – це насамперед **певний тип взаємовідносин між людьми**. Історія знала суспільства, в яких окрема людина ніби розчинялась у колективі, не усвідомлюючи своїх особистих інтересів. Такі суспільства, як правило, згуртовує зовнішня загроза (природні умови, набіги завойовників тощо). Люди зв'язані між собою круговою порукою, їхнє життя регламентується численними наказами, заборонами, традиціями. І хоча всі в такому суспільстві рівні, всі й однаково безправні з точки зору відсутності в людей будь-яких особистих прав і свобод. Такий тип суспільних відносин називається **общинним**.

…Існують також суспільства, котрі будуються за принципом **корпорації** (групи), – ремісничі цехи, феодальні сходи, класи тощо. Усередині кожної корпорації вже чітко прослідковується нерівність, між членами групи йде боротьба за вище становище. Інтереси окремих людей підпорядковані інтересам цієї групи, яка, у свою чергу, забезпечує підтримку кожному з її членів… Цей тип суспільних відносин є більш прогресивним щодо общинного, через те що забезпечує велику свободу окремій особі…

У центрі **громадянського суспільства** перебуває **суверенна особистість**, яка володіє різними правами та свободами, насамперед «невідчуженими» – на життя, власність, свободу. Поведінка окремої людини повністю визначається її власними інтересами, на неї покладається і вся відповідальність за свої дії. Така особистість понад усе цінує власну свободу, поважаючи разом з тим законні інтереси інших людей. Цінність людини визначається передусім її особистісними якостями, що стимулює в ній прагнення до розкриття і розвитку її здібностей. Самоцінність людської особи, її гідність є показником соціального прогресу, важливим загальноцивілізаційним досягненням…

Жарова Л.Н., Мишина И.А.
История Отечества (1900–1940). – СПб., 1998. – С. 12–13.

20 Зміни у суспільній структурі

Серйозні зміни відбуваються у суспільстві та його структурі. Зростає рівень життя, поліпшуються умови праці та побуту, збільшується тривалість життя і загальний добробут. Різко скорочуються крайні, дуже багаті й дуже бідні, верстви. Суспільство стає більш однорідним. Зникають станові привілеї. Значну кількість населення становлять нові середні верстви: фермери (у США), селяни-власники (у Франції – до 60 % населення), кваліфіковані робітники і взагалі «робітники» (наприклад, інженерно-технічний персонал), службовці, вчителі, лікарі, працівники сфери обслуговування. Їх часто узагальнено називають середнім класом.

Долуцкий И. И., Журавлева В.И.
Всемирная история XX века. – М., 2002. – С. 58.

21 Зміни у повсякденному житті на зламі XIX–XX ст.

Найжвавіші шляхи сполучення пролягали між Європою і Америкою. В один бік лилися потоки переселенців та промислових товарів, в інший – сировина, продукти харчування, особливо пшениця, якою засівалися цілинні землі, що освоювалися залежно від будівництва залізниць та переміщення кордонів усе далі на захід. Із зростанням вантажопотоків ціна перевезення знижувалася з фантастичною швидкістю. Дешевий імпорт «перевів» використання дорогих земель Європи з виробництва зернових на виробництво фруктів та овочів, які швидко псувалися… Завдяки доставці молока у цистернах залізницями поліпшилося постачання міст… Здешевів одяг. У 1896 році становище англійських найманих робітників поліпшилось приблизно наполовину порівняно з 1875 роком. За рахунок доходу, що збільшився, поліпшилися також харчування та одяг. Недавнє соціальне завоювання – короткий робочий день по суботах – сприяло тому, що люди змогли відвідувати мюзик-холи, які з'являлися на той час, чи спортивні видовища… Різноманітнішим ставало харчування найманих робітників. Швидкісні морські перевезення дали змогу доповнити фруктами зростаюче внутрішнє виробництво сільськогосподарської продукції. Майже на кожному столі з'явилося варення. До 1905 року два-три банани коштували не більше пенса…

Жуковская И., Жуковский С.
Россия и Европа от тоталитарных идеологий к социальным экспериментам.
http://archive.1september/u/his/1999/his 14.htm

Як працювати з джерелом

Джерела 19–21 дають загальний опис суспільства початку XX ст. Поглибити чи конкретизувати цю характеристику допомагають **статистичні матеріали**. У подальшій роботі з матеріалами посібника ви будете зустрічатися з рубрикою «Мовою цифр». Ці цифри можуть бути подані як частина тексту, графік, таблиця, діаграма. Такий цифровий матеріал, що характеризує стан суспільства, називають статистикою. Статистика – цінне джерело, що містить певний обсяг інформації, дозволяє з'ясувати періодичність, тривалість явища, подає його кількісну характеристику, звертає увагу на темпи, циклічність розвитку тощо. За допомогою статистики можна побачити багато явищ у суспільному житті, які існують одночасно (промисловість, сільське господарство, рівень життя, соціальна структура і таке інше). Статистичні дані дають можливість з'ясувати основні тенденції у житті суспільства в одній країні у певний час і порівняти їх з тими самими процесами в інших часових межах та в інших країнах.

Однак слід пам'ятати, що статистичні дані, як і будь-яке історичне джерело, можуть давати неповну, однобічну, навіть сфальсифіковану, інформацію. Тому цифрові матеріали варто розглядати у сукупності з іншими джерелами, звертаючи увагу на достовірність даних. Необхідно також враховувати, хто, коли і де укладав інформацію, з якою метою, з яких джерел використані дані та інше.

Перед вами зразки різних форм подачі статистичного матеріалу. Які з них, на ваш погляд, є найлегшими для сприйняття? Чому?

22 Текст
Статистичні дані про робітників Російської імперії початку XX ст.

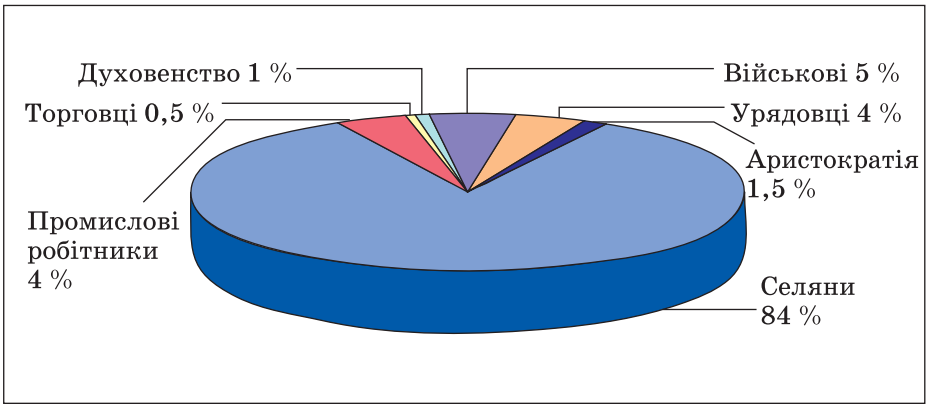
Основним джерелом поповнення робітничого класу ставало селянство. Чисельність робітників у Росії була порівняно невеликою, хоча й швидко зростала. У 1900 р. вона становила 12,1 млн чоловік, а в 1913 р. – 18,2 млн чоловік, при цьому більша частина робітників не поривала зв'язків із селами. Частка фабрично-заводських робітників у загальній масі найманих робітників країни була невеликою: за даними на 1913 р., вона дорівнювала всього 13,5 відсотка, а разом із робітниками гірничих, гірничозаводських та транспорту – 21,5 відсотка. Проте й серед них було немало робітників у першому поколінні. За матеріалами промислового та професійного перепису 1913 р., 31,3 відсотка зарахованих фабрично-заводських робітників мали землю. Отже, значну частину робітничого класу становили робітники-селяни або особи, що за своїм становищем наближалися до напівпролетарських верств населення.

Россия в начале XX века. – М., 2002. – С. 103.

Кругова діаграма відображає структуру, в даному випадку – це соціальна структура російського суспільства початку XX ст. Виходячи із співвідношення різних частин у діаграмі, ми можемо робити висновки про характер суспільства в цілому. Зокрема, що ви можете сказати про дане суспільство, виходячи із співвідношення кількості промислових робітників і селян? Про що свідчить наявність такого прошарку, як аристократія? Чи надає наведена діаграма повне уявлення про соціальну структуру? Як ви думаєте, які прошарки чи верстви населення не представлені в даній діаграмі? Порівняйте інформацію з кругової діаграми 23 з текстом джерела 22. Які невідповідності ви побачили? Про що це свідчить?

23 Кругова діаграма

Зріз соціальної структури населення Російської імперії початку XX ст.

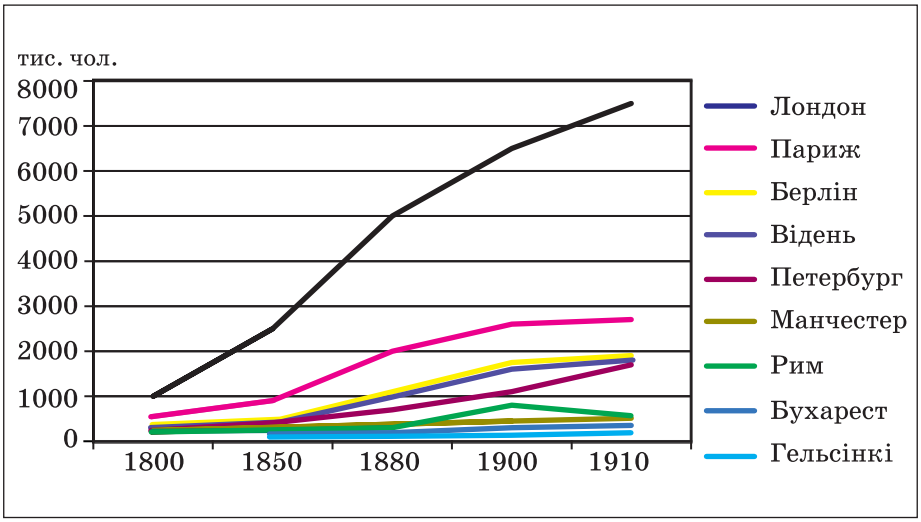
Подано за: John Murray. Russia and the USSR 1905–1941. – London, 1996.

Графіки відображають процес, зміни, динаміку, дають змогу побачити тенденції. А поєднання деяких графіків дозволяє порівняти прояви тенденцій.

Яку динаміку відображає джерело 24? Про які процеси в суспільстві свідчить графік? В яких країнах ці тенденції проявляються найяскравіше? Як ви думаєте, з чим це пов'язане?

24 Графік

Зростання чисельності населення міст Європи

Подано за: Дейвіс Н. Європа. Історія. – К., 2000. – С. 1342.

Таблиця допомагає зробити порівняння за певними, визначеними параметрами. Аналіз результатів порівняння дозволяє робити висновки і узагальнення. За якими параметрами проведено порівняння у цій таблиці? Як ви думаєте, чому вибрані саме ці покажчики? Що вони відображають? Чи можемо з'ясувати причини тих відмінностей, які відображає таблиця? Про що це свідчить?

25 Таблиця

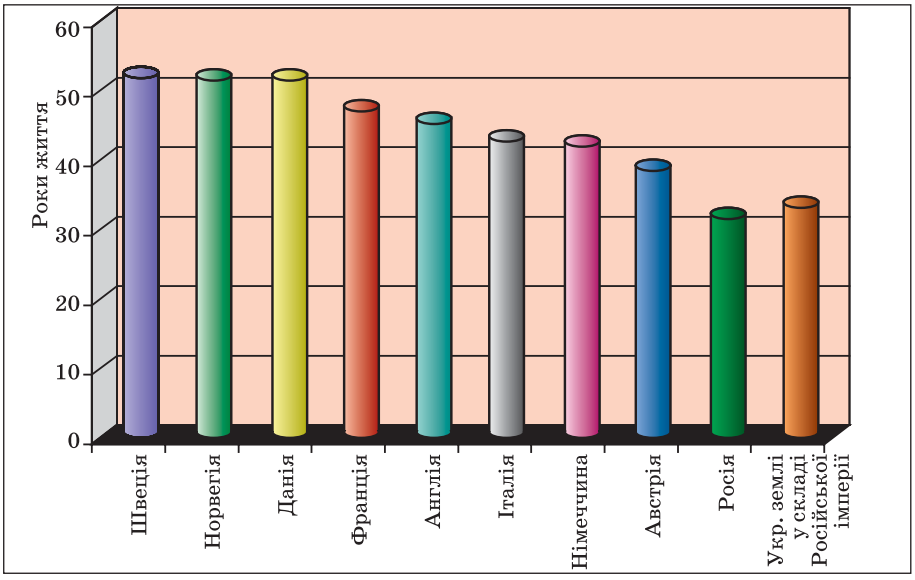
Зарплата, рабочий час і вартість життя у країнах Європи та США на початку XX ст.

Країни	Оплата праці		Стаття бюджету
	Робочий час	Щотижнева плата	Квартплата та вартість продовольства
Англія	100	100	100
Німеччина	111	83	119
Франція	117	75	114
США	96	230	152
Росія	129	41	184

Подано за: Политическая история XX века. Вып 1. – М., 1991. – С. 62.

26 Стовпчикова діаграма

Середня тривалість життя в роках на початку XX ст.

Перед вами ще один зразок діаграми. На відміну від кругової, **стовпчикова діаграма** демонструє динаміку певного процесу чи явища, дозволяє порівнювати схожі процеси в одній країні чи в декількох як одномоментно, так і протягом певного часу.

Подано за: Куркин П.И. Мировая статистика // Общественный врач. – 1912. – № 1. – С. 41.

1. В якій сфері життя відображають ситуацію наведені цифри?
2. Переробіть джерело 23 у зручний для вас вигляд.
3. Спробуйте переробити джерело 25 у стовпчикову діаграму. Як змінилося сприйняття інформації?
4. Які з наведених статистичних матеріалів могли використати автори джерел 19–21 для своїх статей?
5. На підставі дослідження складіть невелике повідомлення (до 100 слів) стосовно соціальної ситуації на початку XX ст.

2.2. Соціальні зміни

1. Розгляньте наступну групу зображень.
2. Як ви думаєте, що послужило критерієм відбору джерел?
3. Розгляньте джерела та заповніть таблицю:

Що я бачу/читаю?	Що є фактом?	Які мої припущення, висновки?

4. Які з візуальних джерел характеризують:
а) класову структуру суспільства;
б) рівень життя населення;
в) негативні соціальні явища;
г) нові явища в житті суспільства?
Поясніть свій вибір.

27

Дитина працює на заводі. *Александрія, США, 1911 р.*

28

Прядильна фабрика у *Шотландії*, *початок XX ст.*

29

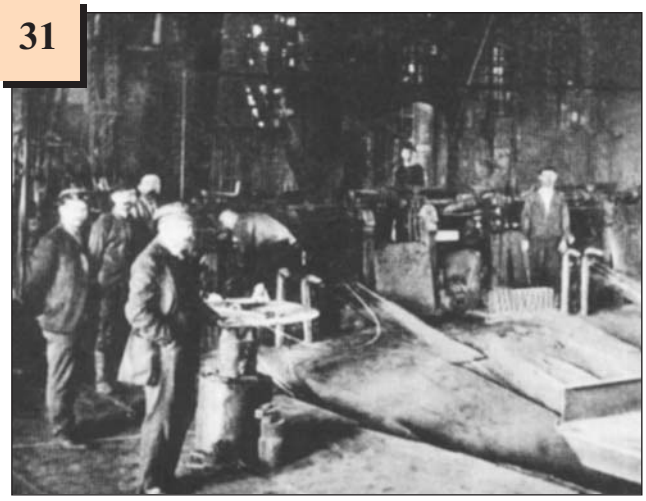
Бал у палаці графині Єлизавети Шувалової у *Санкт-Петербурзі, початок XX ст.*

30

Кухня для безробітних, *перед 1914 р.*

31

Дніпровський металургійний завод на *Катеринославщині, початок XX ст.*

32

Дитячий садок. *Шотландія, 1900-ті рр.*

33

Полуденок у *балканському* селі, *початок XX ст.*

34

У селянській хаті. *Росія, початок XX ст.*

35

Дві сестри. *Сербія, близько 1900 р.*

36

Виплата перших пенсій. *Велика Британія, 1909 р.*

37

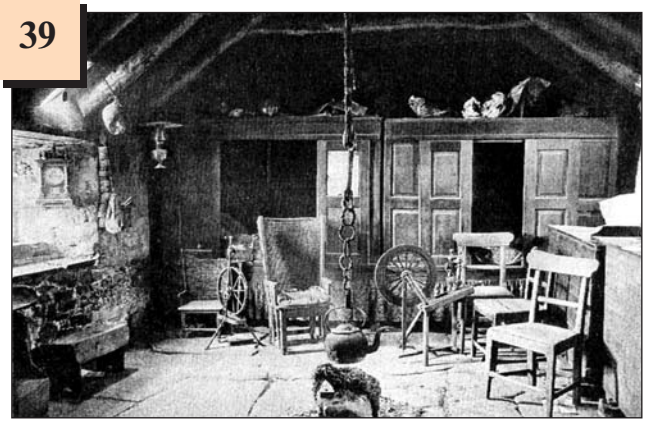
Багата молода жінка. *Шотландія, 1900 р.*

38

Жебрак у *Росії, 1900 р.*

39

Інтер'єр фермерського будинку у *Шотландії, 1900 р.*

40

Російське село. *Близько 1900-х рр.*

5. Як змінилося ваше уявлення стосовно соціальної ситуації на початку XX ст.? Доповніть свою розповідь про європейське суспільство.

§ 3. ОБЛИЧЧЯ ПОЛІТИКИ. СПАДОК XIX СТОЛІТТЯ

3.1. Політика: незвичайний ракурс

Як працювати з джерелом

Серед візуальних джерел, що надає цікаву, хоч і неоднозначну інформацію, є **карикатура**.

За допомогою гумору та іронії вона дозволяє автору висловлювати свої ідеї, поширювати які нерозумно чи небезпечно з політичної точки зору.

Історична цінність карикатур полягає в тому, що вони дозволяють отримати уявлення про думки та настрої людей у певний час. Карикатури коротко подають або узагальнюють суть проблеми. Однак слід пам'ятати, що карикатурист передбачає повну поінформованість про події, явища, людей, яких стосується намальована карикатура. Тому використання карикатури часто потребує пояснення чи додаткової інформації.

Карикатурист є необ'єктивним і відверто не прагне подати різні точки зору, бо висловлює лише свій (або замовника) погляд. За допомогою спеціальних художніх засобів він створює позитивне чи негативне враження, нерідко спираючись на певні стереотипи. Тому слід особливу увагу звертати на **правила роботи з карикатурою**.

Опис

1. Опишіть зображені персонаж та фон.
2. Як зображені персонажі чи об'єкти, за допомогою яких художніх засобів?

Інтерпретація та аналіз

1. Чи упізнаєте ви персонажів? Завдяки чому? Якщо це реальні люди – назвіть їх та те становище, яке вони займали в час створення карикатури або під час події, якій присвячено малюнок.
2. Перевірте дату створення карикатури. Якій події чи якому явищу вона присвячена?
3. Визначіть символи, використані автором. Чому художник помістив їх у малюнок?
4. Яке ставлення до персонажів, позитивне чи негативне, відображає карикатура?
5. Яку оцінку, інтерпретацію персонажів, подій, явищ подає малюнок? Чи згодні ви з нею?
6. Які ідеї та політичні погляди сповідує автор? Як це можна визначити?
7. Що вам уже відомо з інших джерел про події, пов'язані зі змістом карикатури? Як співвідносяться ваші попередні знання з посланням карикатури?

1. Перед вами два візуальних джерела: фото 41 та карикатура 42. Хто саме зображений? Які деталі в обох зображеннях збігаються? Наскільки це є випадковим?
2. Яке ставлення до персонажа можна побачити у джерелах 41 і 42? Чи можна вважати позиції авторів неупередженими? Чому ви зробили такий висновок? Хто, на вашу думку, робив підпис до карикатури?
3. Визначіть головну ідею карикатури та назвіть художні засоби, якими вона втілюється. Яку оцінку дає автор джерела 42? На які стереотипи він спирається? Як ви думаєте, в якій країні та коли могла з'явитися така карикатура? Аргументуйте.

41

Ліворуч фото Кайзера в уніформі – його улюбленому одязі

42

Праворуч англійська карикатура. Заголовок говорить: «Можна жиріти – але це надто тяжко!»

4. Як співвідносяться підпис та малюнок джерела 43? Зверніть увагу на художні засоби, використані автором. Які почуття повинно викликати джерело 43?
5. Що спільного у джерелах 42 і 43? До кого звертаються карикатуристи? Чи можливо, щоб карикатуру 43 надрукували в Англії, а 42 в Німеччині? Чому?
6. Яку інформацію про об'єктивні історичні явища та процеси початку 1900-х рр. можна взяти з цих зображень? Співставте їх із знаннями про міжнародні відносини наприкінці XIX – на початку XX ст., отриманими раніше. Прокоментуйте.

43

Світ в англійській руці (французька карикатура). *1900-ті рр.*

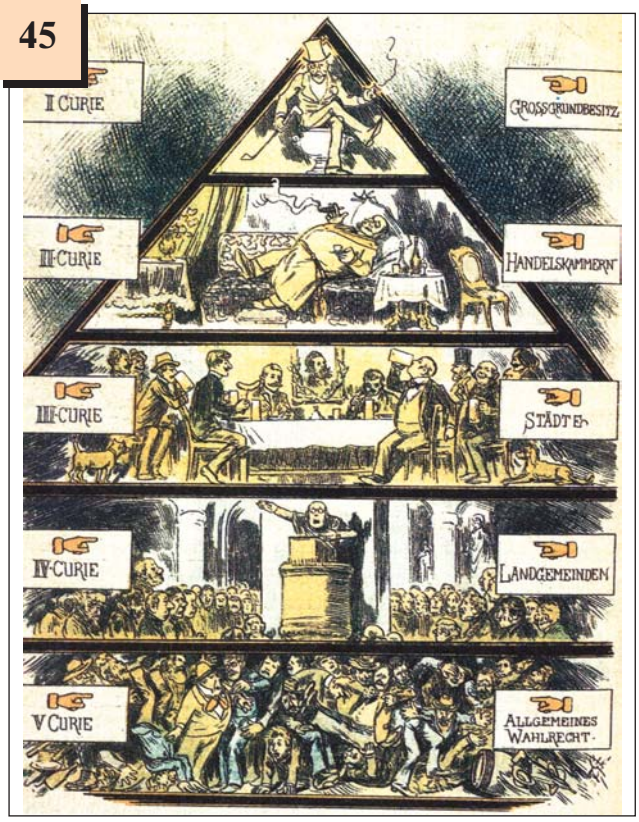
7. Розгляньте наступні візуальні джерела. Прокоментуйте подані карикатури згідно із запропонованим раніше алгоритмом.

44

Плакат російських соціал-демократів, *1901 р.*
1 – ми царюємо над вами
2 – ми управляємо вами
3 – ми морочимо вас
4 – ми стріляємо у вас
5 – ми їмо за вас
6 – ми працюємо за вас, ми годуємо вас

45

Австрійський плакат: «Рівність виборчого права після реформи 1896 р. в Австро-Угорщині»
Перша курія – великі землевласники
Друга курія – торговці
Третя курія – міста
Четверта курія – місцеві громади
П'ята курія – загальне виборче право

46

Карикатура Джозефа Кеплера, провідного політичного карикатуриста зламу *XIX–XX ст.* *Хвилювання американців через занадто сильний вплив гігантських трестів та могутніх монополій на політику.*

47

8. Що вам відомо про явища, пов'язані з карикатурами 44–47?
9. Які ідеї та політичні погляди закладені авторами у зображення?
10. Які інші джерела можуть допомагати вам перевірити ваші висновки після аналізу карикатур 44–47?
11. Чи змінили карикатури вашу точку зору на особи, події, явища, яким вони присвячені? Прокоментуйте.

Австрійський передвиборний плакат: «Безпечні та небезпечні громадяни на Рінґштрассе у Відні 1 травня 1893 р.»

3.2. Політика: ідеї та погляди

Як працювати з джерелом

У даному параграфі, як і в наступних, ви зустрінетеся з великою кількістю **текстових джерел**. Це найбільш звичний для вас вид історичного матеріалу. Але у посібнику він подається за різними рубриками:

– **Погляд очевидця**
– **Свідчення учасника подій**
– **Газетне повідомлення**
– **Погляд дослідника**
– **Офіційний документ** та інші.

Як ви думаєте, чим відрізняються ці види документів?

Яке значення для розуміння історичного джерела мають його походження (час написання), авторство, ставлення автора до того чи іншого явища, події тощо? Для детального аналізу історичного тексту слід відповісти на такі запитання:

1. Що це за документ, вид документа:
   – запис у щоденнику;
   – лист, приватний чи офіційний;
   – спогади;
   – публічне звернення чи заклик;
   – політичний документ (звіт, протокол, резолюція, урядова постанова, декларація тощо);
   – дипломатичне послання, акт, нота;
   – уривок з історичного дослідження?
2. Хто є автором/авторами документа (приватна особа, офіційна, анонім)?
3. Яка політична, національна, етнічна, службова приналежність автора? Яким чином це впливає на його ставлення до подій?
4. Чи є у документі інформація, яка підтверджує, що він базується на особистому досвіді чи на причетності автора до згадуваних подій?
5. Чи був автор очевидцем того, що сталося, або ж брав безпосередню участь у подіях?
6. Чи є в документі які-небудь факти, які допомагають робити висновок щодо мети появи документа? Кому адресований текст?
7. Коли з'явилося джерело? Чи був документ написаний у той час, коли сталася подія, відразу після неї чи декілька днів, тижнів, місяців чи навіть років потому?
8. Автор просто повідомляє про ситуацію, передає інформацію або описує те, що сталося, чи ж документ містить також погляди, висновки і рекомендації?
9. Чи намагається автор дати об'єктивний і осмислений опис того, що сталося?
10. Чи є в документі які-небудь твердження чи фрази, які свідчили б про уподобання чи упере-

дження автора проти якої-небудь групи людей чи точки зору?
11. Чи є в тексті факти, що дозволяють вам вважати цей документ достовірним джерелом інформації?

Залежно від відповідей на ці запитання можна визначити ступінь достовірності інформації. Тому завжди слід намагатися проаналізувати якомога більше різнопланових та різних видів джерел і завжди враховувати їхню достовірність.

1. Скомпонуйте джерела 48–57 відповідно до рубрик, вказаних вище. Поясніть свій вибір.
2. Ознайомтеся із поясненнями основних ідейно-політичних течій у джерелах 49–52. Віднайдіть ознаки самодержавства, лібералізму, консерватизму, націоналізму в інших текстових джерелах.

48 Із Зводу Основних Державних Законів Російської імперії

1892 р.

Ст. 1. Імператор Всеросійський є Монарх самодержавний та необмежений. Коритися верховній його владі не токмо за страх, але і за совість Сам Бог велить…

Ст. 2. Імператорський престол є спадковим в нині благополучно царюючому імператорському домі…

Ст. 51. Ніяке місце або уряд у державі не можуть самі установлювати новий закон, і ніякий закон не може бути здійсненим без затвердження Самодержавної влади…

1906 р.

Ст. 4. Імператору Всеросійському належить Верховна Самодержавна влада. Коритися верховній його владі не токмо за страх, але і за совість Сам Бог велить…

Ст. 7. Государ Імператор здійснює законодавчу владу в єдності з Державною радою та Державною Думою…

Цит. за: Коваль Т.В. Конспекты уроков по истории России XX в. 9 кл. – М., 2001. – С. 19, 28.

49 З листа Л. Толстого* Миколі II**

16.01.1902 р.

Самодержавство – це форма правління, яка віджила і може відповідати вимогам народу де-небудь у центральній Африці, відокремленій від усього світу, але не вимогам російського народу, котрий усе більше й більше освічується спільними для усього світу знаннями. Тому підтримувати цю форму правління і зв'язане з нею православ'я можна тільки, як це й робиться тепер, за допомогою усякого насильства: посиленої охорони, адміністративних заслань, покарань, релігійних гонінь, забороною книг, газет, спотворення виховання і взагалі різних поганих та жорстоких справ…

Заходами насильства можна пригнічувати народ, але не можна ним управляти. Єдиний засіб у наш час, щоб дійсно управляти народом, тільки в тому, щоб, ставши на чолі руху народу від зла до добра, від темряви до світла, вести його до досягнення найближчих до цього руху цілей. Для того щоб змогти зробити це, треба насамперед дати народові висловити свої бажання та потреби і, вислухавши його, виконати ті з них, котрі відповідатимуть вимогам не одного класу або стану, а більшості його, масі робітничого народу.

Толстой Л.Н. Собр. соч. в 22-х т. – Т. 19–20. – М.: Худ. литература, 1984. – С. 502.

50

Лібералізм. Оборонці лібералізму наголошували передусім на пануванні закону, індивідуальній свободі, конституційних процедурах, релігійній толерантності та на загальних правах людини. Вони протестували проти природжених привілеїв (де ті ще збереглися) монархів, церкви та аристократії. Ліберали XIX ст., крім того, надавали великої ваги власності, вважаючи її за головне джерело відповідального судження та справжнього громадянства.

Економічний лібералізм зосереджувався на концепції вільної торгівлі.

Консерватизм почав викристалізовуватись як послідовна ідеологія в зіткненні з ліберал-

---

* *Лев Толстой* (1828–1910) – відомий російський письменник та філософ.
** *Микола II Романов* (1868–1918) – останній російський цар (1895–1917).

ними тенденціями. Він був не проти демократії або змін узагалі, і його не слід сплутувати зі звичайними реакційними поглядами. Консерватизм лише наполягав, що всякі зміни слід запроваджувати і скеровувати так, щоб органічний розвиток загальновизнаних державних та суспільних інституцій – монархії, церкви, соціальної ієрархії, власності та родини – не опинився під загрозою. Назва «консерватизм» походить від латинського слова *conservare* – «зберігати».

Націоналізм – сукупність ідей, пов'язаних із нацією, чиї інтереси вважали за найвище добро, – став однією з могутніх сил новітньої доби. Націоналізм обійшов усі континенти земної кулі, розвинувшись у два протилежні варіанти. Один з них – державний, або громадянський, націоналізм – спирався на підтримку панівної верхівки сформованих держав. Другий – народний, або етнічний, націоналізм – живився вимогами спільнот, що жили в тих державах і протестували проти їхньої політики. Саме тому дехто з істориків протиставляв процеси «творення держави» і «творення нації».

Соціалізм, як і націоналізм, – колективна віра. Він виступає проти експлуататорів та власників задля захисту не просто індивіда, а суспільства в цілому. Його назва походить від уявлення про товариство, або, як кажуть тепер, про солідарність, *socius* означає латиною «товариш». Соціалізм вважає, що знедоленим, кволим та пригнобленим стерпне життя буде гарантоване тільки тоді, коли будуть об'єднані ресурси, порівну поділені багатства, а права індивідів – підпорядковані загальному добру. На відміну від лібералізму, соціалізм не боїться сучасної держави, навпаки: він розглядає державу як арбітра, а то й першорушія обстоюваних заходів. Соціалізм мав бути спрямований проти гнобителів як на батьківщині, так і за кордоном. Чуття міжнародної солідарності зробило його природним опонентом націоналізму.

Дейвіс Н. Європа. Історія. – С. 827, 837, 860–861.

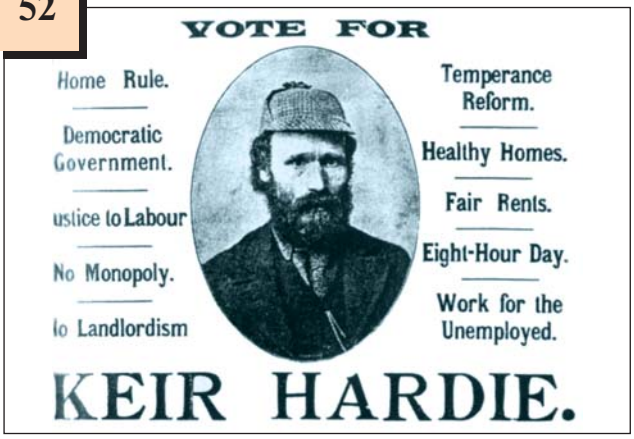
51

Не вдаючись до вивертів, слід визнати дані есперименту: людський посів в умовах **ліберальної демократії** та технічного прогресу – двох основних факторів – за століття потроїв людські ресурси Європи.

Така величезна кількість, якщо думати розумно, приводить до ряду висновків: перший – ліберальна демократія на базі технічної творчості є вищою з донині відомих форм суспільного життя; другий – імовірно, це не краща форма, але кращі з'являться на її основі й збережуть її суть; третя – повертатися до форм нижчих, ніж у XIX ст., безглуздо.

Хосе Ортега-і-Гассет. Цит. за: Жуковская И., Жуковский С. Россия и Европа от тоталитарных идеологий к социальным экспериментам.http://archive.1september/ru/his/1999/his 14.htm

52

Голосуйте за Кейра Харді!
– самоуправління;
– демократичний уряд;
– справедливість для робітників;
– ні монополіям;
– ні великим землевласникам;
– реформа законів про алкоголь;
– здорові сім'ї;
– чесна орендна плата;
– 8-годинний робочий день;
– робота для безробітних.

Передвиборний плакат. *Велика Британія, початок XX ст.*

53

Із виступу сенатора Р. Лафоллета на виборчому мітингу в Філадельфії, США

У кожній більш чи менш важливій галузі виробництва панують концерни, вони контролюють ринок сировини та готівки, вони в широких масштабах диктують ціни на все, що продається й купується: на яловичину, цукор, вовну, вугілля, нафту, мідь, цинк, сталь та залізо, на сільськогосподарський інвентар, на гас, електрику, продукти харчування. Всюди панують монополії. І ось природний результат: продукція ста-

ла гірша, а ціни вищі… збереження панування монополій означає кінець демократії.

Збірка документів з історії нового часу. Економічний розвиток та внутрішня політика країн Європи та Америки. 1870–1914. – М.: Вища шк., 1989. – С. 185.

54

Понад чотири століття імперія Габсбургів була найбільшою європейською державою протягом більш як чотири століття…

У цій частині Європи, де національності так перемішані між собою, важко було досягти згоди з приводу того, де повинні пролягати національні кордони або яка національність має вважатися державною більшістю, а яка – меншістю.

Імператор висловився так: «Нехай із цим розбереться сам диявол». Імперія Габсбургів віддавала перевагу у вирішенні більшості питань, виходячи із наднаціональних інтересів.

Джон Торквелл, англійський історик http://his.1september.ru/article.php?ID=200301002

55

Росія і Німеччина є представницями консервативних традицій у цивілізованому світі, протилежного традиціям демократичним, які втілювала Англія і незрівнянно менше Франція. Як це не дивно, Англія, аж до самих кісток монархічна й консервативна вдома, завжди у своїх зовнішніх відносинах виступала як заступниця найдемократичніших намагань, незмінно потурала всім народним рухам, що були спрямовані на послаблення монархічних традицій.

Дурново П., російський державний діяч http://his.1september.ru/article.php?ID=200301002

56

Настало XX століття… Ми вступаємо в нове століття спадкоємцями досягнень і слави минулого; ми стали більш зрілими… Наш державний лад з особистої монархії, обмеженої спадкоємною аристократією, перетворився в демократичну систему найліберальнішого типу… І це перетворення відбулося без усяких болючих порушень традицій минулого… Володіючи такою формою правління, володіючи великим накопиченим багатством, яке суттєво проникло в усе суспільство, володіючи – і це найголовніше – народом процвітаючим, задоволеним, мужнім, розумним, котрий вірить у свої сили, ми можемо з надією дивитися вперед, не боячись бурь та конфліктів, через які, можливо, нам треба буде пройти.

Зі статті в британській газеті «Таймс», 1901 р. http://his.1september.ru/article.php? ID=200301002

57

Результати виборів у Великій Британії

	Консерватори	Ліберали	Лейбористи	Ірландські націоналісти
1900	402	184	2	82
1906	151	400	30	83
1910	273	275	40	82

Подано за: Butler D. and Freeman J. British Political Facts, 1964. – P. 40.

3. Дайте стислу характеристику політичної ситуації в Росії, Великій Британії, Австро-Угорщині на початку XX ст. Запишіть свої висновки. (Роботу можна виконати в групах та порівняти її результати.)

§ 4. ТАК ЖИЛИ ЛЮДИ

Як працювати з джерелом

У цьому параграфі пропонуємо вам ще один вид візуальних джерел – це **реклама**. З нею ви зустрічаєтеся щодня. Слід пам'ятати, що рекламу використовують як засіб привернення уваги покупців, споживачів, глядачів для популяризації товарів, видовищ, послуг. З реклами можна багато довідатися про суспільство та час, у якому вона з'явилася; галузі виробництва, моду, уподобання людей, торговельні зв'язки і навіть проблеми у стосунках між людьми.

Є реклама, яка за допомогою художніх засобів створює яскравий образ товару, або ж – більш інформативна, що містить текст з описом товарів і послуг, подає інформацію про власника, його адресу тощо.

Аналізуючи рекламу, слід відповісти на такі запитання:

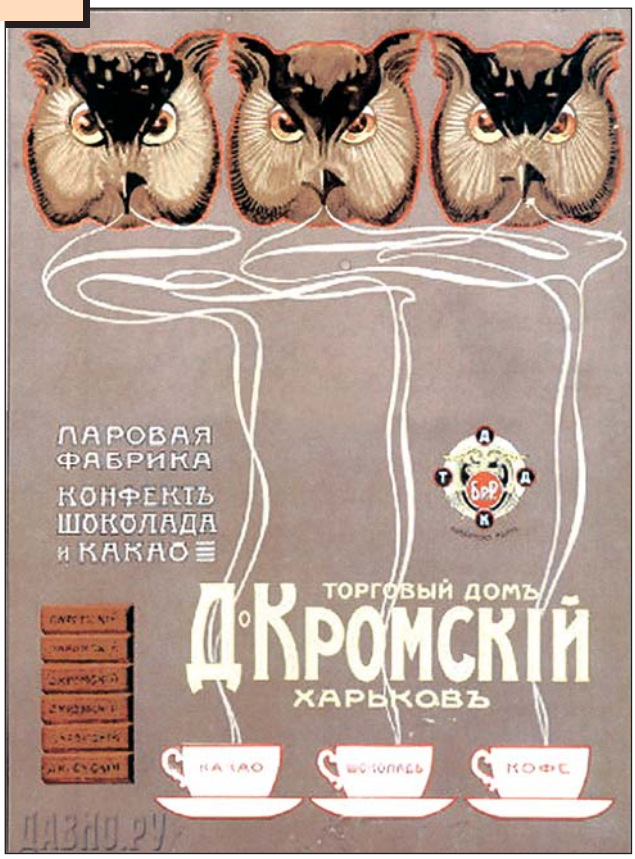
1. **Який товар чи послуги пропонуються?**
2. **Яким періодом можна датувати рекламу? Чому ви так вважаєте?**
3. **До якої категорії населення належать потенційні споживачі? Поясніть свої міркування.**
4. **Які уявлення формує, на які стереотипи спирається реклама?**
5. **Яку інформацію про суспільство можна отримати з реклами? В чому «історичність» даної реклами? Які елементи реклами (художні, інформаційні) допомагають зробити висновки? Наскільки ці висновки відповідають іншим джерелам?**
6. **Чи звертаєте ви увагу на рекламу? Чому? Що вас у ній приваблює чи, навпаки, відштовхує?**

58

Реклама тютюнових виробів московської фабрики Н.К. Попова. *Російська імперія, початок XX ст.*

59

Реклама торговельного дому Д. Кромського. *Україна, початок XX ст.*

60

Существ. съ 1898 г.
РАЗРѢШЕННАЯ ПРАВИТЕЛЬСТВОМЪ
ГАРАНТИРОВАННАЯ ЗАЛОГОМЪ
КОМИССІОННО-ПОСРЕДНИЧЕСКАЯ
КОНТОРА
Г. І. МОРОНСКАГО
Кіевъ, Владимирская ул. № 49 (вблизи городского театра).
Телефонъ № 1428.
Исполняетъ всѣ порученія.
ЕДИНСТВЕННОЕ БЮРО, РАЗРѢШЕННОЕ УЧЕБНЫМЪ ОКРУГОМЪ.
ДЛЯ РЕКОМЕНДАЦІИ ЛИЦЪ, ЗАНИМАЮЩИХСЯ
ПЕДАГОГИЧЕСКОЮ ДѢЯТЕЛЬНОСТЬЮ:
УЧИТЕЛЬНИЦЪ, УЧИТЕЛЕЙ, ГУВЕРНАНТОКЪ,
БОННЪ и ИНОСТРАНОКЪ.
РЕКОМЕНДАЦІЯ РАЗЛИЧНЫХЪ СЛУЖАЩИХЪ
въ имѣнія, фабрики, заводы, конторы, торговли, и проч.
и
ДОМАШНЕЙ ПРИСЛУГИ
Наемъ Квартиръ.

Реклама посередницької контори.
Україна, початок XX ст.

Працевлаштуванням займалися комісійно-посередницькі контори. Крім урядової ліцензії, яка надавала право займатися цим бізнесом, кожна посередницька контора обов'язково вносила заставу – на випадок виникнення претензій до неї. Одна з таких контор, яка належала Г. Моронському, була єдиною в Києві, що мала спеціальний дозвіл Київського навчального округу на працевлаштування домашніх учителів, гувернанток та бонн.

Газета по-киевски. – № 28. – 2003.

61

КЛИНИЧЕСКОМЪ и РОДИЛЬНОМЪ ОТДѢЛЕНІИ
ПОВИВАЛЬНО-ФЕЛЬДШЕРСКОЙ ШКОЛЫ
Д-РА МЕД. П. Т. НЕЙШТУБЕ
имѣются по всѣмъ болѣзнямъ
БЕЗПЛАТНЫЯ И ДЕШЕВЫЯ КРОВАТИ.
Пріемъ приходящихъ больныхъ ежедневно
съ 10 ч. у. до 4 ч. д.
РОЖЕНИЦЫ ПРИНИМАЮТСЯ
ВО ВСЯКОЕ ВРЕМЯ, ДНЕМЪ и НОЧЬЮ.
Кіевъ, Андреевскій сп., 38/4,
противъ церкви Андрея Первозваннаго.
Лекарства приход. больнымъ по 25 коп. каждое.
БѢДНЫМЪ БЕЗПЛАТНО.
ПЛАТА отъ 1 р. до 10 р. въ сутки за ПОМѢЩЕНІЕ,
СОДЕРЖАНІЕ, УХОДЪ, ВРАЧЕБНОЕ НАБЛЮДЕНІЕ и ЛЕЧЕНІЕ.

Реклама лікувальних послуг.
Київ, початок XX ст.

1. Після ознайомлення з рекламою 58–61 та текстами 62–63, поданими нижче, визначіть, які зміни у повсякденному житті відбулися на початку XX ст. Чим вони були зумовлені?
2. Пригадайте матеріал § 1–2. На які з джерел цих параграфів могли спиратися автори джерел 62–63 для своїх висновків? Аргументуйте.

62 Погляд дослідника

У столицях і великих містах звичайним видом транспорту ставали автомобілі, метро та трамваї. Гасові та газові лампи в будинках і на вулицях замінювалися електричними. У закладах і багатих будинках з'явилися ліфти, телефони. Поліпшилося водопостачання.

Чай, кава та інші продукти, які раніше були доступні тільки деяким, тепер входили до повсякденного раціону.

У містах розширювалися можливості проведення дозвілля. Кінематограф, винайдений у 1895 р., залучав усе більше глядачів. Для чоловіків у центрі уваги були різноманітні спортивні змагання, серед яких велику популярність здобували футбольні матчі.

Швидкий індустріальний розвиток висував підвищені вимоги до системи освіти. Промисловість, транспорт, сільське господарство потребували фахівців, здатних управляти новою технікою. До початку XX ст. у більшості європейських країн на зміну загальній почат-

ковій освіті прийшла неповна середня освіта (шестирічна, а в деяких країнах – восьмирічна). Вона була обов'язковою. В Австро-Угорщині, наприклад, були передбачені штрафи для батьків, чиї діти не відвідували школу без поважних причин.

Цит. за: Алексашкина Л.Н. Новейшая история. – С. 14, 17.

63 Погляд дослідника

Селянський побут відрізняється патріархальністю. Традиції та релігійна мораль регламентували до дрібниць спосіб життя людей. Селянська родина вставала о 4 годині ранку, і до пізнього вечора в будь-яку пору року день був наповнений роботою. За столом хазяїн різав хліб і роздавав усім, першим починав трапезу. Їли, як правило, з однієї миски, по черзі наповнюючи ложки, розмовляти і сміятися заборонялося...

Тяжкі умови праці, недостатня матеріальна забезпеченість позначалися на способі життя мешканців робітничих окраїн. Часто родини перебували в постійних боргах, особливо важко було родинам, які втратили годувальника. Нерідко родини робітників тулилися в так званих квартирах ліжково-комірчиного типу. Вся обстановка комірчини – дошки для постелі, іноді матрац, стіл, 2–3 табуретки, скриня, декілька кухонних горщиків.

Родини кваліфікованих робітників жили в трохи інших умовах: нерідко мали підсобні господарства (присадибні ділянки, худобу, косовиці), повноціннішим було харчування, вечорами лагодили, шили, майстрували, пекли, читали. Висококваліфіковані робітники виписували журнали, брали книжки в заводських і земських бібліотеках. Поступово робітники знайомилися із самодіяльним театром, кінематографом, осередками поширення культури ставали народні будинки, недільні школи.

Відсоток освічених серед робітників був значно вищий, ніж серед селянства. В цілому культурний рівень трудящих був низький.

Спосіб життя заможних верств багато в чому визначався можливостями та матеріальним станом їх представників, однак і в цьому випадку його становий характер проявлявся дуже чітко.

Дворянство, наприклад, віддавало перевагу урочистим прийомам та пишним балам. Купецтво полюбляло збиратися у своїх клубах і влаштовувати банкети з різних приводів.

У дворянських родинах великого значення надавали вихованню дітей. Дворянська честь вважалася однією з головних чеснот. Дворяни своїх дочок віддавали в приватні пансіони й інститути шляхетних дівчат, для синів кращою вважалася військова кар'єра.

Жарова Л.Н., Мишина И.А. История Отечества. – С. 19–23.

§ 5. ЩО ТАКЕ ПРОЦЕСИ МОДЕРНІЗАЦІЇ

64 Погляд очевидця

З розповіді робітника автомобільного заводу Г. Форда в Дедженхемі

Це найнудніша робота у світі. Це одна й та сама справа знову й знову. У ній немає ніяких змін, вона нас виснажує. Вона викликає в нас сильну стомленість. Вона уповільнює наші думки. Тут не потрібно думати... Ви просто робите це й робите. Ви це витримуєте заради грошей. Ось за що нам платять – за те, щоб ми терпіли нудність цього... Форд бачить вас скоріше як механізм, ніж людину. Вони стоять над вами постійно. Вони чекають від вас роботи в кожну хвилину дня.

Цит. за: Алексашкина Л.Н. Новейшая история. – С. 64.

65 Погляд очевидця

Зі спогадів українського поміщика та політичного діяча П. Скоропадського

Коли моєму брату виповнилося 10 років, а мені було 8, дід (мій дід, Іван Михайлович Скоропадський – колишній полтавський губернський предводитель дворянства) покликав нас до кабінету і серйозно заявив, що погратися ми завжди встигнемо, а от що нам потрібно знати, то це, як люди заробляють собі на хліб, і він нам допоможе про це дізнатися. Нам оголосили, що будуватимуть для нас селянську хату і що ми повинні допомагати робітникам у вільний від уроків час. До нас приставили дядька Явла, прізвище його забув. Він нас вчив, як з маленькими

сокирами в руках обтісувати колоди, робити зарубки тощо. Через місяць хата була вже під солом'яним дахом; тут, у комірчині, знаходилось усе необхідне для селянського господарства. Потім нас повели в поле неподалік току і заявили, що це поле нам дідусь віддав і ми його повинні підготувати під пшеницю, засіяти, а восени, якщо хліб вродить, то дідусь урожай у нас купить. Той же Явло почав навчати нас орати і поганяти биків; через кілька днів і брат, і я – вже подолали основні труднощі, навчилися вести плуг, щоб не було «огріхів», і дуже поважно покрикували на биків «цоб», «цобе».

Потім від руки засівали зоране нами поле. Надзвичайно переживали, піде дощ чи ні. Дощ пішов, і ми дуже раділи, коли з'явилися перші ряди. Уродив хліб. Ми молотили його ціпами, а потім урожай звезли волами до дідуся.

Скоропадський Павло. Спогади. – Київ–Філадельфія, 1995. – С. 382–383.

1. Прокоментуйте джерело 64 від імені власника заводу Г. Форда та джерело 65 від імені реальних українських селян. Чи збігаються у цьому випадку опис та оцінка процесу праці? Про що це свідчить?

66 Погляд дослідника

«Традиційна» людина вірить у незмінність природи, суспільства і не допускає для себе можливості змінити їх чи контролювати процеси, що відбуваються в них. Людина «сучасна» виходить із можливості змін і вірить у їхню необхідність і бажаність. Щоб вбудуватися у світ, який змінюється, потрібно змінювати масштаби; самоутверджуватися не просто з маленькою локальною групою: сім'єю, громадою, кланом, поселенням – а перш за все з позбавленими індивідуалізованих рис великими утвореннями: партіями, класами, націями.

Долуцкий И.И., Журавлева В.И. Всемирная история XX века. – С. 58.

67 Погляд дослідника

Особа більше не була лише пасивним додатком до племені, касти чи клану, а ставала автономним індивідом. Кожний індивід мав право на власність, мав право купувати товари, займатися справами, процвітати або голодувати відповідно до його або її власних активних зусиль, з відповідним правом обирати собі релігію й домагатися особистого щастя. Одне слово, індуст-реальність призвела до поняття індивіда, дуже схожого на атом – такого, що не зменшується, не руйнується, а є базовою часткою суспільства.

Тофлер Елвін. Третя хвиля. – К., 2000. – С. 103.

68 Погляд дослідника

Індустріалізація зробила з людьми ще одну дуже болючу хірургічну операцію без наркозу – вона розділила його з природою...

У новому суспільстві перевагу одержали ті, кого раніше загальними чутками засуджували, – індивідуалісти, непокірні родовим кланам, які прагнули новизни та волі. Жити в цьому небаченому світі індивідуалізму довелося всім – і тим, хто хотів цього, і тим, хто від усієї душі засуджував нові віяння. У цьому світі вже не було звичного розподілу на старших і молодших; відтепер усі були «дорослими», «повнолітніми».

Жуковская И., Жуковский С. Россия и Европа от тоталитарных идеологий к социальным экспериментам. http://archive.1september/ ru/his/1999/his 14.htm

69 Погляд дослідника

Люди, які здатні своєю діяльністю створити промислову цивілізацію, у більшій чи меншій кількості є в кожній країні, вони живуть усюди (часто навіть не підозрюючи про свій потенціал). Отже, темпи входження тієї чи тієї країни в індустріальну цивілізацію залежать від того, в якій мірі держава і, найголовніше, суспільство надають особистості свободу.

Жуковская И., Жуковский С. Рекомендации учителю, преподающему курс «Россия и мир в XX веке» http://his.1september.ru/article.php?ID=200301003

2. Порівняйте підходи різних авторів (джерела 66–69) до суспільних змін у країнах світу на зламі XIX–XX ст. та дайте оцінку цим змінам.
3. Укладіть таблицю:

Суспільні зміни на зламі століть

Автор та інформація про нього	Зміни у суспільстві, на які звертає увагу автор	Ставлення автора до цих змін	Ваше ставлення

4. Прокоментуйте записи у двох останніх стовпчиках таблиці.
5. Як можна назвати процес трансформації суспільства у прогресивніше? Як ви думаєте, від чого залежить швидкість цього процесу?

70 Погляд дослідника

Модернізація (загальна схема)

Подано за: Долуцкий И.И., Журавлева В.И. Всемирная история XX века. – С. 59.

71 Погляд дослідника

Модернізація – перехід до більш високого укладу господарського життя з відповідною зміною суспільних відносин. Модернізаціями були переходи від аграрної економіки, де перевагу надавали натуральному господарству, до промислової, з розвинутими товарно-грошовими відносинами; від промислової – до індустріальної, що характеризується масовим, серійним виробництвом, зростанням зовнішніх ринків.

Загладин Н.В. Новейшая история зарубежных стран. XX век. – М, 2001. – С. 10–15.

6. Які риси модернізації ви можете назвати? Які хронологічні межі модернізації? Як ви думаєте, з чим це пов'язане? Чи всі країни одночасно ідуть таким шляхом? Чому?
7. Міру входження в процес модернізації називають «ешелонами». Ознайомтеся з відмінностями країн різних «ешелонів» модернізації.

72 Погляд дослідника

Для **країн першого ешелону модернізації** було характерне поступове оволодіння індустріальним типом виробництва... Цей розвиток відбувався без втручання держави, яка повинна була насамперед не створювати перешкод індустріалізації, тобто:

– не утискати підприємницьку діяльність високими податками;

– не намагатися обмежувати вільний ринок та конкуренцію захистом цехових і станових привілеїв;

– не заважати вільній торгівлі на зовнішніх ринках.

З часом ліберальна ідеологія стала переважати в країнах першого ешелону модернізації. Зміни соціального та політичного характеру здійснювалися поступово, шляхом реформ, у міру того, як суспільство переконувалося у їх доцільності.

На території **країн другого ешелону модернізації** ще в середні віки створилися найбільші центри торгівлі і цехового виробництва (міста Італії, Північної Німеччини). Вони за багатьма показниками випереджали своїх сусідів (наприкінці XVIII ст. Росія виплавляла більше заліза, ніж будь-яка інша країна Європи). Але через різні причини ці країни затрималися на доіндустріальному етапі розвитку. У результаті вони постали перед вибором: змиритися з втратою позицій на міжнародній арені, стати ринком збуту товарів індустріальних країн, їхнім аграрно-сировинним придатком чи піти шляхом прискореної модернізації, коли передумови для неї ще не визріли.

Країни другого ешелону модернізації не тільки доганяли індустріальні держави, а йшли власним шляхом розвитку.

На цьому шляху інструментом здійснення модернізації була держава. У країнах другого ешелону модернізації велика роль держави сприяла формуванню особливого ставлення до неї, особливої ідеології, заснованої на вірі у всесилля державної влади, у її здатність вирішувати будь-які проблеми. Держава сприймалася в суспільстві як сила, що втілює і реалізовує її інтереси. Ліберальний погляд на державу як інститут, що обслуговує потреби суспільства, характерний для країн першого ешелону модернізації, тут не поширився.

В групу третього ешелону модернізації потрапили цілі континенти.

Більшість народів країн Азії й Африки до їхнього перетворення в колонії і напівколонії жила в умовах феодального чи родоплемінного устрою.

Загладин Н.В. Новейшая история зарубежных стран. XX век. – С. 10–15.

73 Погляд дослідника

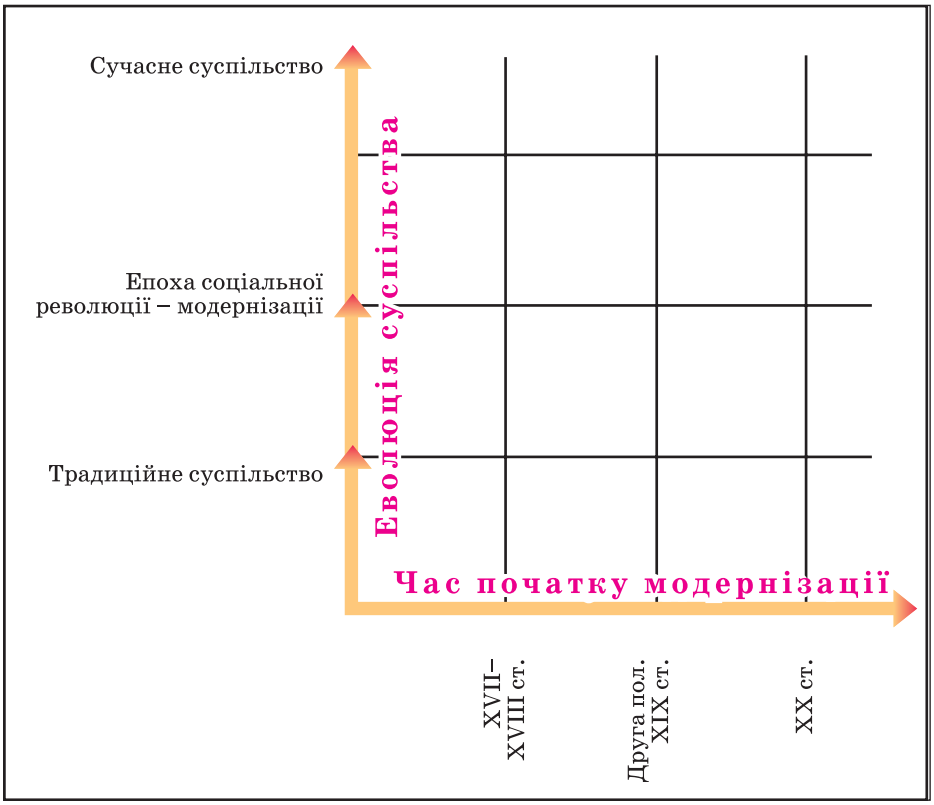
...Творення модерних націй слід розглядати як частину загальнішого процесу – поступового перетворення аграрного, малограмотного і маломобільного суспільства на індустріальне, освічене і мобільне, з широкими політичними правами та економічною свободою для всіх його членів, а не лише для верхівки. Початок цього процесу датують переважно XVI ст. Саме тоді освічені класи починають вживати як термін «модерний вік» (на противагу поняттям «античність» і «середньовіччя»), так і слова, похідні від старого латинського терміна «*natio*» (нація) для підкреслення своєї залежності від спільної мови і спільного історичного досвіду. Цей збіг не був випадковим, бо як самі модерні процеси стали поштовхом творення новітніх націй, так і перемога національного принципу в організації суспільства була важливою передумовою утвердження новітньої доби. Головними історичними процесами, які визначали специфіку новітніх часів, вважають виникнення і поширення модерної демократії, розвиток індустріалізації та появу двох нових великих суспільних сил – націоналізму і соціалізму. Більшість суспільних процесів, що відбувалися впродовж останніх п'яти століть, тією чи іншою мірою були сумішшю «модерного і архаїчного». Старі, «домодерні» сили й ідеї продовжували діяти, виявляючи подиву гідну здатність до виживання і пристосування до нових умов, часто-густо нейтралізуючи, ба навіть підпорядковуючи собі процеси модернізації.

Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. – К., 2000. – С. 14.

8. Дайте власне визначення модернізації. Які характерні ознаки цього процесу є для вас найбільш важливі? Чому?
9. Проілюструйте найважливіші для вас ознаки модернізації, вибравши три-чотири джерела, включаючи візуальні та статистичні (з § 1–5). Прокоментуйте свій вибір.
10. На які ознаки процесів модернізації указує автор джерела 73? Що має на увазі Я. Грицак, говорячи про модерну націю?

74 Схема

Ешелони модернізації на початок XX ст.

Долуцкий И.И., Журавлева В.И. Всемирная история XX века. – С. 69.

11. Назвіть країни, які відносяться до різних ешелонів модернізації. Розмістіть їх на графіку (джерело 74). Прокоментуйте свій вибір, спираючись на джерела.
12. Європейські суспільства наприкінці XIX – на початку XX ст. вступили в процес входження модернізації. Доберіть аргументи на користь ствердження чи заперечення цієї позиції. Використайте для аргументації матеріали про технічні досягнення, соціальні та політичні зміни, повсякденне життя. Організуйте дискусію.

§ 6. ВХОДЖЕННЯ УКРАЇНИ У МОДЕРНИЙ СВІТ

1. Після вивчення джерел параграфа, що стосуються економічного, політичного, соціального та повсякденного життя українського суспільства на початку XX ст., укладіть узагальнюючу таблицю:

Українське суспільство на початку XX ст.

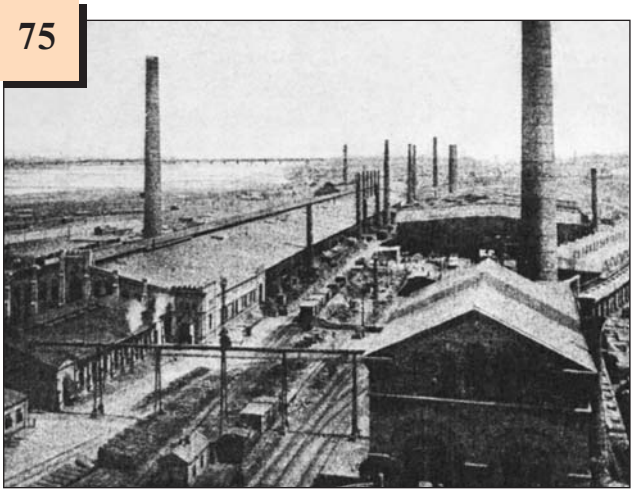
	Економіка	Політична ситуація	Повсякденне життя
Основні тенденції			

2. Після аналізу стану українського суспільства на початку XX ст. розмістіть Україну на графіку ешелонів модернізації (джерело 74, § 5), аргументуючи свою точку зору.

3. Складіть невелику статтю (100–150 слів) «Україна входить у модерний світ», вказуючи на прояви тих чи інших ознак модернізації.

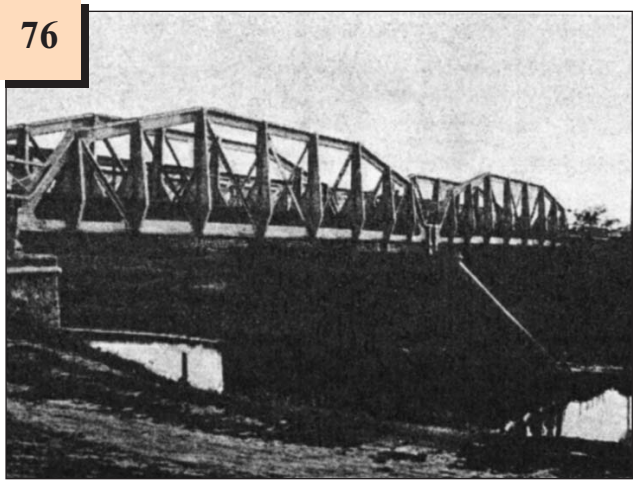
6.1. Економіка України і модернізаційні процеси

75

Загальний вигляд Олександрівського заводу Брянського товариства. *Катеринослав, 1903 р.*

76

Міст через р. Лугань.
Україна, початок XX ст.

77 Погляд очевидця

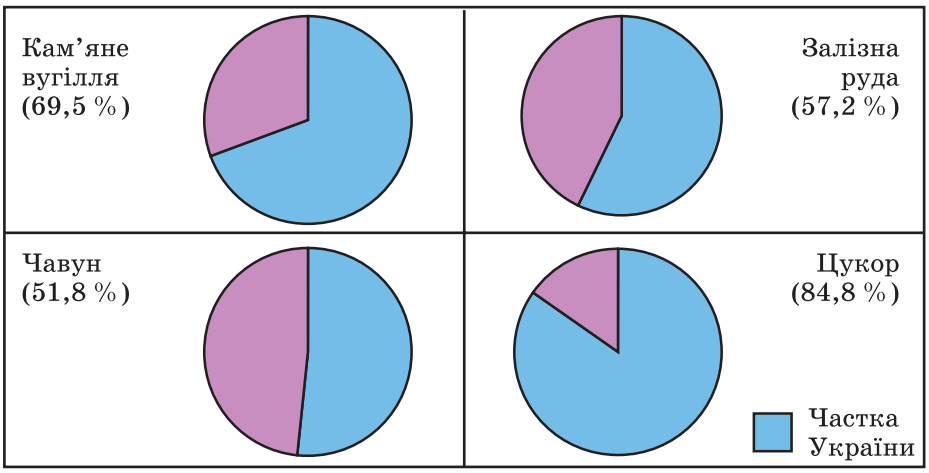
Про залежність від іноземного капіталу

Трамвай і конка – найвигідніше і найприбутковіше комерційне підприємство. Ось чому іноземні капіталісти, як хижі ворони, зграями налітають на кожне місто, де тільки постає питання про прокладання конки чи трамвая... І начебто схоже на те, що прийшли чужоземці в Харків, завоювали його, обклали обивателів 50-копійковою даниною і щороку відвозять цю данину за свій кордон. Бельгійці радісно підраховуватимуть прибуток... а місто, як і колись, буде без бруківок, без світла, без благоустрою. Міська дума змушена буде збільшувати податки в той час, коли поруч під боком місто має такі золоті розсипи, як трамвайна справа... Проте на цих золотих розсипах господарюватиме не місто, а чужоземне бельгійське суспільство.

Высогин Д. Бельгийские кандалы. – Харьков, 1908. – С. 3.

78 Мовою цифр

Частка України у промисловому виробництві Російської імперії

Подано за: Субтельний О. Україна. Історія. – К.: Либідь, 1995. – С. 127.

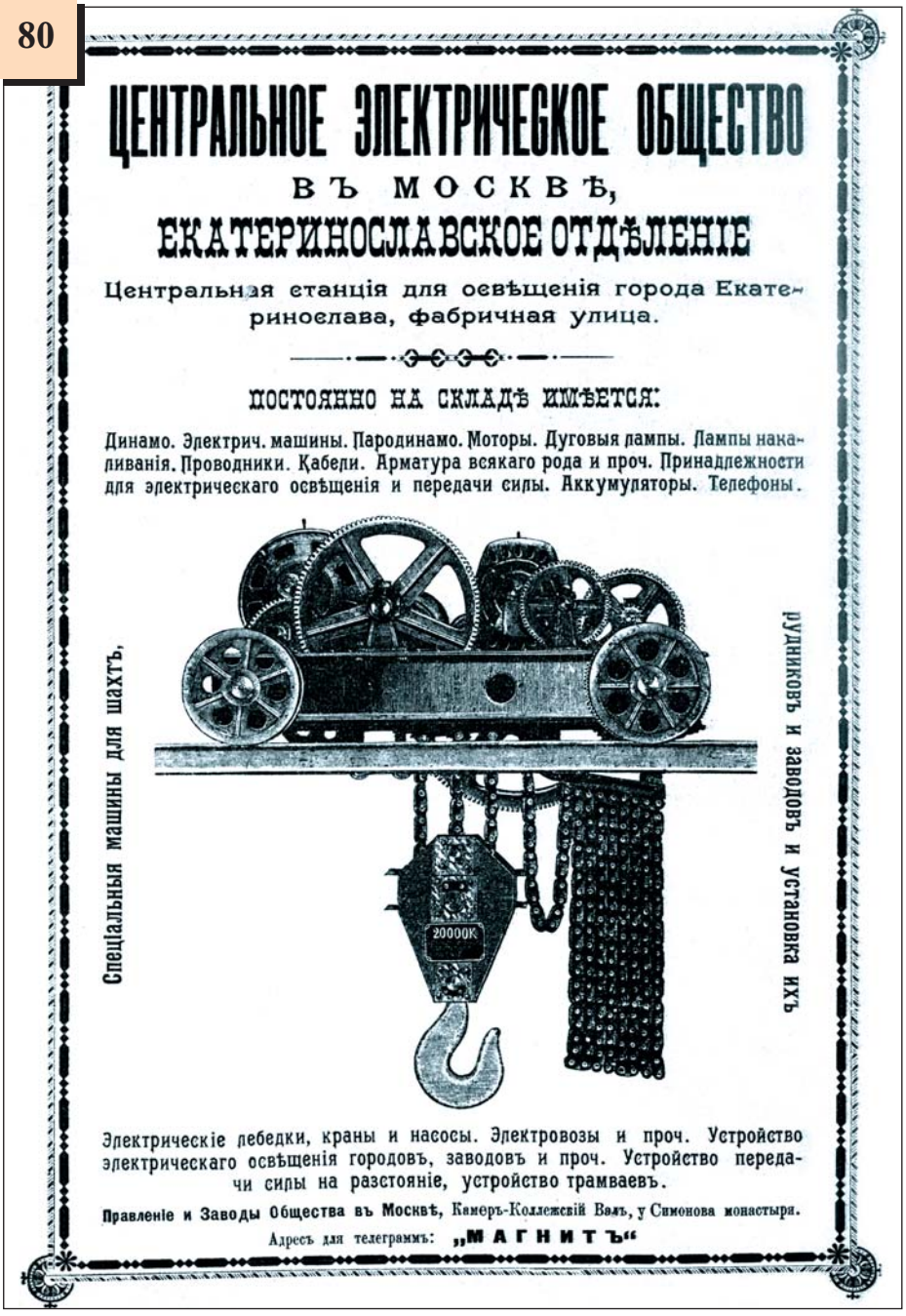
79 Газетне повідомлення

Газета «Ранок Росії» (1907 р.)

Ні для кого не було таємницею, що в залізоробній промисловості влада «Продамету» майже безмежна. Перефразувавши слова Людовіка XIV, вона з гордістю може сказати: «Металургія – це я». Поклавши в основу своєї діяльності ясно й виразно сформульований принцип, що не залізо існує для споживача, а споживач існує для заліза, «Продамет» з найперших кроків свого існування рішуче повела лінію в чітко зазначеному напрямку і продовжує благополучно вести її в наш час.

Цит. за: Кругляк Б.А. Внутренняя торговля в России в конце XIX–XX вв. – Самара, 1992. – С. 44.

80

ЦЕНТРАЛЬНОЕ ЭЛЕКТРИЧЕСКОЕ ОБЩЕСТВО
ВЪ МОСКВѢ,
ЕКАТЕРИНОСЛАВСКОЕ ОТДѢЛЕНІЕ

Центральная станція для освѣщенія города Екатеринослава, фабричная улица.

ПОСТОЯННО НА СКЛАДѢ ИМѢЕТСЯ:

Динамо. Электрич. машины. Пародинамо. Моторы. Дуговыя лампы. Лампы накаливанія. Проводники. Кабели. Арматура всякаго рода и проч. Принадлежности для электрическаго освѣщенія и передачи силы. Аккумуляторы. Телефоны.

Специальныя машины для шахтъ,

20000К

рудниковъ и заводовъ и установка ихъ

Электрическіе лебедки, краны и насосы. Электровозы и проч. Устройство электрическаго освѣщенія городовъ, заводовъ и проч. Устройство передачи силы на разстояніе, устройство трамваевъ.

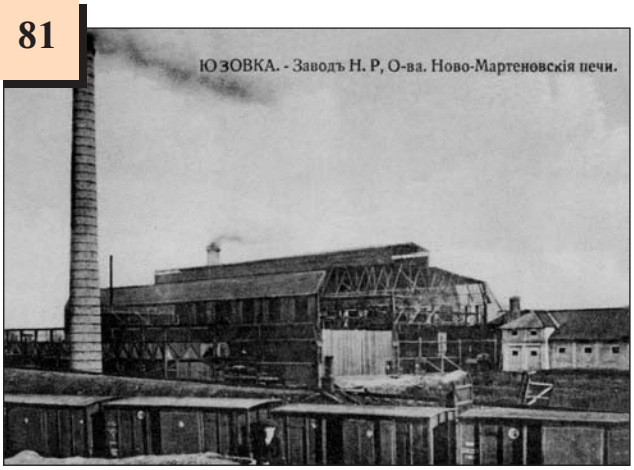
Правленіе и Заводы Общества въ Москвѣ, Камеръ-Коллежскій Валъ, у Симонова монастыря.

Адресъ для телеграммъ: „МАГНИТЪ“

Рекламне оголошення Катеринославського відділення Центрального електричного товариства. *Україна, початок XX ст.*

1. Проаналізуйте це рекламне оголошення з метою отримання якомога ширшої інформації про профіль підприємства та продукцію, яку воно випускає, про власника підприємства та його місцезнаходження.
2. Про який рівень економічного розвитку говорить реклама саме такої продукції?

81

Юзовка. Новомартенівські печі.
Донбас, початок XX ст.

82

Плетіння корзин.
Полтавщина, початок XX ст.

83 Погляд очевидця

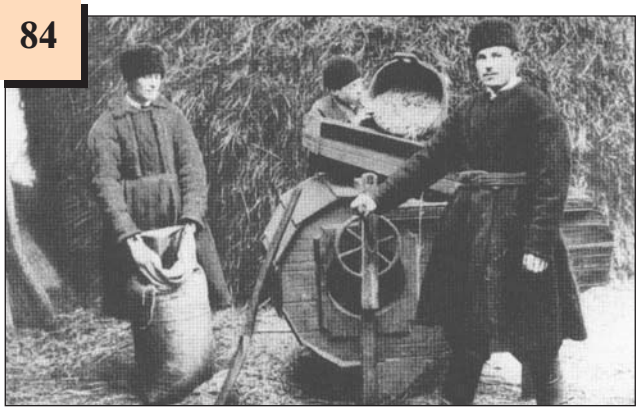
Із розповіді солдата, що побував у Пруссії

Хто бачив побут німецьких і чеських колоністів, наприклад на Волині, той знає, що… і на 7 гектарах можна добре жити…

Волинські селяни, наслідуючи німців та чехів, давно почали переселятися на хутори. І, обживаючись там, ставали подібними до дрібних поміщиків на ділянках приблизно у 7 десятин*.

Із кн.: Неизвестная Россия. XX век. – М., 1992. – С. 335–336.

84

Селяни біля віялки. *Україна, початок XX ст.*

85

Реклама агентства з морських подорожей до Америки та Канади з часопису «Ілюстрована Україна».
Львів, 1901 р.

* 1 десятина дорівнює 1,0925 гектара.

86 Погляд очевидця

Зі спогадів про передвоєнні часи

Мої батьки були малоземельними. Хліба нам вистачало, але вже на взуття чи убрання треба було заробляти, де попадало. Перед війною 1914 р. мої рідні постійно виїжджали на сезонні роботи до Німеччини. З захопленням слухав я оповідання про життя іншого народу. Та найбільше вбилось мені в голову оповідання про взірцеві порядки у німецьких господарів...

Батько вживав дуже мало алкоголю, але багато курив. Був віруючою людиною, та до церкви ходив мало. Від нас, дітей, вимагав дисципліни і порядку. Через його ставлення до виховання дітей, між батьком і мамою часто виринали суперечки. Мама дорікала татові за гостру дисципліну. Він був найстарший у своїй родині. У нього було ще двоє братів – Матвій і Семен, а також дві сестри – Маланка і Зоська. Національні почуття, як на той час, були в нього дуже патріотичні.

Купляк Д. Спогади нерозстріляного. – Торонто–Нью-Йорк, 1991. – С. 18–19.

87 Погляд дослідника

Діяльність агентств по вербовці за океан... із початком століття набула широких масштабів. Будь-який агент, що завербував сім'ю до Канади, одержував п'ять доларів за чоловіка й по два долари за кожного члена сім'ї.

Jackson R. and Jackson P. Canadian Government in Transition. – Ontario, 1999. – P. 306.

88 Мовою цифр

Порівняльна характеристика стану зерновиробництва

	На 100 гектарів посівної площі сільських жителів	Урожай пшениці з 1 га в середньому за 1908–1912 рр.	Один сільський житель виробляє пшениці (в тоннах)
Франція	84	1,4	1,7
Німеччина	107	2,2	2,0
Англія	79	2,4	3,0
Україна	109	1,6	0,8

Скоропадський П. Спогади. – С. 428.

6.2. Українці і політика на початку XX ст.

89 Офіційний документ

Законопроект про навчання українською мовою (витяг)

В марті 1908 р. 37 депутатів Державної (Государственної) Думи подали такий законопроект:

1) Щоб по тих сторонах, де живе український народ, в народних школах учено українською мовою...

5) Руської мови щоб учили обов'язково;

6) Книжки до учення щоб були приладжені до розуміння дітей українських і до потреб тамошнього життя.

...При теперішній науці, коли на Україні вчать по школах російською мовою, темнота розвелася по Україні страшенна. Між народом українським у двоє менше грамотних, ніж між народом великоруським; в деяких губерніях українських між українцями ледве знайдеться один грамотний на десять душ... Так підупав український народ, такий здатний, способний з природи своєї, що колись далеко вище своєю освітою стояв від народу великоруського (московського), та дивував сторонніх людей своєю освітою й охотою до книжки та науки.

Грушевський М.С. Про українську мову і українську школу. – Київ, 1991. – С. 246.

90 Погляд очевидця

На студентському вічі у Львові (14 липня 1900 р.)

Залишається одне – створити свій власний державний організм, свою власну незалежну самостійну Українську національну державу в етнографічних границях по всій території, заселеній українським народом… Тільки в такій державі, тільки в самостійній Україні зможе відповідно зажити наша нація… Через кордон подають собі руки українці з обох боків Збруча. Понад багнети, що стережуть границі, підноситься велика ідея, залучаючи всі щирі серця України.

Л. Цегельський*. Цит. за: Історія України. – 2002. – № 41. – С. 5.

91 Офіційний документ

Додаток до подання до Департаменту поліції (3 листопада 1912 р.)

Український рух, виникнувши як відома культурна течія… неминуче в кінці кінців набуває політичного забарвлення і стає в опозицію до існуючого ладу. Наочним доказом викладеного може служити факт самостійного виступу українців під час виборів до IV Державної Думи як у Харкові, так, певно, й повсюдно на Півдні Росії; висунута українцями платформа – ряд вимог, спрямованих у кінцевому підсумку до повного культурного і економічного відокремлення від Росії українських губерній і політичної їх автономії.

Начальник Харківського ГЖУ генерал Риковський.

Лавров Ю.П. Виникнення і діяльність українських політичних партій (кінець XIX – початок XX ст.) // Історія України. – 1999. – № 22. – С. 56.

92 Погляд очевидця

Версія про походження українства

Австро-німецьке походження легенди про існування особливого українського народу не підлягає сумніву… План створення України підготовлювався у Відні та Берліні давно; методи збудження штучного сепаратизму були розроблені в Галичині…

Україножіли починають називати населення «українсько-руським», а з 1907 свій партійний клуб називають просто «українським». Партія відрізняється дикою нетерпимістю до всіх, хто вважає себе руськими, тобто, по суті, до всього населення… Зароджується думка про самостійну Украйну з престолом у Києві…

Князь А. Волконский.** Историческая правда и украинофильская пропаганда. – Турин, 1920. – С. 386–387.

93 Офіційний документ

З промови М. Міхновського «Самостійна Україна»

Нехай наша історія сумна і невідрадна, нехай ми некультурні, нехай наші маси темні, подурені, ми все ж існуємо і хочемо далі існувати. І не тільки існувати як живі істоти, ми хочемо жити як люди, як громадяни, як члени вільної нації. Нас багато – цілих 30 мільйонів. Нам належить будуччина…

Ми існуємо, ми відчуваємо своє існування і своє індивідуальне національне «Я». Наша нація у своєму історичному процесі часто була несолідарна поміж окремими своїми частинами, але нині увесь цвіт української нації, по всіх частинах України живе однією думкою, однією мрією, однією нацією: «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ»… Як не можна спинити річку, що, зламавши кригу навесні, бурхливо несеться до моря, так не можна спинити нації, що, прокинувшись до життя, ламає свої кайдани.

Міхновський М.І. Самостійна Україна. – К.: Діокор, 2002. – С. 41–42.

---

* *Цегельський Льонгин* (1875–1950) – український громадсько-політичний діяч; 1918–1919 рр. член уряду ЗУНР.

** *Волконський А.* – представник російської аристократії, проявив себе як великоросійський шовініст та україножоб.

6.3. Соціальні стосунки і повсякденне життя

94 Поштові листівки початку XX ст. «Типи малоросів»

1. Що зображено на листівках? Кому вони адресовані?
2. Які стереотипи формують та на які спираються подані листівки? Чому саме на такі? Зверніть увагу на назву.

95 Мовою цифр

Ціни взагалі залишались низькими: калач у 70-ті роки – 3 коп., хліб житній – 4,5 коп., пиріг – копійка, миска борщу – півтори копійки, галушок – 5 коп., порція печені або душенини – 15 коп., ковбаса м'ясна – від 15 до 30 коп., в'язка грибів – 15 коп., судак – 20 коп., короп свіжий – 50 коп.–1крб. Невеликі були і заробітки. Гончар, наприклад, у кінці століття заробляв по 30 коп., швець – 50–90 коп. на день, заробітна плата в промисловості була приблизно на цьому ж рівні (середня місячна в Росії для більшості робітників на початку XX ст. – близько 20 крб).

Попович М. Нарис історії культури України. – С. 421.

96 Погляд очевидця

Ой, Канадо, Канадочко,
Яка ж ти зрадлива,
Не одного чоловіка
З торбою пустила.

Нема там і дня такого,
Щоби що не сталось,
Тому побив уголь плечі,
Того поламало...

Ой, Канадо, Канадочко,
Яка ж ти зрадлива,
Не одного чоловіка
З жінкой розлучила.

Із кн.: Рибалка І.К. Історія України. Ч. 2. – Харків: Основа, 1997. – С. 395–396.

97 Мовою цифр

За даними перепису 1900 р., з усієї кількості українців* власне землеробів було 94 відсотки, робітників – 1,4 відсотка, службовців-українців взагалі майже не було (0,5 відсотка). До Львова стікається українська людність, але співвідношення між різними національними групами залишається майже незмінним: трохи більше половини поляків (53 відсотки в 1869 р., 17 відсотків у 1890 р., 19 відсотків у 1910 р.).

Місто Львів у середині століття налічувало 70 тис. мешканців, у кінці століття – 160 тисяч. Львів залишається одним з найзначніших міст імперії – п'ятим за чисельністю після Відня, Будапешта, Праги і Трієста. Впродовж другої половини століття Львів стає великим залізничним вузлом.

Попович М. Нарис історії культури України. – С. 428.

98

Селяни полуднують у полі. *Україна, початок XX ст.*

99 Погляд дослідника

На початку минулого століття в Києві було не менше сотні ресторанів. Кращі «ресторації» – при першокласних готелях: «Гранд-Отель» на Хрещатику, «Континенталь» на сучасній вулиці Городецького (тепер це приміщення консерваторії) і «Європейська» на Європейській площі (на цьому місці тепер Український дім). У ресторанах такого класу за обід по табльдоті (у сучасній термінології – комплексний обід, чи бізнес-ланч) із 5 блюд платили 1 руб. За ці ж гроші на Бессарабці можна, звичайно, купити цілого гусака. Проте навіть середній чиновник, що одержує на місяць 80–100 рублів, заплатити рубль за обід в одному з кращих ресторанів може собі дозволити, не кожний, звичайно, день...

Ресторани другого розряду, іноді не менш розкішні, ніж першокласні, відрізнялися більшою демократичністю, обід із 4 блюд коштував від 60 до 75 коп.

Недорогі заклади, які були доступні майже кожному киянину, становили приблизно половину всіх ресторанів міста. Там за обід із двох блюд «відстьогували» 40 коп., із трьох – 50–60 коп.

«Рубльовий» обід, скажімо, в ресторані готелю «Європейський», який славився російською та французькою кухнями, був таким:

1. Суп марілуіз (суп-пюре із дичини).

Консоме легюм (міцний прозорий бульйон з овочами). Пиріжки різні.

2. Стерлядь по-російськи.

3. Сідло дикої кози із крокетками (гарнір).

Соус Поврат.

4. Печеня пулярди (пулярда – назва птаха) та куропатки, салат.

5. Сир баварський.

Газета по-киевски. – № 11. – 2003.

* Мається на увазі Галичина.

100

ФРАНЦУЗСКІЙ МАГАЗИНЪ

М. БУРЖА

Крещатикъ 38, гдѣ Гостинница Савой.

M. BOURGEAT.

Paris (90-bis A-ne du Roule Neuilly).

Дешевыя ювелирныя издѣлія. Наилучшая имитация жемчуга и колецъ.

Получены НОВОСТИ изъ Парижа: золото, серебро, накладное золото.

Кольца, серьги, броши, кресты, булавки для галстуха, гребни, запонки, брелки, колье, нитки жемчуга портсигары и т. п.

Реклама магазину ювелірних виробів у Києві. *Початок XX ст.*

Якщо вітер у кишенях свистить, а все одно хочеться «гарно виглядати», у таких випадках у 1910 р. йшли на Хрещатик, у готель «Савой». Там на першому поверсі був розміщений справжній французький магазин М. Буржа. Вірніше, магазин – справжній, а от перли та каблучки в ньому – несправжні. Все, що було на вітрині, – це імітація. Проте яка імітація! Не відрізниш... А втім, ніякого шахрайства: реклама чесно попереджає, що магазин торгує підробками, зате все дешеве та доступне.

Газета по-киевски. – № 27. – 2003.

101 Погляд очевидця

У побуті всі селяни – і багаті, й середні, й бідні – нічим не відрізнялися поміж собою. Носили однаковий приблизно одяг, майже однаково харчувались, у хатах теж було однаково обставлено за невеликими змінами. Всі разом ходили до церкви, разом сходилися на сільські збори і вирішували громадські справи. Були всі, незалежно від матеріального стану, один до одного ввічливі, привітні. Молодші поважали старших.

Із матеріалів етнографічної експедиції Запорізького державного університету, 2002 р.

102 Офіційний документ

З доповідної записки члена Львівської комісії цензорів Юзефа Бялині Холодецького «Кілька зауважень про кінотеатри» (1910 р.)

Швидкий, блискавичний поступ у технічному спорядженні кінематографічних фільмів поєднується з цілою плеядою фантастичних помислів у напрямі створення можливих і неможливих сценічних ситуацій, і от уже кінотеатри грають без перерви на нервах мільйонів жадібних до вражень глядачів... легко поширюють деморалізацію та гнилизну і нерідко штовхають суспільство до глибокого занепаду...

Виправлення зла вимагає радикальних засобів, і належало б, на нашу думку:

1) Категорично заборонити крайовим фабрикам фільмів порушувати теми всякого роду злочинних дій, теми спекуляцій почуттями моральності і пристойності, теми бою биків, дрочення звірів та інші, що притупляють делікатні почуття людяності...

3) Підтримувати виробництво фільмів на теми шляхетних сторін людського життя і суспільних відносин, на наукові теми, такі як: пейзажі, подорожі, життя звірів, дослідження природи, промисловість, торгівля і т. п.

4) У випадках, коли неминучим є впровадження до акцій злочину або іншої неморальної дії, не дозволяти, щоб ці злочини та дії відбувалися на очах у глядачів.

Не допускати, щоб злочинці і бандити продукувалися способами вламування, відмикання замків, щоб на сцені не мордували, не душили мотузками, не топили і т. д.; все це повинно діятись за кулісами...

Львівський державний історичний архів. – Ф. 82. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 9, 18–19.

103 Погляд дослідника

Громада мала велику владу на селі, вона могла втручатися у особисті справи сельчан, підтримувала традиції самоврядування, які навіть суперечили законам імперії, наприклад, могла не визнати присланого старосту або священика і обрати свого, на цьому ґрунті нерідко бували конфлікти з державними і церковними властями. Але в спадкову власність громада не втручалась. Селянська філософія опиралась на переконання, що право на власність тримається на праці, вкладеній в землю...

Хлопці з українських сіл ішли на заробітки в місто, в нові промислові райони, на вугільні шахти Донбасу, щоб заробити грошей і повернутися додому...

Місто лякало, і селяни, як правило, трималися громади до останнього, а якщо виїжджали, то прагнули осісти на нових землях старими українськими селами, і лише в крайніх випадках переселялись до робітничих селищ назовсім.

Попович М.В. Нарис історії культури України. – С. 420, 422.

104 Погляд очевидця

Перше, що переносять українці на сибірський ґрунт, це почитання місцевих з України святих. Схороняють мову й звичаї жінки та діти, які ніколи не виходять з українського оточення…

Полнер Т. Факты, цифры, наблюдения. – СПб., 1909. – С. 79–80.

105 Свідчення учасника подій

Моя перша подорож до міста

Розповідь гуцулки* Марічки

Якось ми заїхали на станцію. Я гадала, що вже на місці, а учитіль каже, що ше далеко. А я ше ніколи не їхала тай ни знала, єка то колія нї нїчо. Ждали богато. Шкода, що так квапили си.

…Там учитіль читав казету, а другу лишив на столї. Я узєла й собі, перезираю та шос почитую. Ше якіс люди були там, шо ждали на колію, от як Єсінцкі из-за гори. Дивєт си та кажет їден другому: «Шо вере ця дівчинишье диви си у казеті. Аби вона вміла чітати така мала? А ви старі та не вмієте». Венгер кажет: «Ни траба». Так диве си на мене. Другий кажет: «А чуй! Бігме чітаєт».

Ждемо. Аж приїхало таких возив, возиві. А дим идет з передньої машини. Людий багато и всї бігом у вози сїдати. Учитель казав мині йти, бо я ни знала, єк тото. Так бояла си, але як сїла, то вже бих хотіла в одно цим їхати. Так сидит си єк у хаті. И тепло, и лавки. Идет колїсцема машина а так дуже фушкотит. Вулиці такі, шо боками стежки, а посередині вулиця. Стежками идут люди, а ввулицев фіри. Стежками у вечір світла горє, а в нас такого нима. Лише ходи вулицєма! То ни своє село, і люди чужі.

Часопис «Ілюстрована Україна». – Львів, 1913. – № 2. – С. 10–11.

1. Що вразило дівчинку під час подорожі до міста?
2. Що привертає вашу увагу в цій розповіді?
3. Поверніться до фото 1 §1. Порівняйте ці два джерела. Дайте їм спільну назву. Прокоментуйте.

Які процеси в розвитку суспільства називають модернізаційними? Як вони впливали на людину і суспільство на початку XX століття?

* Подано із збереженням мови першоджерела.

Розділ II

ДОБА ВІЙНИ І РЕВОЛЮЦІЙ

ІІ Розділ

Яким був вплив Першої світової війни на європейські країни та на українські Землі?
Як змінила війна людину і суспільство?
Які сценарії розвитку українських Земель пропонували різні політичні сили?

Частина 1. Світова війна

§ 7. У вирі імперських інтересів

7.1. Європа

7.2. Україна

7.3. Війна і українські політичні сили

§ 8. Світова війна: людський вимір

8.1. Людина на фронті

8.2. «Домашній фронт»

§ 9. Наслідки та підсумки війни

§ 10. Війна та революція

Частина 2. Українська революція

§11. Погляди української політичної еліти

11.1. Державність

11.2. Земельне питання

§12. Суспільні прагнення українців у революції

§13. Революційний хаос: суспільство і влада

§14. Революційний хаос: влада і безвладдя

§15. Назвіть цей параграф

§16. ЗУНР: реальність та можливості

§17. Чи зазнала поразки Українська революція

17.1. Погляд зблизька

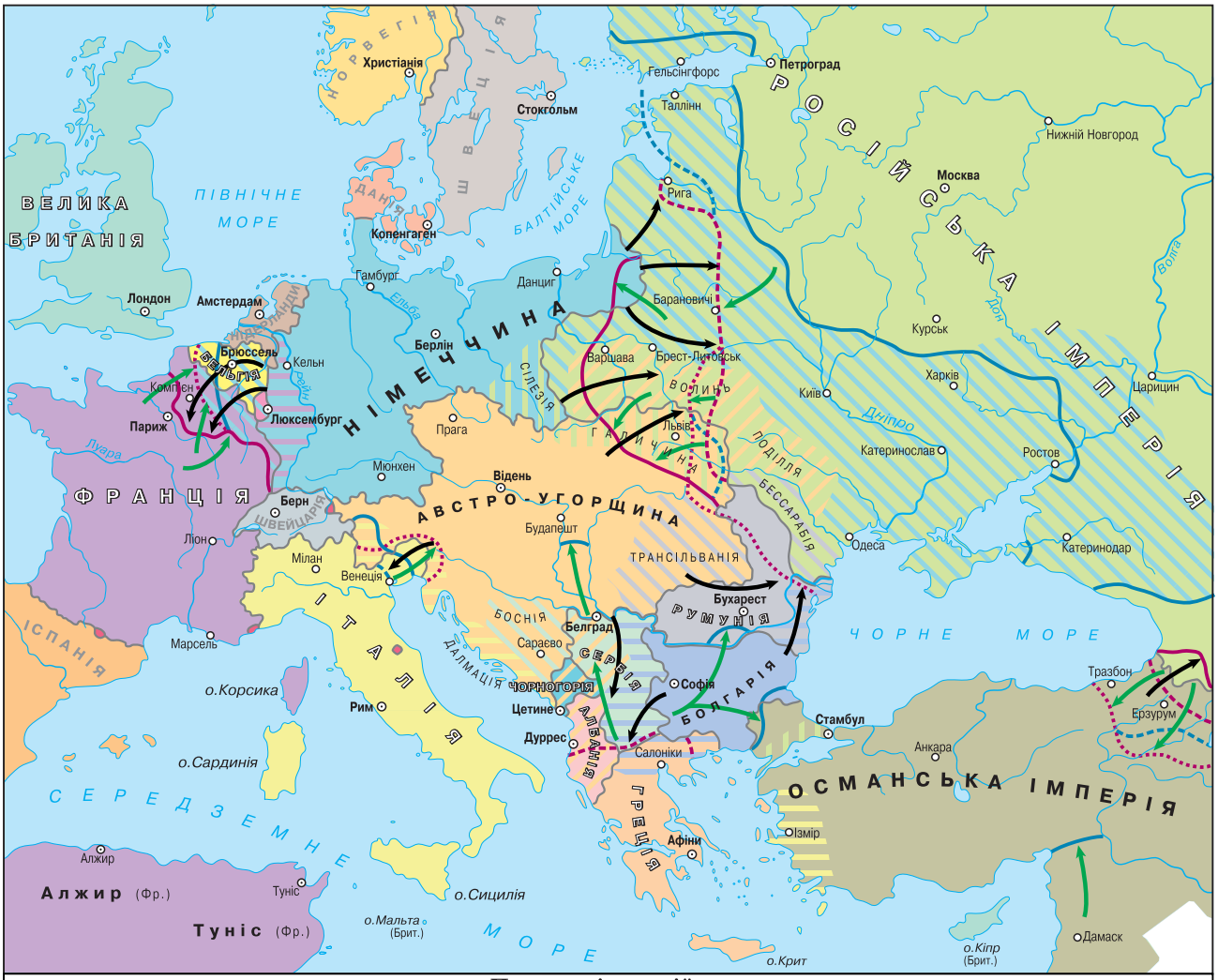
17.2. З висоти часу

РЕВОЛЮЦІЇ В ЄВРОПІ
Відновлення Польської держави
Проголошення Чехословацької республіки
Створення королівства СХС
Революція в Німеччині
Баварська радянська республіка
Утворення Угорської республіки
Утворення Словацької радянської республіки
Утворення Веймарської республіки
1914–1918
1917
1918
1919
1920
Перша світова війна
Створення Центральної Ради
Революція в Росії
Утворення Української Держави П. Скоропадського. Утворення ЗУНР. Відновлення УНР – Директорія
«Воєнний комунізм»
Акт злуки УНР і ЗУНР. Україна в громадянській війні

Частина 1. СВІТОВА ВІЙНА

§ 7. У ВИРІ ІМПЕРСЬКИХ ІНТЕРЕСІВ

7.1. Європа

1. Ознайомтеся з наведеними документами та розподіліть їх на дві великі групи. За якими критеріями їх можна розподіляти? Який з них може бути найсуттєвішим? Поясніть свій вибір.
2. Використавши документи параграфа, заповніть таблицю **«Цілі провідних країн Європи напередодні Першої світової війни»**

Країна	Цілі країни у війні	Цілі, спільні для військово-політичних блоків
Англія Франція Росія Німеччина Австро-Угорщина Італія		

Якої інформації не вистачає, щоб таблиця була заповнена? Відшукайте цю інформацію в інших джерелах інформації (підручники, довідники, енциклопедії) і завершіть таблицю.

1 Погляд сучасника

Доповідь царю, яку склали МЗС і Морське міністерство Росії «Про ціль вітчизни на найближчі роки»

Безперечно, аж до остаточного вирішення завдання твердо приймається для всіх дипломатичних зусиль Росії така політична ціль: у найближчі роки – 1918–1919 – заволодіти Босфором і Дарданеллами.

Долуцкий И.И., Журавлева В.И. Всемирная история XX века. – С. 199.

2 Погляд дослідника

Улітку 1898 р. російський імператор Микола II вперше в історії людства звернувся до урядів усього світу з пропозицією «покласти край безперервним озброєнням і знайти засоби, які запобігали б нещастю, що загрожує усьому світові».

Англія помітила в цьому «німецькі підступи». Вільгельм II** зневажливо висловився: «Гуманітарний дурман довів Нікі до цього неймовірного кроку». А багато хто з політичних спостерігачів вважав, що все простіше: російська казна знову зазнає труднощів.

Долуцкий И.И., Журавлева В.И. Всемирная история XX века. – С. 202.

3 Погляд сучасника

Із висловлювань президента Франції Р. Пуанкаре*

Я не бачив у свого покоління іншої мети у житті, ніж надію повернути наші втрачені провінції.

Цит. за: Долуцкий И.И., Журавлева В.И. Всемирная история XX века. – С. 199.

4 Погляд сучасника

Член німецького генерального штабу Ф. фон Бернгарді

Неможливо, щоб Німеччина і Франція змогли коли-небудь домовитися стосовно своїх проблем. Францію необхідно зовсім розтрощити. Вона повинна бути знищена раз і назавжди як велика держава.

Цит. за: Такман Б. Августовские пушки. – М., 1972. – С. 72–73.

3. Як сучасники поставилися до ініціативи російського царя? Чи могла ця ініціатива мати іншу оцінку? Аргументуйте.

* *Пуанкаре Р.* (1860–1934) – президент Франції (1913–1920), прем'єр-міністр (1912–1913, 1922–1924, 1926–1929).

** *Вільгельм II* (1859–1941) – останній німецький імператор (1888–1918); його імперіалістична політика стала однією з причин Першої світової війни.

5

Картина російського художника «Согласие» 1914 р., присвячена англо-франко-російському союзу – Антанті

Текст під картиною (мовою оригіналу):
ФРАНЦІЯ
ЛЮБОВЬ въ ней чистая горитъ
Къ земле родимой и народу. –
Объята ею, – отразитъ
Она тяжелую невзгоду…
РОССІЯ
Въ ней ВѢРА глубока; тревогой
Не поколеблема ничуть;
Святая Русь во имя Бога
Свершаетъ свой побѣдный путь…
АНГЛІЯ
НАДЕЖДА въ ней всегда живетъ
На мощь, величіе Россіи
Съ ЛЮБОВЬЮ, ВѢРОЮ идетъ
Она на бой и ихъ зоветъ
Сломить надменныя стихіи…

Передъ грозой враждебныхъ силъ
Въ дни тяжкой скорби, испытаній –
Святой союзъ ихъ въ полѣ брани
Самъ Богъ съ небесъ благословилъ.

6

Карта Європи 1914 р. Німецька карикатура

4. Визначте жанр візуальних джерел 5 та 6. Що в них спільного, а що відмінного? Які художні засоби використані? На кого були розраховані такі зображення? Яку роль, на вашу думку, вони мали відігравати?

7 Офіційний документ

Із таємної доповіді міністра закордонних справ Росії про мету Антанти (14 вересня 1914 р.)

1. Головна мета союзників – зламати могутність Німеччини і її претензії на військове та політичне панування…

2. Територіальні зміни повинні визначатися принципом національностей.

3. Росія приєднує до себе нижню течію Німану і східну частину Галичини, а до Царства Польського вона приєднує Східну Познань, Сілезію і західну частину Галичини.

4. Франція повертає назад Ельзас-Лотарингію, долучаючи до неї яку захоче частину рейнської Пруссії та Палатинату.

5. Бельгія суттєво розширює свою територію.

6. Шлезвіґ-Гольштайн повертається Данії.

9. Сербія приєднує до себе Боснію та Герцеговину, Далмацію і Північну Албанію.

11. Греція приєднує до себе південь Албанії, за винятком Валлони, яка відійде до Італії.

12. Англія, Франція та Японія розділять між собою німецькі колонії…

13. Німеччина і Австрія заплатять військову контрибуцію.

Хрестоматия по новой истории. – М., 1953. – С. 505–506.

8 Офіційний документ

Із таємної «доповідної записки професорів» канцлеру Німеччини про мету війни 1914 р.

Щоб забезпечити «тривалий мир», необхідно: а) у Франції значно зміцнити наш західний кордон від Бельфору до моря. Треба завоювати частину північно-західного французького берега каналу, щоб мати стратегічні гарантії проти нападу Англії і отримати сприятливий вихід до океану. Франція повинна сплатити величезну суму у вигляді військової контрибуції. Нам не слід також забувати, що Франція має порівняно великі колонії… б) утримання Бельгії народ вважає справою честі, що не підлягає обговоренню… в) на кордоні з Росією треба створити з російських земель прикордонний пояс, доступний німецькій сільськогосподарській колонізації. Проте ми не зупинимось перед тим, щоб вказати на російські остзейські провінції… г) оскільки ця війна є війною Англії проти впливу Німеччини на світовому ринку, на морі і в заокеанських країнах, необхідно добитися повернення на світовий ринок і забезпечити собі морські шляхи. Контрибуції повинні бути такими, щоб вони покривали країні її військові витрати… й давали б можливість відновити і розширити нашу військову могутність.

Хрестоматия по новой истории. – С. 505–506.

5. Порівняйте документи 7 та 8. Чому обидва документи є «таємними»? Як вони співвідносяться з джерелами 5 та 6?

9 Мовою цифр

Воєнні видатки в 1913 р.

Показники	Франція	Англія	Німеччина	Росія
На душу населення воєнних видатків	100	82	72	32
Загальні воєнні видатки, млрд марок	1,64	1,54	2,0	1,84
Частка воєнних видатків у бюджеті, %	38	33	50	40

Складено за: История Франции. – М., 1973. – Т. 2. – С. 552; История Первой мировой войны. – М., 1975. – Т. 1. – С. 68.

6. Проаналізуйте статистику. Які висновки ви зробили? Як співвідносяться дані таблиці з іншими джерелами цього параграфа?

7.2. Україна

1. Проаналізувавши документи параграфа, укладіть таблицю довільної форми **«Українські землі в планах воюючих сторін»**. Зверніть увагу на особливості регіональних зазіхань тих чи інших держав, далекосяжність планів щодо українських земель. У реалізації чиїх планів були намагання використати український чинник?
2. Яким чином, на вашу думку, українські політики могли використати плани воюючих сторін у реалізації власних позицій стосовно політичного самовизначення України?
Запишіть свої міркування.

10 Офіційний документ

З таємних документів німецького генерального штабу (1 грудня 1915 р.)

Кожен, хто в дійсності знає і розуміє географічне та економічне положення, в якім знаходиться Росія, є свідомий того факту, що Велика Росія може існувати тільки через посідання багатої України. Якщо ми зуміємо змінити стан України на незалежну державу і утримати незалежну Україну при житті, то з певністю дамо смертельний удар Великій Росії. Тому Україну слід вважати серцем Великої Росії. В опінії всіх експертів, це посідання України робить Росію великою європейською потугою. Україна, відділена від Росії, створить мур між властивою Росією, Центральними державами та Балканами, закриваючи доступ Росії до Чорного моря.

Цит. за: Грицак Я. Нарис історії України... – С. 103.

11 Погляд дослідника

На австрійському фронті російська армія мала спершу блискучі успіхи. Австрійці відступали. 3 вересня (21 серпня ст. ст.) російські війська вступили до Львова. Верховний головнокомандувач, великий князь Микола Миколайович, видав маніфест, в якому висловлював радість, що «російський народ об'єднався» і що «завершено діло Івана Калити»*. Новопризначений генерал-губернатор Галичини, граф О. Бобринський, відразу почав проводити на практиці ці думки. Він говорив, що Галичина і Лемківщина – споконвічна корінна частина єдиної великої Русі, увесь устрій має бути заснований на російських началах. Зазначав, що запроваджуватиме тут російську мову, закон та устрій.

Дорошенко Д. Історія України. Доба Центральної Ради. – Ужгород, 1932. – Т. 1. – С. 6.

12 Погляд дослідника

Перед початком війни Міністерство закордонних справ Австрії зацікавилося можливістю використання українського чинника у боротьбі проти Росії... Австрійське дипломатичне відомство підготувало поширений документ про «австро-угорську ідею» і плани стосовно майбутнього польських та українських етнічних територій, відвойованих від Росії. На початку війни найбільш імовірним видався план, що передбачав приєднання до австрійських земель колишнього ареалу поширення Греко-католицької церкви: Холмщини, Підляшшя, Волині та Поділля. Названі території мали бути об'єднані в окрему українську автономну область у складі імперії Габсбургів. Водночас ця тактика зацікавила і Німеччину. У німецьких урядових колах більше схилялися до ідеї утворення поясу буферних держав на кордоні з Росією. Правда, закінченої концепції врегулювання української проблеми на початку війни Німеччина не мала.

Расевич В. Зовнішньополітичні орієнтації австрійських українців (1912–1918 рр.) // Матеріали засідань Історичної та Археологічної комісії НТШ в Україні. – Вип. другий (1995–1997). – Львів, 1999. – С. 260.

* *Іван Калита* (?–1340) – московський князь (з 1325 р.), великий князь владимирський (з 1328 р.). Одним з перших почав об'єднувати північно-східні руські землі навколо Москви.

13 Погляд дослідника

З самого початку війни Буковина опинилась в епіцентрі інтересів трьох держав, чиї кордони сходились тут:

Австро-Угорщина намагалася втримати край під своєю владою.

Російська імперія хотіла приєднати «Буковинську Русь» до своїх територій і придушити тут національний рух та ліквідувати його вплив на Велику Україну.

Румунія розглядала Буковину та Хотинщину – колишні володіння Молдавського князівства – як свою «історичну спадщину», яку в ході великої бійки можна виторгувати і приєднати до своїх володінь. Росія та Австро-Угорщина обіцяли їй за це рахунок володінь противника.

В ході дворічних торгів аргументи Росії переважили (кордон обіцяної Південної Буковини мав проходити не по Серету, а по Пруту), і 17 серпня 1916 р. Румунія вступила у війну на боці Антанти.

Таким чином, Буковина виступала розмінною монетою у великій політиці воюючих держав.

Федорак В.Ф., Черкач Н.І. Історія рідного краю. – Чернівці, 2001. – С. 26.

3. Пригадайте з курсу історії України обставини та мету утворення Головної української ради і Союзу визволення України.
4. Проаналізуйте документи параграфа і визначте позиції українських політиків щодо війни. Зверніть увагу на їх аргументацію.
5. Які чинники впливали на формування саме таких підходів українських політиків? Які з них ви поділяєте, а які – ні? Прокоментуйте.
6. Порівняйте свої міркування щодо позицій українських політиків у Першій світовій війні, які ви зробили при вивченні документів § 7.2, з реальними підходами, висвітленими нижче.

7.3. Війна і українські політичні сили

14 Погляд сучасника

Українці не піддадуться провокаційним впливам і виконають свій обов'язок громадян Росії в цей тяжкий час до кінця і не тільки на полі бою… але й як громадяни-обиватели, що повинні… сприяти успішному виконанню російською армією виїмково відповідального завдання, що випало на її долю…

Національна проблема, зокрема українська, вимагає свого невідкладного розв'язання. Такі струси в державному житті, як війна, відкривають очі суспільству державної нації на одну з її помилок у відношенні до недержавних народів. Воно переконується, що ці народи в однаковій мірі з ним відстоюють цілість держави, обороняють її нерозривність та добро і не є тією небезпекою, що в ній дехто вбачає загрозу цілості Росії.

Якщо в найбільш критичні дні проби народи Росії виконують свої обов'язки у відношенні до неї, то у свідомість суспільства і його керівних сил повинна просякти думка про надання цим народам і відповідних прав. У цьому відношенні можна завважити вже сприятливі симптоми. Логіка речей промовляє за те, що зміна відношення до інородців торкнеться також і українців, і в перспективах розв'язання національного питання в Росії і українське питання теж буде поставлене на денний порядок.

Москва, липня 30 дня 1914 року.

Петлюра Симон*. Статті, листи, документи. – Нью-Йорк, 1956. – С. 185–186.

* *Петлюра С. В.* (1879–1926) – український політик, державний і військовий діяч, публіцист; з 1900 р. – член Революційної української партії, з 1905 р. – Української соціал-демократичної робітничої партії; у 1912–1917 рр. – редактор журналу «Украинская жизнь» (Москва); пізніше – один з лідерів Української революції; у 1919–1926 рр. – Голова Директорії Української Народної Республіки.

15 Офіційний документ

З маніфесту Головної української ради (3 серпня 1914 р.)

Ідучи війною на австро-угорську монархію, Росія грозить загином також українському національному життю, яке найшло охорону в конституційнім ладі австрійської держави. Побіда Росії мала би принести українському народові австро-угорської монархії те саме ярмо, в якім стогне 30 мільйонів українського народу в Російській імперії. І тому дорога наша ясна…

Теперішня хвиля кличе український нарід стати однодушно проти царської імперії, при тій державі, в якій українське національне життя знайшло свободу розвитку…

Побіда австро-угорської монархії буде нашою побідою. І чим більше буде пораженіє Росії, тим швидче виб'є година визволення України…

Нехай на руїнах царської імперії зійде сонце вільної України!

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали. – Мюнхен, 1983. – Т. 1. – С. 211–213.

16 Офіційний документ

З відозви Загальної української ради до народів світу (15 вересня 1916 р.)

Всі українці без огляду на державні кордони стоять на становищі своєї окремішности від сусідніх народів і змагають до визволення, опираючи ці свої змагання не тільки на внутрішній потребі національного розвитку, але також на історичнім праві й незабутній традиції своєї визвольної боротьби.

Хай буде вільний кожний народ, хай живе й український народ, що на суцільній території числить 35 мільйонів голов і заселює простір 850 000 кв. км, не буде погноєм для чужих культур пануючих над ним народів!..

Хочемо бути самостійним господарем на своїй землі, в сім'ї вільних і рівних народів, мати повну спромогу розвивати свої духовні сили й матеріальні багатства свойого краю для себе та для людства!

Україна в XX столітті. 1900–2000: Зб. док. і матеріалів / Упоряд.: А.Г. Слюсаренко та ін. – К.: Вища шк., 2000. – С. 25–26.

17 Офіційний документ

З платформи Союзу визволення України (серпень 1914 р.)

Об'єктивна історична конечність вимагає, аби між Західною Європою і Москівщиною повстала самостійна українська держава. Потрібне се для осягнення і утревалення європейської рівноваги, є се в інтересі народів австро-угорської держави, а передовсім в інтересі німецького народу в обох цісарствах, а для українського народу було б се здійсненнєм вікових його мрій і зусиль...

Національно-політичною платформою Союзу є державна самостійність України.

Україна в XX столітті. – С. 23.

18 Погляд дослідника

Трагічні події 1914 та 1915 років викликали перелім у ставленні українців Наддніпрянщини до російського уряду. Зник той «патріотичний» запал, який переживало багато з них на початку війни, і зростала свідомість, що перемога Росії принесе Україні нові кайдани. Рада ТУП, яка стала єдиним об'єднуючим політичним осередком партій, ухвалила у вересні 1914 р. постанову про те, що українці мусять зайняти нейтральне становище у війні. На цій підставі ТУП не погодилося з діяльністю СВУ, який закликав боротися спільно з австрійською армією.

Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т. 2. – К., 1993. – С. 448.

§ 8. СВІТОВА ВІЙНА: ЛЮДСЬКИЙ ВИМІР

8.1. Людина на фронті

19а

Демонстрація в Берліні в перші дні війни

19б

Демонстрація у Парижі в перші дні війни

20

Прощання з солдатами.
Берлін, серпень 1914 р.

21

Прощання з солдатами.
Поштова листівка. *Франція, 1914 р.*

1. Що об'єднує джерела 19–21? Який настрій у людей, зображених на фото? Чому?
2. Порівняйте фото а і б джерела 19. Що вас вражає? Як ви думаєте, на що сподівалися учасники берлінської та паризької демонстрацій, а про що ці чоловіки не здогадувалися?

22 Погляд політика

Із висловлювань президента Франції Р. Пуанкаре (серпень 1914 р.)

Оголошення війни Німеччиною викликало в нації значний спалах патріотизму. Ніколи за всю свою історію Франція не була настільки прекрасною, як у ті часи, свідками яких нам випало бути. Мобілізація, що розпочалася 2 серпня, завершилась уже сьогодні, вона пройшла з такою дисципліною, в такому порядку, з таким спокоєм, з таким піднесенням, що викликають радість уряду і військової влади...

Цит. за: Geschichte 3GN/ Karl Heinz Zuber und Joachim Cornelissen. – München, 1996. – F. 227.

23 Погляд очевидця

Біля Букінгемського палацу дорогу перегородив великий натовп.

– Короля Георга! Короля Георга! – хором вигукував натовп.

Через кілька хвилин... з'явився король. Майданом прокотилося оглушливе «ура!»... Тисячі загорланили:

– Хо-чемо вій-ни! Хо-чемо ВІЙ-НИ!

І знову «ура!». Король ніяк не виявив ні схвалення, ні осуду.

– Говори! – кричав майдан. – Говори! ХОЧЕМО ВІЙ-НИ!

Король знову зробив вітальний жест і зник. Натовп відповів ревом, викрики «ура!» змішалися з ремствуванням розчарування. Знайшлися весельчаки – без них не відбувалось жодне збіговище – і почали кричати:

– Ми – боягузи?

– НІ-І!

– А німці?

– ТА-АК!

– Може, ми німців дуже любимо?

– НІ-І-І!

Можна було не сумніватися в тому, які почуття і настрої цієї частинки Англії.

Ричард Олдингтон. Смерть героя. – К., 1982. – С. 211–212.

24 Думка дослідника

Як розповідав один спостерігач, коли почалася війна, в Юзівці на головній вулиці зібрався натовп, агітатори виголошували патріотичні промови «Смерть Австрії та Німеччині! Хай живе Росія! Ура!!!» ...Багато робітників вірили у війну. На ринку продавали безліч портретів «царів, королів, президентів, та різних генералів». Люди вважали за необхідне повісити портрет царя не тільки вдома, а й у бараках. У бараках цей спостерігач бачив, як чоловік на ім'я Суржик Тишка, що доти проклинав і Бога, і царя, забив цвяха і повісив на стіну портрет Миколи.

Гіроакі Куромія. Свобода і терор у Донбасі. – К., 2002. – С. 112.

3. Порівняйте джерела 22–24 із джерелами 19–21. Чому населення недооцінювало небезпеку війни? Яку роль у цьому відігравала пропаганда (пригадайте джерела 5 та 6)?
4. Чому уряди країн Європи у переддень та в перші роки війни пропагували військові дії як засіб вирішення політичних проблем? Чи зустрічаєтеся ви з такою ситуацією у наш час? Наведіть приклади.

25 Погляд очевидця

Зі свідчень рядового австро-угорської армії, що потрапив у полон (2 грудня 1914 р.)

У казки про руську жорстокість мало хто вірить, бо у дійсності вона практично ніде не підтвердилась, а особисто з полоненими кубанські козаки, які мене захопили, поводились добре: нагодували та, дізнавшись, що я хворий, наказали господарю тієї хати, де я знаходився, запрягти коня й на возі довезти до руського шпиталю.

Цит. за: Історія. – М., 1997. – № 10. – С. 7.

26

Австрійські солдати їдуть на фронт

27 Погляд очевидця

З листа до матері солдата німецької армії (25 вересня 1914 р.)

…Чи є небезпека на війні? Небезпека. Хто її зневажає, той від неї вислизає. Набігає неспокій. Однак я в окопному загоні. Героїчна смерть – ось для мене найбільше бажання. Щоправда, героїчній смерті життя важливіше. Всі зневажають смерть. Моїм обов'язком є життя. Моїм обов'язком є боротьба, на яку мене принудили росіяни і французи. Якби війна була агресивною, загарбницькою, то моя служба не була б добровільною… Все це реалії війни.

Freres De Fontenay Letters 1914–1916. Paris, 1920. – S. 130.

29 Погляд очевидця

З листа до батька солдата французької армії (жовтень 1914 р.)

Любий батьку, зараз схарактеризую своє нове положення. Роблю все можливе, щоби добути собі лакея… Якщо б мама виїхала з Парижа, то могла б мене провідати в Майні. Я був би дуже вдячний, але нехай вона бережеться залізничного транспорту, який ходить досить нерегулярно через перевіз поранених, амуніції для військових частин. Радив би мамі їхати самостійно, залежно від ситуації. В таборі багато поранених… Шпиталь тут організований дуже добре.

До побачення, любий батьку.

Freres De Fontenay Letters 1914–1916. – S. 104.

28

Німецька армія перед відправкою на фронт. *1914 р.*

30

Французькі солдати відправляються на фронт. *Серпень 1914 р.*

5. Якими були настрої солдатів армій різних країн на початковому етапі війни? Сформулюйте одним-двома словами. (Джерела 25–30.)
6. Як співвідносяться візуальні джерела параграфа (26, 28, 30) зі свідченнями джерел 25, 27, 29?
7. Чим, на вашу думку, зумовлене таке ставлення військових до війни, адже кожен солдат знав, що міг загинути?
8. Чи пов'язані настрої солдатів на початку війни з поглядами політиків на неї (пригадайте матеріал § 7)?
Обґрунтуйте свою відповідь.

31 Погляд очевидця

Зі спогадів бійця Легіону українських січових стрільців

Було це 27 серпня 1914 р. Десь опівдні через усе село проїхав, простуючи звідти десь, звідки чути було бухкання гармат і цокотання кулеметів, великий фургон із червоним хрестом на білому прапорі, що його тримав у руках молодий парубок-німець у той час, коли трохи старший поганяв коні. У фургоні відкриті, але позакутувані в білі простирадла, лежали перев'язані марлею, крізь яку просочувалась кров, немолода вже жінка і маленьке, може дволітнє, дитятко. Голова цій дитині була туго забинтована, виглядали тільки повні докорів, стражденні оченята, а перев'язка вже мокріла від крові…

Кобець Олекса. Записки полоненого. – К.: Глобус, 1993. – С. 79.

32 Погляд очевидця

Війна очима солдата російської армії* (15 грудня 1915 р.)

Я пока жив, был в окопах 12 дней, а сейчас на отдыхе. Слава богу затишье, бою пака нет, а далше увідім. Но січас нужда заедает, хоч я і переменяю біл'е, паря его в кіпятке. Ну чтож скрепя серце переносім все, может і пережуву все это… Во время отдиха я сплю на хворосте в землянках. Но в окопах почті неспім, хотя і там ест хворост, мох, ліст'я там же в окопах пориті землінкі от холода і дождя, но грязно. Однім словом самому злейшему врагу я нежелал бы попадат в эті «окопи». Еслі бы дал бог чтоб нікогда в жізні нікто не попадал в эті окопы, і чтоб даже незналі, что такое окопи. А мне еслі б дал бог пережіть все эті солдатскіе нужды, остатся жівым: то я уже узнал, что значіт «война».

Лист Андрія Рубльова з Південно-Західного фронту. Василь Рубель. Історія… // Старожитності Південної України. – Запоріжжя, 2003. – Вип. 9. – С. 109–110.

33 Погляд очевидця

Лист солдата Йоганна Мюллера

Люба мамо!

Тепер я знаю, чим є війна. Ми сидимо вже вісім днів у шанцях, і тут дуже холодно. Вже десять днів ми не їли теплої їжі, тільки галети з паштетом, бо польова кухня не може до нас доїхати. На горі біля нас лежить багато вбитих. Із 240 чоловік ще 40 лежать там. Моїм єдиним бажанням є якнайшвидше завершення війни.

Geschichtsstunden 8. Endeckungsreisen in die Vergangenheit. Ernst Klett Verlag, 1988. – S. 77.

* Подано мовою першоджерела.

Перебіг Першої світової війни

1914, 28 червня – убивство сербським націоналістом у Сараєві австрійського ерцгерцога Франца Фердинанда та його дружини

28 липня – Австро-Угорщина оголосила війну Сербії

1–4 серпня – у війну вступили Німеччина, Росія, Франція і Велика Британія

серпень–вересень – Галицька битва. Російські війська зайняли Галичину і Буковину

вересень – французькі війська зупинили німецький наступ на р. Марні

листопад – Туреччина вступила у війну на боці Центральних держав

1915, травень – Італія вступила у війну на боці Антанти

травень–жовтень – німецько-австрійський наступ на Східному фронті. Росіяни відступили з Галичини, Буковини, Польщі і Литви

1916, лютий–грудень – бої під Верденом у Франції

червень–серпень – російський наступ під командуванням О. Брусилова в Галичині і на Буковині

1917, 6 квітня – США оголосили війну Німеччині

15 грудня – сепаратне перемир'я між радянською Росією та державами Четверного союзу

1918, 27 січня – мирний договір між Німеччиною та УНР

3 березня – Брестський мир між радянською Росією та державами Четверного союзу

3 листопада – Австро-Угорщина підписала перемир'я

11 листопада – Комп'єнське перемир'я – капітуляція Німеччини

34 Погляд очевидця

Зі спогадів учасника подій на Південно-Західному фронті генерала М. Головіна (1915 р.)

…Важко словами передати весь драматизм становища. Тільки частина бійців, що знаходилася на фронті, була озброєною, інші ж чекали смерті свого товариша, щоб, у свою чергу, взяти до рук гвинтівку. Вищі штаби визискувались у винахідництві, часом досить невдало, тільки б як-небудь викрутитись із катастрофи. Так, наприклад, у моє буття генерал-квартирмейстером 9 армії згадую телеграму штабу Південно-Західного фронту, отриману в серпні 1915 р., про озброєння частини піхотних рот сокирами, насадженими на довгі топорища. Передбачалось, що ці роти можуть бути використаними для прикриття артилерії. Фантастичність цього розпорядження, що було задекларовано з глибокого тилу, була настільки очевидною, що мій командуючий, генерал Лечицький, глибокий знавець солдата, заборонив давати подальший хід цьому розпорядженню, вважаючи, що воно лише підірве авторитет начальства. Я наводжу цю майже анекдотичну спробу ввести «алебардистів» тільки для того, щоб охарактеризувати ту атмосферу відчаю, в якій знаходилася російська армія в кампанії 1915 р…

Головин Н.Н. Военные усилия России в мировой войне. – Париж,1939. – Т. 1. – С. 136.

35 Погляд очевидця

Зі спогадів українського офіцера М. Тарнавського*

Я підмітив знаменне явище. В найряснішій вогонь військо скинуло, як у дим, за своїм командиром: безкритично, як барани, воно мало лише послух напоказ, на порух руки верховода, на його найменший знак. В цілій повноті я побачив тут оцю негативну й позитивну вартість дресури-вояка, в якій він губив усе індивідуальне та ставав безкритичним автоматом.

З часом у тих воюючих автоматах щось попсувалося. В їхніх очах пробуджувалася інтелігенція, хитрість, збайдужіння до по тричі вигукуваних наказів. Але це прийшло згодом. В перших тижнях боїв австрійське вояцтво вперто нагадувало мені отару баранів, гнану на заріз.

Біля залізничного шляху, що у сотні метрів пробігав від мене, хтось роздягнений до половини, ритмічно підносив руку вгору та опускав її вдолину…

Дивним чоловіком, що вимахував рукою, показався наш підполковник. Він, наблизивши обшивку до самого носа (був короткозорий), вибирав відтіль воші.

Зловлену сердегу клав на велику кілометрову каменюку й меншою дещо з розмаху валив по деліквентці. На його обличчі стояв вираз діловитості, скупчення й кровожадної зловтіхи…

Як же він не нагадував тепер собою того пересадного чепуруна за мирних часів! Адже ж найменшу пилинку він здіймав колись з рукава з міною крайнього здивування й відрази. Бо як могла вона найтися на його рукаві та псувати ідеальний вигляд його однострою.

Тарнавський М. Спогади. – Львів, 1992. – С. 24, 31–32.

36

Передова лінія на Західному фронті

9. Які емоції переважають у враженнях учасників війни?
10. Як і чому змінилося ставлення до війни військових у 1915 р. у порівнянні з 1914 р.? Чим це, на вашу думку, викликане? Зверніть увагу на фото 36.

* *Тарнавський Мирон* (1869–1938) – український військовий діяч; як офіцер австрійської армії брав участь у Першій світовій війні; у 1917 р. комендант Легіону українських січових стрільців; у 1919 р. – начальний вождь (головнокомандувач) Української галицької армії (УГА).

37

Після битви під Верденом

39

Убиті німецькі солдати в окопах. *1916 р.*

38

Солдати після газової атаки. *1915 р.*

40

Польовий шпиталь (російська армія)

11. Співставте фотодокументи 36–40 та текстові джерела 31–35. Знайдіть у них спільне і відмінне.
12. Уявіть, що ви – військовий кореспондент, який отримав завдання укласти коментарі до фотоматеріалів другої частини параграфа. Використайте свідчення очевидців та інформацію про воєнні дії, почерпнуту з § 8.
13. З'ясуйте, що вплинуло на психологію та поведінку солдата під час війни.
14. Які зміни відбуваються у свідомості та поведінці людини під впливом участі у війні? Запишіть свої міркування.
15. Поверніться до джерела 19 (а, б). Придумайте долі людей, зображених на фотографіях.

8.2. «Домашній фронт»

41 Погляд очевидця

З книги С. Панхерст «Домашній фронт»

У липні (1916 р.) до мене звернулися жінки, що працювали на авіаційних підприємствах у Лондоні. Вони покривали крила літаків маскувальною фарбою за 15 шилінгів у неділю, працюючи з восьмої ранку до о пів на сьому вечора. Їх часто просили працювати і до 8 вечора, а платили за цю зверхню працю, як за щоденну… За їхніми словами, постійно по шість або й більше з 30-ти жінок, що працювали на фарбуванні, були вимушені виходити з цеху і відлежуватись на камінні по півгодини чи й більше, ніж вони могли повернутися на свої робочі місця.

Цит. за: Алексашкина Л.И. Новейшая история. – С. 61.

42 Погляд очевидця

На фабриці гранат. *Німеччина, 1917 р.*

1. Уявіть, що лист з описом, схожим на джерело 41, та фотографія (джерело 42) потрапили на фронт. Які почуття вони могли викликати у солдатів? Як це позначалося на їхніх бойових якостях?
2. Розгляньте фоторяд (джерело 43). Про які нові професії та сфери діяльності жінок у суспільстві можна дізнатися з цих фотографій?
3. Як і чому війна змінила роль жінки в суспільстві? Запишіть свої міркування у вигляді газетної статті або приватного листа від імені однієї з жінок, зображених у параграфі.

43

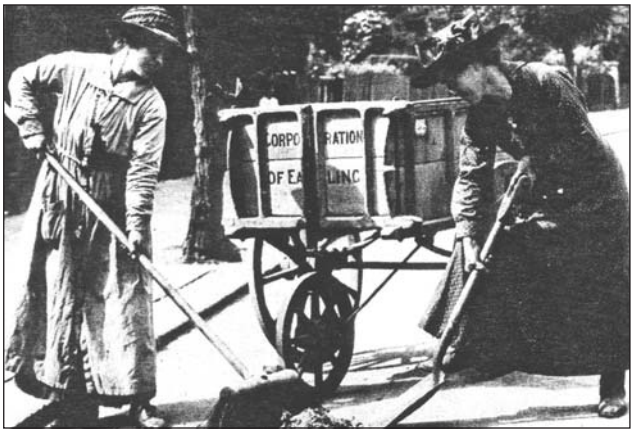
Жінка носить вугілля

Жінка-медсестра часів війни

Жінка розвозить молоко

Двірнички

Жінки-поліцейські

Співробітниця похоронного бюро

Жінки-вагоновожаті

44 Погляд очевидця

Із щоденника невідомого учасника подій (Північна Буковина)

Субота, 18.11.1916 р.

Живемо, як в криміналі: нігде не ходимо, нічого не знаємо. Стали справжніми вегетаріанами. Правда, дріб не так-то й дуже дорогий. Курку можна купувати за 2К (К – крона), качку за 3К, гуску за 5К, та біда, що на все треба грошей, а грошей меншає, не прибуває, бо платні ніхто не дає. Тому щадиться до крайності. Що було старе «нездале», тепер направляється – і воно добре. От я тепер став «шевцем»: золюю та латаю собі і дітям черевики, а мама латає їм сукенки. Нафти вже не можніде дістати. У нас щось 5 л, та щоби стало надовго, світимо тільки одну лампочку № 5 в кухні. А як ця вийде, то будемо світити каганчиком – черепочком зі смальцем і гнотиком. Однак то не всім тепер так тяжко жити, як нам. Є і такі, яким тепер багато ліпше живеться, як під час миру. Але то треба бути «лисом» і обманцем. 3-й рік науки вже нема. Олю й Толю підготовляю сам. Однак шкільна наука все-таки ліпша.

Федорак В.Ф., Черкач Н.І.
Історія рідного краю. – С. 60.

45 Погляд сучасника

Російський письменник К. Чуковський про боротьбу з розкішшю в Англії

Навіть обгорілі сірники в Німеччині не пропадають даремно. Німець, запаливши цигарку, не викине сірника, що згас, а сховає його обережно в коробочку, щоб на сірниковій фабриці до неї знов приробили головку і пустили її в повторний обіг. В результаті досить велика економія. Скільки зберігається дерева. Таке німецьке плюшкінство* надзвичайно схвилювало англійців. Англійська газета «Daily Mail» надрукувала навіть знімок з того сірника: «Ось урок, гідний наслідування...» Ось уже півроку минуло, як призов до економії в Англії зробився гаслом.

– Геть комірці та манжети! – закликає «Daily Mail». Відмовтесь від накрохмаленої білизни! Отже в Англії щонеділі крохмалиться п'ятдесят мільйонів штук манишок, комірців і манжетів. В рік – два з половиною мільярди! Скільки витрачається крохмалю і вугілля! На сімдесят мільйонів рублів! А якась жінка в «Daily News» з ентузіазмом пропонує фартух. Фартух зекономить мільйони. Доброчинність нації у фартуху. Купіть самого простого коленкору, пошийте фартухи дітям і дорослим, і нехай носять їх, не знімаючи, увесь день. Це немов у казці збереже їхню одежу.

Чуковский К.И. Англия накануне победы // Нива. – СПб. – 1916. – № 49. – С. 1.

46

Англійський плакат часів Першої світової війни «Кухня – ключ до перемоги (Їж менше хліба)»

47 Схема споживання продуктів у Англії

Нормовані продукти	Ненормовані продукти	
цукор	чай	яйця
м'ясо	молоко	картопля
масло і маргарин	джем	фрукти
бекон і шинка	вівсянка, рис	риба
	хліб і сир	овочі
	законсервовані фрукти	

Ще ніколи не було так мало їжі, щоб британцям доводилось голодувати. Однак деякі продукти були нормованими, як показують дані таблиці.

* – з'ясуйте, що означає це слово.

4. Що об'єднує джерела 44–47? Як ви поясните появу плакатів, подібних до плаката 46? Зверніть увагу на перелік продуктів (джерело 47), прокоментуйте.
5. На основі документів параграфа простежте зміни у повсякденному житті європейців у роки війни. Чим вони були викликані? Як вплинули ці зміни на настрої цивільного населення у той час?

48

Сербський хлопчик у військовому вбранні

49

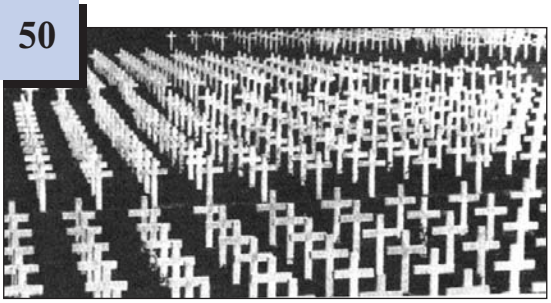
Німецька листівка: «Біжи на ворога!»

6. Чим і чому подібні джерела 48 і 49? Зверніть увагу: одне з них походить з країни Антанти, а друге – Четверного блоку. Як ви думаєте, чому діти з'являються на листівках і фотографіях з атрибутами війни? Яку роль виконували такі зображення?

7. Напишіть листа від імені військового з фронту додому і від імені дружини солдата з дому на фронт. Конкретизуйте, який це військовий, яка це жінка (країна, соціальний стан, період війни, солдат чи офіцер тощо).

§ 9. НАСЛІДКИ ТА ПІДСУМКИ ВІЙНИ

50

Солдатський цвинтар часів Першої світової війни

51

Зруйнований під час Першої світової війни Реймський собор

52 Мовою цифр

Втрати країн-учасниць у Першій світовій війні

Країна	Мобілізовані	Убиті й померлі від ран	Поранені
Країни Антанти			
Великобританія	8 904 467	908 371	2 090 212
Італія	5 615 000	462 391	953 886
Португалія	100 000	7 222	13 751
Росія	12 000 000	1 700 000	4 950 000
США	4 355 000	50 585	205 690
Франція	8 410 000	1 357 800	4 266 000
Інші	2 804 343	402 721	329 741
Усього	**42 188 810**	**3 889 090**	**12 809 280**
Центральні країни			
Австро-Угорщина	7 800 000	922 500	3 620 000
Болгарія	1 200 000	75 844	152 390
Німеччина	11 000 000	1 808 546	4 247 143
Туреччина	2 850 000	325 000	400 000
Усього	**22 850 000**	**3 131 890**	**8 419 533**
В цілому	**65 038 810**	**8 020 980**	**21 228 813**

Подано за: Загладин Н.В. – Новейшая история зарубежных стран. XX век. – С. 35.

1. Що, на вашу думку, символізують фотографії солдатського цвинтаря та зруйнованого Реймського собору (джерела 50, 51)? Чи має значення відсутність надпису місця розташування цвинтаря? Чому?
2. Яких втрат зазнали країни, що воювали у Першій світовій війні (джерело 52)? Чиї втрати є найбільшими? Чому?

53 Погляд очевидця

Зі спогадів британського солдата

У 1916 р. мене було сильно поранено у битві при Соммі і знов у третій битві при Іпрі наступного року. Після цього я вже не міг займатися тяжкою роботою. Коли почалося безробіття, мене звільнили першим. До того часу я вже мав сім'ю, яку потрібно було годувати. Моя дружина Етель повинна була братися за будь-яку роботу, пов'язану з прибиранням, яку вона тільки могла знайти. Все, що я мав, було декілька шилінгів допомоги від уряду Лондона. Ми, було, думали емігрувати до Австралії, але все ж не могли дозволити собі цей ризик. Коли я був потрібним, я зробив свій внесок для країни, а тепер вже всім було до мене байдуже».

Цит. за: Richard Dargie. Social Change in Scotland. 1900–1979. – Collins, London. – 1999. – С. 20.

54 Погляд очевидця

Милостиня інваліду війни. *Німеччина*

55

Мешканці Відня збирають дрова. *Австрія, 1918 р.*

56 Погляд дослідника

Винятково великими були масштаби матеріальних збитків. До безпосередньо військових витрат, які становили 180 мільярдів доларів, треба додати вартість втраченого в результаті ведення воєнних дій на суходолі (будинки і заводи, зруйновані у Франції та Бельгії) і на морі (торговельні судна, що затонули разом з вантажем) або внаслідок передчасного зносу, зумовленого надто інтенсивним використанням, а також втрати, пов'язані із зруйнуванням виробництва товарної продукції, що в сумі становило майже 100 мільярдів доларів.

Тибо П. Эпоха диктатур. – М., 1998. – С. 12–13.

57 Погляд дослідника

У Росії довгий час не відчувалося товарного голоду, але ціни постійно зростали, піднесшись пересічно у два рази, а головне – змінилося співвідношення цін: до війни за півтора пуда пшениці можна було купити пуд заліза, у 1916 р. пуд заліза коштував 6 пудів пшениці, за пуд пшениці можна було купити 10 аршин «перкалю» (ситцю), а в 1916 – тільки 2.

У сільському господарстві не вистачало чоловіків, коней, реманенту. Посівна площа у 1916 р. зменшилася в Україні на 1 млн 900 тис. десятин, гуртовий збір збіжжя у порівнянні з роком 1913 обнизився на 200 млн пудів. Найбільше потерпіли малоземельні селяни...

1916 р. позначився рядом страйків та заворушень, що відбувалися під гаслом «Геть з війною». Особливо багато їх було у Донбасі... там, де були великі заводи. Керували тими заворушеннями підпільні соціалістичні організації. Цей настрій перекидався на фронт, внаслідок чого цілі полки відмовлялися йти в бій. Становище погіршували маси «запасних», які м'ясцями сиділи у касарнях (казармах), чекаючи, коли їх вишлють на фронт. Вони сиділи без діла, бо не вистачало рушниць для муштри. «Запасні» були легкою здобичею для революційних агітаторів.

Полонська-Василенко Н. Історія України. – С. 452.

58 Мовою цифр

Про страйки у Франції та Великій Британії

У Франції у 1917 р. страйкувало 300 тис. осіб, більш, ніж за всі попередні роки війни разом. Улітку повстало 90 полків з вимогою негайного припинення війни. У Великій Британії в 1917 р. страйкувало 800 тис. осіб – більше, ніж за всі попередні роки разом.

Подано за: Долуцкий И.И., Журавлева В.И. Всемирная история XX века. – С. 252.

59 Мовою цифр

Зростання антивоєнних страйків у Німеччині та Австро-Угорщині у 1917 р.

Країна	Кількість страйків у порівнянні з 1916 р.	Кількість страйкуючих у порівнянні з 1916 р.
Німеччина Австро-Угорщина	у 2 рази у 3 рази	у 4 рази в 11 раз

Подано за: Всемирная история: Первая мировая война / Бадак А.Н., Войнич И.Е., Волчек Н.М. и др. – М., 2000. – С. 246–249.

3. Про які наслідки війни йдеться в документах 50–59? Які сфери суспільного життя вони охоплюють?
4. Згрупуйте наведені джерела таким чином, щоб кожна з підбірок відображала наслідки війни у різних сферах суспільного життя.

60 Погляд очевидця

Свідчення колишнього члена Фройкорпсу* про насильство, застосоване під час громадянської війни у Німеччині

Вчора зранку… я приєднався до своїх, і о першій годині дня ми атакували вперше.

Якби я описав усе, що сталося, ви б сказали, що я обманюю вас. Пощади не було. Ми вбивали навіть поранених.

Збудження було розкішним, майже неймовірним. Наш батальйон втратив двох. Червоні втратили двохсот чи трьохсот. Всіх, хто був захоплений, ми били прикладом рушниці, а потім розстрілювали… ми застрелили двох медсестер Червоного Хреста, бо вони несли пістолети. Ми розстрілювали цих наклепницьких створінь із радістю, хоч як би вони не благали про помилування. Даремно! Людина, впіймана із зброєю, була нашим ворогом і мала в це повірити. Ми були набагато гуманніші, коли боролися з французами…

Написано 2 квітня 1920 р. після бою проти червоних у районі річки Рур. Цит. за: Вольфганг Руг, Веймарська Республіка.

5. Яке враження викликає у вас цей спогад (джерело 60)?
6. Які емоції відчуває автор? З приводу чого? Як з точки зору моралі можна оцінити таку поведінку?
7. Як ви вважаєте, поодинокими чи розповсюдженими були такі настрої людей в роки війни? Прокоментуйте.

61 Погляд сучасника

В. Черчіл про Першу світову війну**

Усі страхіття всіх століть були зібрані докупи, і не тільки армії, а усі народи були кинуті в їхню прірву… Ні народи, ні їхні правителі не зупинилися перед будь-яким діянням, тільки б воно могло допомогти їхній перемозі. Німеччина, яка випустила пекло на свободу, стійко очолювала терор; але їй на п'яти наступали відчайдушні й прагнучі помсти, розтоптані нею країни. На кожний злочин проти людства або міжнародних законів відповідали репресіями. Торговельні судна, нейтральні судна, шпитальні судна топили в морі, а людей на борту кидали напризволяще або розстрілювали у воді. Докладали усіляких зусиль, щоб підкорити голодом цілі народи, незважаючи на вік та стать. Артилерія руйнувала міста і пам'ятки. Бомби падали з повітря без обмежень. Отруйні гази і запалювальні речовини різних видів душили або спопеляли солдатів. Рідкий вогонь лився на їхні тіла. Люди падали з неба у полум'ї або тонули в темних морських глибинах. Жива сила армій обмежувалася лише кількістю чоловічого населення в їхніх країнах. Європа і більша частина Азії та Африки стали одним величезним полем бою, з якого після стількох років боротьби бігли не тільки армії, а й цілі народи. Коли все закінчилося, мордування та канібалізм залишалися єдиними засобами, від яких цивілізовані, учені, християнські держави зуміли відмовитися, але користь від них була б сумнівною.

Цит. за: Джонсон П. Современность / Мир с двадцатых по девяностые годы. В 2 т. – Т. 1. – М., 1999. – С. 22.

* *Фройкорпс* (Freikorps) – націоналістичні військові формування в Німеччині у 1919–1920 рр., які боролися з революційним лівим рухом.

** *Черчіл Вінстон* (1874–1965) – британський політик; у 1911–1915 рр. – перший лорд-адмірал; у 1940–1945 рр. – прем'єр-міністр.

62 Погляд дослідника

…Ця тотальність воєнних зусиль і рішучість з обох боків воювати без кінця й за будь-яку ціну залишили своє тавро. Без нього тяжко пояснити дедалі більшу брутальність і нелюдяність XX віку. На жаль, ніхто серйозно й не сумнівається в тому, що після 1914 року крива варварства дереться все вгору і вгору…

Причиною цієї дедалі більшої бруталізації стало не тільки і не стільки вивільнення схильності до жорстокості і насильства, яка дрімає в людській істоті й яку війна природно узаконює… Чого б то люди, що самі вбивали й бачили, як убивали й калічили їхніх друзів, вагалися, чи вбивати й жорстоко переслідувати ворогів якої-небудь доброї справи?

Гобсбаум Е. Вік екстремізму // Коротка історія XX віку. – 1914–1991. – К.: Альтернативи, 2001. – С. 54.

8. Яка ідея об'єднує джерела 61–62? Зверніть увагу на те, що В. Черчіл був політиком часів війни, військово-морським міністром, тобто людиною, безпосередньо причетною до війни. Що саме вразило його у Першій світовій війні?
9. На які явища звертає увагу сучасний дослідник Е. Гобсбаум?
10. Які нові міркування про наслідки війни з'явилися у вас після знайомства із джерелами 60–62?
11. Заповніть таблицю **«Наслідки Першої світової війни»** на основі джерел параграфа:

Сфера економіки	Сфера політики	Сфера моралі, психології людей та повсякденного життя

§ 10. ВІЙНА ТА РЕВОЛЮЦІЯ

63 Погляд дослідника

Подібна ситуація завжди викликає збентеження в суспільстві: після чотирьох років неймовірних страждань і втрат люди не розуміють, що мир, який настав, не означає, що вони негайно повертаються до нормального життя.

Від відчуття непотрібності принесених жертв і зв'язаного з цим почуття незадоволеності дуже сильно страждають переможені народи. Так було в Росії, Німеччині і Угорщині, де безробіття, убозтво і стрімкий ріст цін (у Петрограді – від 300 до 600 % із грудня 1916 року) стали кращими аргументами на користь революції.

У країнах, які перемогли, та нейтральних країнах відбувалися революційні заворушення. Однак перемога у війні, яка зміцнила авторитет урядів, страх перед більшовиками, яких зображували з ножем у зубах, і реакція на події громадської думки привели в Англії до перемоги урядової коаліції на виборах. Усе це дало можливість владі звернутися по допомогу до армії у боротьбі із страйками, що відбувалися у Європі з 1 травня 1919-го по літо 1920 року.

Тибо П. Эпоха диктатур. – С. 13–16.

Революційні події в Європі

Лютий 1917 – початок революції в Росії

Листопад 1917 – встановлення Радянської влади в Росії

Жовтень 1918 – розпад Австро-Угорщини

Листопад 1918 – повстання моряків у Кілі, початок революції у Німеччині

1919 – проголошення радянських республік в Угорщині, Баварії та їхня поразка, революція в Туреччині

64 Погляд дослідника

Революція, що ось таким чином змела всі режими від Владивостока до Рейну, була переважно повстанням проти війни, тож укладання миру й розрядило чимало закладеної в неї вибухівки. Принаймні її соціальний зміст був невиразний, і винятками були середовища селян – солдатів та їхніх родин в імперіях Габсбургів, Романових та Оттоманській, а також у менших державах Південно-Східної Європи. Там він складався з чотирьох пунктів: земля, підозріле ставлення до міст, до чужинців (особливо до євреїв) та до урядів.

Гобсбаум Е. Вік екстремізму. – С. 69.

65 Погляд сучасника

В. Винниченко* про останній період війни

Фронт гнувся, тріщав, рвався. Через це гнулася, тріщала, рвалася дисципліна та вся та складна машина, за допомогою якої маленька купка людей може гнати на смерть і каліцтво сотні тисяч других людей...

Винниченко В. Відродження нації. – К., 1990 (репринтне видання 1920 р.). – Ч. І. – С. 25.

66 Погляд очевидця

Із записів у щоденнику англійського полковника Гауза (22 травня 1919 р.)

Більшовизм вкорінюється всюди. Щойно піддалася його впливу Угорщина. Ми сидимо на бочці з порохом, і одного дня іскра може запалити її.

Цит. за: Вольфганг Руг, Веймарська Республіка.

67 Погляд очевидця

Як результат економічної та політичної нестабільності одразу ж після війни навіть у Шотландії відбулася комуністична революція, подібна до петроградської революції 1917 року. В громадських місцях головного індустріального міста Глазго проходили масові страйки та демонстрації робітників, там же публічно виставлявся червоний прапор. На місцях були також лідери з більшовицьким типом мислення, які могли керувати повстанням. Уряд Лондона боявся більшовицької революції. Він відправляв велику кількість англійських військ і танків для її придушення. Віллі Гелангер був комуністом (пізніше комуністичний член парламенту), який вважав, що Шотландія була на межі більшовицької революції:

«Замість маршу до Глазго-Грін [район міста Глазго] треба було маршировати до казарм Мерігілу [те ж саме]. Бо поки війська, в основному молоді новобранці, виводилися для оточення Глазго, солдати знаходилися в казармах. Якби ми зайшли в казарми, ми би легко переконали солдатів вийти, і Глазго був би у наших руках. Очікували повстання. Воно таки мало відбутися. Робітники були готові і спроможні його провести...»

Цит. за: Richard Dargie. Social Change in Scotland. – С. 18, 19.

1. Визначіть основну думку у джерелах 63–67.
2. Зверніть увагу на довідку про революційні події в Європі. Як вона співвідноситься із джерелами 63–67?

68 Офіційний документ

З телеграми статс-секретаря (міністра закордонних справ) Німеччини Р. Кюльмана в генеральний штаб (осінь 1919 р.)

Нашим головним завданням було посилення та поглиблення націоналістичних і сепаратистських настроїв, а також надання всілякої допомоги революційним елементам**... Без нашої постійної підтримки більшовицький рух ніколи не завоював би такої популярності в народі, як тепер.

Цит. за: Земан З., Шарлау В. Купец революции. – New York, 1991. – С. 271–272.

* *Винниченко В. К.* (1880–1951) – український політик, державний діяч і письменник; з 1907 р. – один з лідерів Української соціал-демократичної робітничої партії; 1917 р. – один з організаторів Української Центральної Ради, співавтор її Універсалів, перший голова Генерального Секретаріату; 1918–1919 рр. – голова Директорії УНР.

** Документально підтверджено: 22 млн марок за 1917 р.

Як працювати з джерелом

Особливим видом історичних джерел є плакат. Плакати бувають рекламні, агітаційні, політичні. У XX ст. особливого поширення набув політичний плакат. Головна особливість плаката як жанру є його спрямованість не тільки на те, щоб передати якусь інформацію, послання, а й спонукати до певної дії. Тому вони яскраві, цікаві, містять персонажі, об'єкти, що легко упізнаються, з одного боку, а з іншого – тенденційні. Плакати повинні діяти не тільки на свідомість, а й на підсвідомість. Працюючи з плакатом, слід виконати наступне: назвати і датувати подію, якій присвячений плакат; визначити, на чиє політичне замовлення та для якої аудиторії він створений; проаналізувати зображені персонажі та іншу символіку плаката за такими питаннями: яка фігура (об'єкт) є на передньому плані, а яка (які) – на задньому, які фігури (об'єкти) зображені великих розмірів, які – навпаки і чому; які кольори використані і чому саме такі; сформулювати послання, яке несе плакат.

69

Радянський плакат «Смерть світовому імперіалізму»

70 Погляд політика

Із статті екс-президента США В. Вільсона «Як уникнути революції» (1923 р.)

«Загальний неспокій та смута повинні мати реальні причини. Вони не зводяться до політичного життя чи простих економічних прорахунків. Причини, певне, кореняться глибоко в джерелах духовного життя нашого часу... Чому сталася революція в Росії? Єдина відповідь: вона була продуктом усієї соціальної системи... Революція була результатом систематичного позбавлення величезної кількості росіян прав і привілеїв, яких прагнуть усі нормальні люди».

Цит. за: Долуцкий И.И., Журавлева В.И. Всемирная история XX века. – С. 252.

71 Погляд дослідника

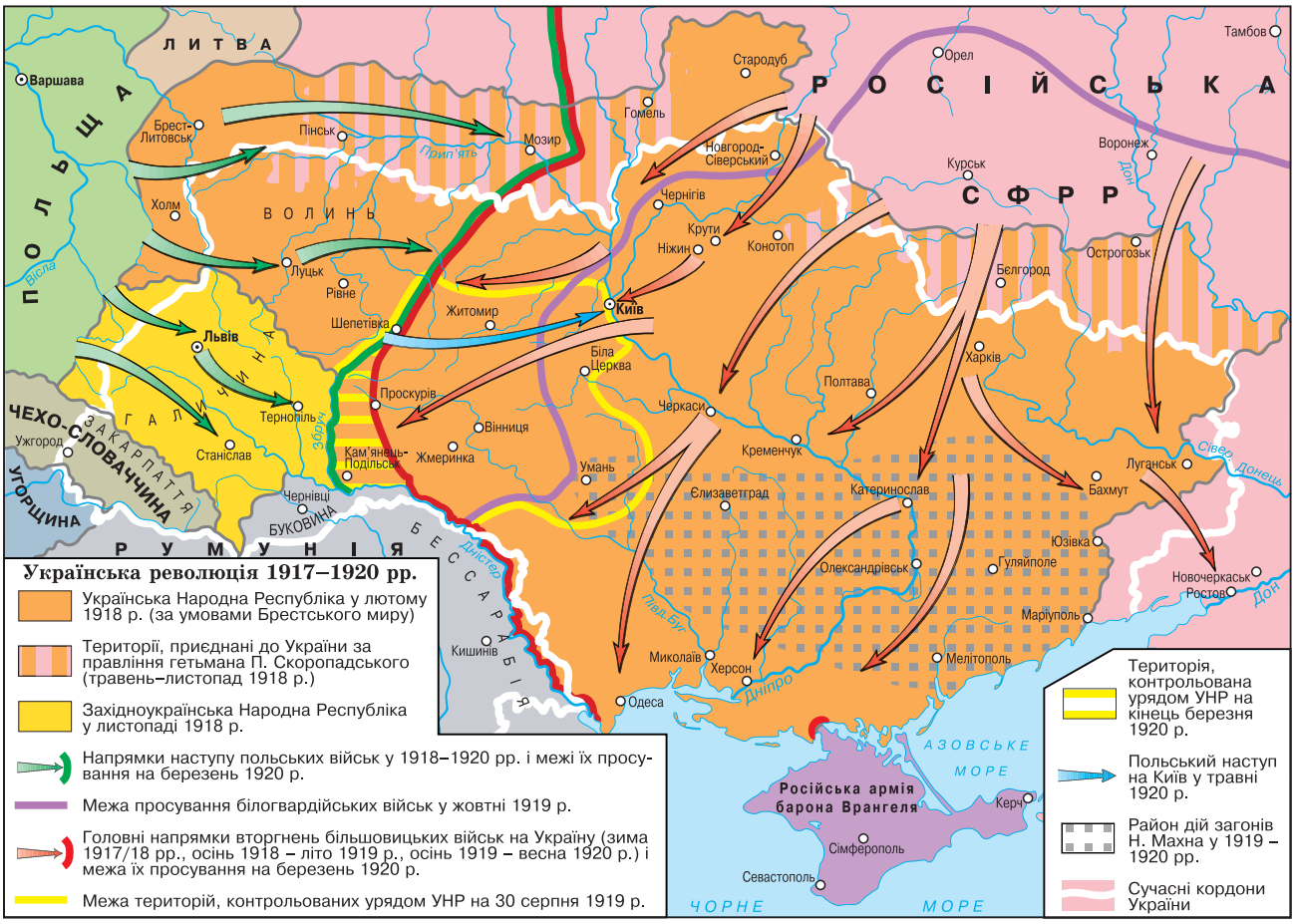
Важливою особливістю цього періоду європейської (і не тільки європейської) історії стало широке залучення до політичного життя величезних мас населення. Почалося «століття мас».

Новітня історія переконливо показала, що масові рухи можуть мати різну спрямованість: вони можуть бути як творчою, так і руйнівною силою.

Мир в XX веке. – М., 1996. – С. 82–83.

3. На які причини революції вказують джерела 69–71? Чи переконує вас ця інформація? Чи можна розкрити причини революції на підставі лише якогось одного джерела? Обґрунтуйте.
4. Як ви розумієте думку автора (джерело 71)? Як узгоджується поняття «століття мас» з матеріалом, що розповідає про Першу світову війну?
5. На основі знань, отриманих із частини 1 розділу II та додаткової інформації, побудуйте логічний ланцюжок: ВІЙНА – РЕВОЛЮЦІЯ.
6. Напишіть коротке есе з відповідями на ключові запитання до II розділу, присвячені війні.

Частина 2. УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ

Як і більшість революцій, революція 1917 р. в Російській імперії почалася скромно й помірковано. Поштовхом до неї стали масові мирні демонстрації у Петрограді наприкінці лютого – на початку березня 1917 р. Мітинги і демонстрації швидко переросли у політичний страйк, і вже 2 березня Микола II змушений був підписати заяву про зречення від престолу. Того ж дня спеціальний думський комітет проголосив створення нового органу верховної влади – Тимчасового уряду, який покликаний був виконувати свої повноваження аж до початку 1918 р., моменту скликання Всеросійських Установчих зборів. На місцях владу Тимчасового уряду представляли виконавчі комітети. Разом з ними у Петрограді, а згодом – і в інших містах були утворені Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів. Спочатку Ради, очолені лідерами соціалістичних партій, не перебували в опозиції до новостворених органів центральної влади. Тимчасовий уряд формувався у порозумінні з Петроградською радою робітничих і солдатських депутатів. Але поступово, з розвитком революційних подій у Радах взяли гору радикальні елементи – більшовики. Вже у квітні 1917 р. їхній лідер Володимир Ленін проголосив лозунг «Вся влада – Радам!», а у липні 1917 р. вони спробували силою захопити владу у Петрограді. Взаємне відчуження Тимчасового уряду і Рад під кінець літа – восени 1917 р. призвело до збройного протистояння, яке зрештою вилилося у трирічну криваву громадянську війну.

Грицак Я. Нарис історії України... – С. 111.

§ 11. ПОГЛЯДИ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ

11.1. Державність

1. Простежте еволюцію у поглядах УЦР на національно-державний статус України (джерела 72–76 і 79). Побудуйте ланцюжок із ключових слів, що відображають цю еволюцію. Поясніть свій вибір.

72 З Першого універсалу Української Центральної Ради (10 червня 1917 р.)

Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від усієї Росії, не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям.

Історія української Конституції/Упоряд.: А.Г. Слюсаренко, М.В. Томенко. – К.: Право, 1997. – С. 93.

73 З Другого універсалу Української Центральної Ради (3 липня 1917 р.)

Ми, Центральна Українська Рада, стоячи, як все, за тим, щоб не відривати України від Росії та щоб разом з усіма її народами змагати до піднесення й розвитку цілої Росії та до єдности її демократичних сил, з задоволенням приймаємо заклик правительства до єдности…

Ми рішуче відкидаємо проби самочинного здійснювання автономії України до всеросійських Установчих Зборів.

Історія української Конституції. – С. 96–97.

74 З відозви Генерального Секретаріату Центральної Ради (3 листопада 1917 р.)

Всі чутки та розмови про сепаратизм, про відокремлення України від Росії – це лише контрреволюційна пропаганда або просто несвідомість. Центральна Рада та Генеральний Секретаріат твердо і ясно заявили, що Україна повинна залишитись у складі федеративної російської республіки як рівноправне державне тіло…

Національні процеси в Україні. – Історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник: у 2 ч. / Упоряд.: І.О. Кресіна та ін. – К.: Вища шк., 1997. – Ч. 1. – С. 449–450.

Хронологічна довідка

1917, 4 (17) березня – утворення Української Центральної Ради

25 жовтня (7 листопада) – більшовицький переворот у Петрограді

1 (14) листопада – встановлення влади Центральної Ради в Києві

3 (16) грудня – Ультиматум Ради Народних Комісарів Центральній Раді

12 (25) грудня – І Всеукраїнський з'їзд Рад у Харкові проголосив УНР Республікою Рад

1917, грудень – 1918, березень – перша війна радянської Росії проти УНР

1918, 27 січня (9 лютого) – Берестейський мирний договір між УНР та державами Четверного союзу. Того ж дня більшовицькі війська зайняли Київ

18 лютого – німецько-австрійське військо розпочало наступ на Східному фронті

2 березня – вступ німецьких і українських військ до Києва

29 квітня – останнє засідання Центральної Ради. Прийняття Конституції УНР

75 З Четвертого універсалу Української Центральної Ради (9 січня 1918 р.)

Віднині Українська Народня Республіка стає самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу.

З усіма сусідніми державами, а саме: Росією, Польщею, Австрією, Румунією, Туреччиною й иншими ми бажаємо жити в згоді й приязни, але ніяка з них не може вмішуватися в життя самостійної Української Республіки.

Історія української Конституції. – С. 102.

76 З Грамоти гетьмана П. Скоропадського про федерацію України з Росією (14 листопада 1918 р.)

На інших принципах, принципах федеративних повинна бути відновлена давня могутність і сила всеросійської держави. В цій федерації Україні належить зайняти одне з перших місць...

На тих принципах... збудована майбутня політика нашої України. Їй першій належить виступити в справі утворення всеросійської федерації, якої конечною метою буде відновлення великої Росії.

Історія української Конституції. – С. 115.

77 З Грамоти до всього українського народу гетьмана П. Скоропадського (29 квітня 1918 р.)

...Українська Держава стояла коло краю загибелі.

Спаслася Вона дякуючи могутньому підтриманню центральних держав, які, вірні своєму слову, продовжують і по цей час боротись за цільність і спокій України...

Як вірний син України я рішив взяти на себе тимчасово всю повноту влади.

Цією Грамотою я оголошую себе Гетьманом усієї України.

Історія української Конституції. – С. 116.

78 З Декларації Центрального Виконавчого Комітету Рад України (7 березня 1918 р.)

1. Ми ніколи не розглядали Українську Радянську Республіку як національну республіку, а виключно як Радянську Республіку на території України.

2. Ми ніколи не підтримували точку зору цілковитої незалежності Української Народної Республіки, розглядаючи її як більшменш самостійне ціле, зв'язане із загальноросійською Робітничо-Селянською Республікою федеративними зв'язками.

Україна в XX столітті. 1900–2000: Зб. документів і матеріалів. – С. 54.

Хронологічна довідк

1918, 29 квітня – державний переворот у Києві. Проголошення П. Скоропадського гетьманом України

серпень – утворення антигетьманського Українського національного союзу

13 листопада – утворення Директорії на чолі з В. Винниченком. Початок антигетьманського повстання

14 листопада – грамота П. Скоропадського про федерацію з Росією

14 грудня – війська Директорії вступили до Києва. П. Скоропадський зрікся влади

79 З Третього універсалу Української Центральної Ради (7 листопада 1917 р.)

Віднині Україна стає Українською Народною Республікою.

Не відділяючись від Російської Республіки й зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими помогти всій Росії, щоб уся Російська Республіка стала федерацією рівних і вільних народів.

Історія української Конституції. – С. 98.

80 П. Скоропадський у розмові з німецьким послом в Україні

Будуча політика України йтиме в дусі самостійності й відсутності великоросійських або польських тенденцій.

Цит. за: Грицак Я. Нарис історії України... – С. 127.

81 З промови М. Міхновського* (березень 1917 р.)

...Революцію в Україні мусимо обернути на національну революцію й завершити її створенням самостійної Української держави... Але... з цим нашим правом, оскільки не підіпремо його аргументами сили, жадна Москва рахуватися не захоче, і боротьба з нею – війна – неминуча!

Міхновський М. Самостійна Україна. – С. 52–53.

---

* *Міхновський М.І.* (1873–1924) – український політик; автор брошури «Самостійна Україна» (1900), в якій обґрунтував ідею незалежної соборної української держави; 1917 р. – ініціатор створення українського війська.

82 З Основного Державного Закону Української Народної Республіки (осінь 1920 р.)

Артикул 1

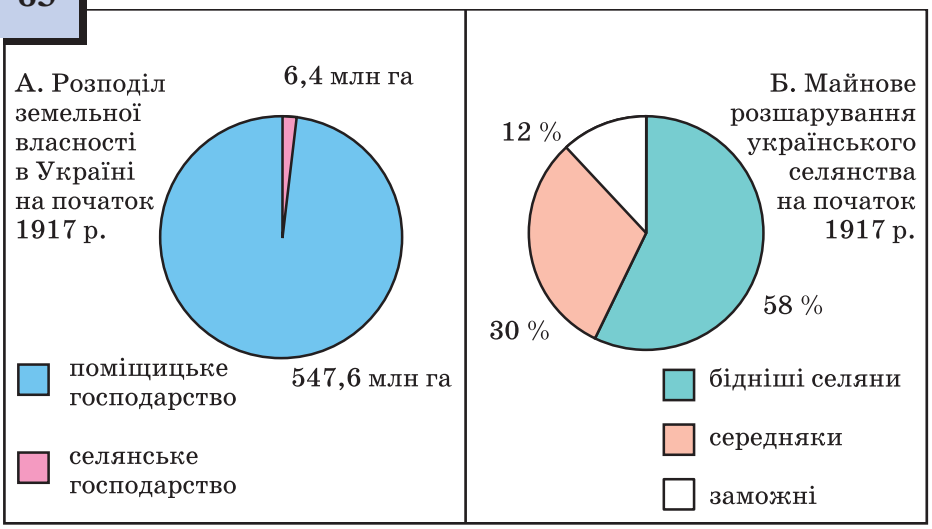
Українська держава є самостійною та незалежною державою з демократично-республіканським, на основах парламентаризму, устроєм і має назву: Українська Народна Республіка.

Історія української Конституції. – С. 128.

2. Документ 81:
а) доповнює попередні позиції?
б) співпадає з ними?
в) відрізняється від них?
Виберіть одне з тверджень, прокоментуйте свій вибір. Чи випадковою була позиція цього українського політика?
3. У чому полягає різниця у підходах до національно-державного статусу України авторів документів 76 та 78? Відповідь аргументуйте із посиланням на джерела.
4. Зверніться до хронології параграфа. Які події, на вашу думку, впливали на зміни у поглядах політичних діячів УЦР?
5. Об'єднайтеся у три групи і від кожної з них підготуйте 3-хвилинні промови на уявному мітингу з проблем українського державотворення на вибір – від імені:
1) М. Грушевського,
2) М. Міхновського,
3) П. Скоропадського.

11.2. Земельне питання

83 Мовою цифр

Подано за: Геращенко Т.С. Українська революція: соціалістичний міф та реальність. – Запоріжжя, 1988. – С. 42.

1. Як розподіл землі (діаграма А) міг впливати на вимоги селян щодо дій урядів у революції?
2. Як майнове розшарування селян (діаграма Б) могло вплинути на аграрну політику в ході революції?

84 З Третього універсалу Української Центральної Ради 7 (20) листопада 1917 р.

Віднині на території української Народної Республіки існуюче право власності на землі поміщицькі й інші землі нетрудових хазяйств селянсько-господарського значення, а також на удільні, монастирські та церковні землі – касується.

Цит. за: Історія української Конституції. – С. 99.

85 З Четвертого універсалу Української Центральної Ради (9 (22) січня 1918 р.)

В земельних справах комісія, вибрана на останній сесії Центральної Ради, вже виробила закон про передачу землі трудовому народові без викупу, прийнявши за основу скасування власності та соціалізацію* землі…

Цит. за: Історія української Конституції. – С. 103.

86 Погляд дослідника

…У вирішенні земельного питання… підходи [Центральної Ради та Директорії] докорінно різнилися. На відміну від соціалістичних урядів на Наддніпрянщині Національна Рада поклала в основу своєї аграрної політики принцип збереження приватної власності на землю. Приватизації підлягали лише державні землі, землі, що належали членам пануючої династії, землі двірські та церковні, землі, набуті з метою спекуляції, а також ті, які перевершували певну дозволену норму площі. Ця норма, яку мав визначити сейм, повинна була коливатися у межах 30–100 моргів (для порівняння: розмір стабільного середняцького селянського господарства у Галичині становив 15–20 моргів). Відкритим залишилося й питання про відшкодування власникам конфіскованої землі. Але що найцікавіше – за прогресивне відшкодування виступила значна кількість селян – членів Національної Ради, що свідчило про вироблення почуття власності, правопорядку серед галицького селянства. Така ситуація була немислима на Наддніпрянській Україні, хоча порівняно з нею Галичина набагато більше страждала від земельного голоду.

Приклад ЗУНР наочно демонстрував переваги австрійської правової школи над російським правовим нігілізмом, в атмосфері якого виросли східноукраїнські політики. Як писав Іван Лисяк-Рудницький, головна загальноукраїнська цінність галицького зриву полягає в тому, що «Галичина 1918–1919 років – єдиний в новішій історії приклад українського державного правопорядку».

Грицак Я. Нарис історії України… – С. 139–140.

87 З Грамоти до всього українського народу 29 квітня 1918 р. гетьмана П. Скоропадського

Права приватної власності – як фундамент культури і цивілізації – відбудовуються в повній мірі, і всі розпорядження бувшого Українського Уряду, а рівно Тимчасового Уряду російського відміняються і скасовуються. Відбудовується повна свобода по зробленню купчих по куплі – продажі землі.

Поруч з цим будуть прийняті міри по відчуженню земель по дійсній їх вартості від великих власників для наділення земельними участками малоземельних хліборобів.

Цит. за: Історія української Конституції. – С. 116.

88 З Конституції Української Соціалістичної Радянської Республіки (10–14 березня 1919 р.)

Українська Соціалістична Радянська Республіка:

Провадить в життя заходи, що безпосередньо направлені до знищення існуючого економічного устрою і виявляється в скасування приватної власності на землю і всі інші засоби виробництва…

Цит. за: Історія української Конституції. – С. 116.

---

* *Соціалізація* (землі) – один з пунктів програми чисельних партій соціалістичного спрямування в Російській імперії початку XX ст. (зокрема і УПРС). Під соціалізацією розумілось скасування приватної власності і переведення землі в загальнонародну власність (усуспільнення).

89 З Універсалу Трудового Конгресу (28 січня 1919 р.)

Конгрес Трудового Народу України висловлює своє нерушиме побажання, щоб Директорія і Рада Народних Міністрів провадили надалі свою працю по переведенню земельної реформи, в основі якої лежить передача землі без викупу трудовому народові.

Цит. за: Історія української Конституції. – С. 175.

90 З Проекту Основного Державного Закону Української Народної Республіки (осінь 1920 р.)

Артикул 43

Приватна власність стоїть під охороною закону.

Власність зобов'язує. Користування власністю мусить служити для добра загалу.

Вивласнення або обмеження приватної власності може відбуватися з огляду на державну, публічну чи суспільну потребу, або з економічних причин, а також в інтересах соціальної справедливості.

Спосіб вивласнення, або обмеження приватної власності, як і форма та розмір справедливої винагороди, визначається в окремому законі.

Артикул 44

Дрібна і середня приватна власність стоїть під охороною закону. Зноситься більшу земельну власність. З неї утворюється земельний фонд, з якого задовольняється малоземельне і безземельне хліборобське населення. Форму, а також умови сього задоволення визначить окремий земельний закон.

Цит. за: Історія української Конституції. – С. 135.

Хронологічна довідка

1918, 19 грудня – урочистий в'їзд Директорії до Києва

1918, грудень – 1920, листопад – друга війна радянської Росії проти УНР

1919, 5 лютого – більшовицькі війська вдруге зайняли Київ

11 лютого – С. Петлюра очолив Директорію

31 серпня – українське військо вступило до Києва, але було витіснене з міста російськими білогвардійцями

16 грудня – більшовицькі війська втретє зайняли Київ

1920, 22 квітня – Варшавський договір між УНР та Польщею

25 квітня – початок наступу польсько-українських військ на більшовиків

6 травня – польсько-українські війська вступили до Києва

12 червня – більшовицькі війська вчетверте зайняли Київ

21 листопада – Армія УНР відступила в Галичину, де була інтернована поляками

1918, 19 жовтня – Українська Національна Рада у Львові проголосила створення Української Держави на західноукраїнських землях

1 листопада – встановлення української влади у Львові

1918, листопад – 1919, липень – українсько-польська війна

1918, 13 листопада – проголошення ЗУНР

21 листопада – українські війська залишили Львів

1919, 22 січня – Акт злуки УНР і ЗУНР у Києві

травень – липень – польські війська окупували Галичину

2. Як ви вважаєте, які документи (84–85, 87–90) могли б задовольнити українське селянство, а які ні впродовж 1917–1920 рр.? (Джерела 83–89).
3. Які верстви населення і чому могли виступити проти земельних проектів УЦР, Гетьманату, Директорії, більшовиків?
4. Я. Грицак стверджує, що у вирішенні земельного питання підходи ЗУНР докорінно відрізнялися від політики наддніпрянських урядів. Доведіть, чи спростуйте, або зробіть окремі доповнення до цієї думки, проаналізувавши джерела параграфа.
5. Які зміни ви помітили в поглядах українських політиків щодо вирішення земельного питання? Чим вони обумовлені?
6. До яких рубрик ви віднесете джерела §11? Як ви думаєте, чому зміст параграфів побудований саме таким чином?

§ 12. СУСПІЛЬНІ ПРАГНЕННЯ УКРАЇНЦІВ У РЕВОЛЮЦІЇ

91 Погляд очевидця

Маніфестація на Софійському майдані в Києві. *Березень, 1917 р.*

92 Погляд очевидця

Зі спогадів Д. Дорошенка*

…19 березня відбулася українська маніфестація. Своїм грандіозним характером, своїм одушевлінням, своїм ентузіазмом вона перейшла всі наші сподіванки. В ній узяли участь понад сто тисяч людей… Українська маніфестація була переломним моментом в розвитку українського руху в Києві: тепер одразу і свої, і чужі побачили…

Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918 рр.) // Укр. істор. журнал. – 1992. – № 6. – С. 131–140.

93 Погляд очевидця

Зі спогадів січового стрільця про події у Львові (початок листопада 1918 р.)

…В місті повно народу. Українці зворушені, захоплені і на радощах мало не падуть собі в обійми. Більше чутливі плачуть сльозами найвисшої радості, що перевисшає всі особисті втіхи на світі. Українська молодь обох полів увихається всюди з бравурою, заступає публіці дорогу, розпродуючи українські відзнаки…

Кузьма О. Листопадні дні 1918 р. – Львів, 2003. – С. 71.

1. Розгляньте джерела 91 і 92. Вони стосуються однієї і тієї самої події. Фраза Дорошенка свідомо обірвана. Придумайте варіанти її закінчення. Що спільного у цих джерелах?
2. З чим пов'язані спалахи національних почуттів в учасників подій (джерела 91–93)?

* *Дорошенко Д. І.* (1882–1951) – український державний і політичний діяч, історик, публіцист, був від партії Українських соціалістів-федералістів членом УЦР у 1917 р. та у 1918 р. – міністром закордонних справ Гетьманської держави.

94 Погляд очевидця

Д. Дорошенко про суспільні настрої українців восени 1917 р.

…Легкість, з якою було проведено переворот, показувала, що у Великоросії для сприйняття радянсько-комуністичного устрою ґрунт уже був достатньо підготовленим і сам по собі сприятливим. Далеко не те було в Україні. Елементи, які були готові до сприйняття комунізму, складали тут досить тонкий прошарок, та й то лише у великих центрах, при тому являли собою людей немісцевих, прийшлих. У своїй великій масі селянин був налаштований як власник, як то було в Україні споконвіку. А головне – тут з весни 1917 р. проходив національний рух, який в тій чи іншій формі і ступені знаходив собі живий відгук серед широких кіл населення. Цей рух не зуміли використати його офіційні вожаки, а між іншим була повна можливість для України устояти проти хвилі більшовизму, що насувалась, і в національному відродженні знайти сили для здорового розвитку молодої державності і нормального будівництва життя.

Дорошенко Д.И. Война и революция на Украине // Революция на Украине. По мемуарам белых / Под ред. Н. Попова. – К., 1990 (репринтное издание 1930 г.). – С. 84–85.

95 Погляд очевидця

Про ідеологію селян

У значенні політичному тогочасне село не мало, та й не могло мати будь-якої визначеної ідеології. Всі намагання заключалися двома моментами: земля і порядок. «Земля тепер наша і нікому її не віддамо, – говорили селяни. – А хто наведе порядок, той і буде керувати – і більше нам нічого не треба».

Гуреев В. Екатеринославский поход // 1918 год на Украине / Под ред. С. Волкова. – М.: Центрполиграф, 2001. – С. 274.

96 Погляд очевидця

В. Андрієвський про суспільні настрої українського селянства

…На селі зараз ведуть агітацію тільки самі українські соціалісти. Тільки вони репрезентують усі українські партії, бо інших Українців на селі не чути. Ви добре знаєте методи пропаганди, як і самих агітаторів. Через них вже починається безладдя на селі, статочні селяни – хазяїни почувають ненависть і відразу не тільки до самих проповідників й до всього, що вони проповідують. В той спосіб серед заможнішого і спокійнішого селянства українська справа стає все менше популярною, бо українство ідентифікують з соціалістичними засадами, які противні справжньому російському хліборобові – власнику багатішому чи біднішому – однаковісінько…

Андрієвський В. З минулого (1917 р. на Полтавщині). – Берлін: Українське слово, 1921. – С. 58.

97 Офіційний документ

Наказ № 1 Нестора Махна* по Революційній партизансько-повстанській армії України

…Задачею нашої революційної армії… є чесна боротьба за повне визволення трудящих України від усякого поневолення, за повне розкріпачення праці.

Кожний революційний Повстанець повинен пам'ятати, що як його особистими, так і всенародними ворогами є особи багатого, буржуазного класу, незалежно від того, росіяни вони, чи євреї, українці або французи з англійцями, а також… ті, хто захищає несправедливий порядок, тобто самозвані комісари, члени каральних загонів, чрезвичайок тощо.

Цит. за: Національні процеси в Україні. – Ч. 1. – С. 560.

98 Погляд очевидця

З мемуарів гетьмана П. Скоропадського

Соціальні реформи я хотів проводити в напрямі збільшення числа самостійних господарств шляхом зменшення обширу найбільших маєтків. Я бачив, що соціалістичні ідеї чужі народній масі, що їх держиться тільки невелика купка одірваної від народу інтелігенції. Я ясно собі усвідомлював, що соціалістичні експерименти привели б неминуче до більшовизму, до знищення духовної та матеріальної культури, повернули б наш чудовий край на висохшу пустиню…

Цит. за: Історія України / Відп. ред. Ю. Сливка. – Львів, 1996. – С. 246.

---

* *Махно Н.І.* (1888–1934) – український повстанський ватажок 1918–1921 рр., анархіст; боровся проти німецьких окупантів та Гетьманату, згодом проти Директорії УНР, російських білогвардійців, більшовиків.

3. Які прагнення для українських селян мали першочергове значення – соціальні чи національні? Чому? Як ваші висновки співвідносяться з точками зору Д. Дорошенка (джерело 94) та В. Андрієвського (джерело 96)?
4. Зверніться до матеріалів § 12. Якою мірою та які саме українські політичні сили враховували соціальні прагнення українських селян? Підтвердіть джерелами.
5. Які варіанти поєднання національно-державного та соціального устрою України обрало б, на вашу думку, українське селянство:
а) самостійність України + зрівняльний розподіл землі;
б) самостійність України + збереження старої земельної системи;
в) Україна у складі федерації + зрівняльний розподіл землі;
г) Україна у складі федерації + збереження старої земельної системи?
6. Хто з українських політиків пропонував обрану вами модель? Які верстви могли слугувати соціальною базою для втілення кожної моделі? Обґрунтуйте.

99 Погляд дослідника

...Пригноблення України російським царатом, експлуатація заможним єврейським населенням, в основному купецтвом, українців-селян виховувало у селянських масах національну ненависть до «москалів» і «жидів», яка постійно підтримувалася шовіністично настроєною українською інтелігенцією. Це стало дуже помітно в найпереломніший момент революції, тобто на рубежі 1917–1918 рр.

Ермаков В.Д. Махновщина: некоторые социально-бытовые аспекты повстанческого движения крестьян Украины // Социологические исследования. – 1991. – № 3. – С. 77.

100 Погляд учасника подій

М. Грушевський про національне питання в Україні у березні–квітні 1917 р.

Ми думаємо якраз, що Україна не тільки для українців, а для всіх, хто живе на Україні, а живучи, любить її, а люблячи, хоче працювати для добра краю і його людності, служити їй, а не обирати, експлуатувати для себе.

Всякий, хто водиться з такими поглядами, дорогий співгромадянин для нас, незалежно від того, хто б він не був – великорос, жид, поляк, чех. А хто хоче тільки живитися з праці народної, бути паразитом, поїдателем солодких кусків – той нам не потрібен, без ріжниці, чи він неукраїнець, чи українець.

Грушевський М. Вільна Україна // Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. Грушевського. – К.: Веселка, 1992. – С. 109.

101 Офіційний документ

З Конституції Української Народної Республіки

69. Кожна з населяючих Україну націй має право в межах УНР на національно-персональну автономію, цебто право на самостійне устроєння свого національного життя, що здійснюється через органи Національного Союзу, влада якого ширяться на всіх його членів, незалежно від місця і поселення в УНР. Це є невід'ємне право націй, і ні одна з них не може бути позбавлена цього права або обмежена в ньому.

Історія української Конституції. – С. 111.

7. Чи можна погодитися із твердженням автора джерела 99 про шовінізм української інтелігенції? Підтвердіть чи спростуйте його точку зору.

§ 13. РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ХАОС: СУСПІЛЬСТВО І ВЛАДА

102 Погляд очевидця

Розхитане війною економічне життя України підупало. Голод примарою ходив уже по Росії й подихав холодом на деякі частини українських губерній, які межували з Росією... Петроград просто вигрібав усе, що міг з України, і тим обмежувалась уся його продовольча політика... З фронту цілими масами сунули дезертири. Вимучені й розлючені своїми стражданнями у пеклі побоїща, вони страшною темною силою йшли на країну, забивали всі залізниці, додавали ще безладдя й часто виливали на неповивних свою злість і свій одчай.

Винниченко В. Відродження нації. – Ч. 2. – С. 50–51.

103 Погляд очевидця

Коли місяця два потому стали отримувати з різних кінців Чернігівської губернії телеграми про підпалення маєтків, про знищення винокуренних заводів, господарчого інвентарю, вбивствах... п. Савич невідмінно посміхався і говорив: «Поглиблення революції!» І ось одного разу отримали телеграму про вбивство з метою пограбування його батька й матері. Бідний Савич відчув поглиблення революції на самому собі.

Дорошенко Д.И. Война и революция на Украине // Революция на Украине. – С. 73.

104 Офіційний документ

Відозва ГВР повстанських військ (травень 1919 р.)

Брати і товариші! Всім тепер стало ясно, що московські комісари прийшли сюди на Україну грабувати наш народ... аби вивезти на Московщину борошно, пшоно, сало, вовну, шкіру, полотно, тканину, себто все, що бракує там, бо вони своїми комунами зруйнували в себе дома державне господарство... Їхні загони озброєні з ніг до голови, приходять на села і під загрозою розстрілу забирають наших менших братів. Їх оточують озброєні жиди, китайці, латиші, кацапи, заганяють у вагони і везуть кудись у Московщину, на Волгу, під Двінськ і т. д.

Цит. за: Документи трагічної історії України (1917–1927 рр.) / Редактор-упорядник П.П. Бачинський – К., 1999. – С. 146.

105 Погляд очевидця

Віра в силу німців була великою, до більшовиків все ще ставилися, як до чогось несправжнього, і обивательська маса раділа тому, що, по-перше, настане порядок, а, по-друге, створяться відносини старі, такі, до яких здавна звикли – відносини – хоча і військової окупації, але не комуністичної диктатури. Протягом кількох годин заблищали товарами магазини, на ринках з'явилася безліч продуктів. Це дійсно чудовий феномен: ще вчора важко було дістати добре спечений чорний хліб, а тут – негайно, неначе в кінематографі, насипались гори білих паляниць.

Сумский С. Одиннадцать переворотов // Революция на Украине. – С. 106.

106 Погляд дослідника

Грабіж продовольства з України, початий австро-германцями за всілякої допомоги уряду Скоропадського, був без кінця і без краю. Вивозили все – хліб, худобу, птицю, яйця, сировину і т. д. – і все це у таких розмірах, з якими ледве справлявся транспорт. Немовби потрапивши на величезні продовольчі склади, що були приречені на пограбування, австрійці і німці завантажували потяг за потягом, сотні, тисячі потягів, і вивозили їх до себе.

Аршинов П. История махновского движения (1918–1921). – Запорожье: Дикое Поле, 1995. – С. 47.

107

Німецькі війська у Києві. *1918 р.*

108

Плакат В. Маяковського. *1920 р.*

109 Білогвардійський* плакат

110 Погляд очевидця

Зі спогадів офіцера єврейської міліції у Львові Апельбаума про погром 22–23 листопада 1918 р.

Два дні горіли жидівські доми на радість антисемітській Польщі, а при тім діялися такі страшні речі, яких світ і корона польська вже давно не бачили… Від двадцяти до тридцяти вояків нападали на жидівські доми, розбивали двері, вдиралися до середини та починали свою «роботу». Одні мордували людей, били, а молодих жінок і дівчат насилували, другі грабували і забирали все, що тільки можна було взяти… У той самий час, як одні вояки грабували хати, то другі знову нападали на жидівські склепи (крамниці). За дві години всі склепи були порожні, товари, які були в крамницях, забрано, а решту речей, що були всередині, поламано і понищено…

Цит. за: Рубльов О.С., Реєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. // Україна крізь віки. Т. 10. – К., 1999. – С. 306.

1. Зверніть увагу на джерела 108 і 109. Що вони собою являють? Ким і з якою метою створювались? Як це позначилося на їхньому змісті?

* *Біла гвардія* – назва антирадянських антибільшовицьких військових частин, що діяли під час громадянської війни. Найвідоміші – армії Денікіна, Колчака, Краснова, Врангеля тощо.

111 Погляд очевидця

Зі спогадів В. Вернадського*

Німці поводяться коректно, але як пани. Враження від української влади знову попереднє – безсилля та бездарність. Влади немає і не відчувають її ні в чому. Обиватель вважає, що справжніми господарями становища є німці, що здійснюється справжня окупація і що ми потрапили в остаточне ярмо... Українці грають сумну роль маріонеток, які привели до своєї країни іноземців-поневолювачів.

Вернадский В.И. Дневники (октябрь 1917 – январь 1920). – К.: Наук. думка,1994. – С. 65.

112 Погляд дослідника

Наймасовіша хвиля погромів розгорнулася весною і літом 1919 р. Найбільше погромів здійснили самозвані «отамани» і «батьки», які, хоч і нерідко виступали від імені Директорії, насправді відмовлялися виконувати її накази, кидали фронт і поверталися у рідні місця. На контрольованих ними територіях вони вели себе як самозвані царки. На їхню частку припадає 40 % погромів. Ще 20 % вчинили банди, які часто не мали жодного політичного пов'язання. До погромів вдавалися Добровольча (20 %) і навіть Червона (6 %) армії. Найкривавіші погроми вчиняв Матвій Григор'єв, колишній офіцер російської армії, який спочатку воював під прапорами Директорії, згодом – Червоної армії, і, зрештою, збунтувавшись проти більшовиків, самочинно проголосив себе отаманом України і провадив воєнні дії на власну руку, аж поки не був вбитий Махном наприкінці липня 1919 р.

Грицак Я. Нарис історії України... – С. 146.

113 Офіційний документ

Повідомлення про постанову Ради Народних Міністрів УНР про заходи щодо припинення антиєврейської пропаганди (15 червня 1919 р.)

1. Звернутись через Голову Ради Народних Міністрів до Головного і Наказового Отаманів, аби вжити самі рішучі заходи до цілковитої ліквідації програмних протиєврейських подій, а виновні щоб були потягнені до суворої кари по законам військового часу...

3. Доручити Міністру Преси і Інформації стежити, щоби в пресі й відозвах не велось злочинної погромної протиєврейської агітації, а винних потягати до суворої відповідальності...

6. Доручити Міністру Шляхів вжити заходів до припинення розповсюдження на залізницях програмної літератури і забезпечення життя проїзжаючих пасажирів.

Кам'янець-Под., Друкарня М. Гусятінєра.

2. Які проблеми виникли в українському суспільстві під час постійних змін влади від літа 1917 до 1919 р.? Сформулюйте перелік цих проблем на основі джерел 102–113.
3. Уявіть себе сучасником подій 1917–1919 рр. в Україні. Спираючись на документи параграфа, напишіть сторінку власного щоденника від імені:
а) міського мешканця;
б) селянина з описом власного життя в Україні в 1917, 1918, 1919 рр.
Якої інформації вам бракує для того, щоб розповідь була повною? Порівняйте враження міських мешканців та селян про події цього періоду. Чим були викликані спільність та відмінність у сприйнятті тогочасних реалій?
4. Які види документів використані у джерелах 111–113? Які документи ви хотіли б додати для розповіді про єврейські погроми?
5. У 1926 р. під час суду над євреєм Шварцбардом за вбивство С. Петлюри він був виправданий. З того часу в європейському суспільстві склався міф, нібито українці несуть відповідальність за єврейські погроми в часи громадянської війни в Україні. Як ця думка узгоджується з поданими джерелами?

* *Вернадський В.І.* (1863–1945) – видатний учений, один із засновників та перший президент Української академії наук у Києві.

§ 14. РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ХАОС: ВЛАДА І БЕЗВЛАДДЯ

114 Погляд очевидця

Український хаос якнайкраще характеризувався становищем Катеринослава, про який зведення повідомляло: «Місто розподілене на п'ять районів. У верхній частині укріпилися добровольчі дружини; в районі міської думи – єврейська самооборона; далі – кільцем охоплюють німці; добровольців, самооборону і німців оточують петлюрівці, а все місто у кільці більшовиків і махновців».

Деникин А.И. Гетманство и Директория на Украине // Революция на Украине. – С. 170.

115

1. Що мав на увазі автор документа 114, вживаючи вираз «український хаос»?
2. Розгляньте джерело 115. Символом чого є власна грошова одиниця? Які грошові одиниці зображені? Чи можна було б використати гроші з Харкова в Києві чи деінде? Як би ви охарактеризували ситуацію в країні, в якій міста випускають власні грошові одиниці?

116 Погляд очевидця

Будинок наш, по Маріїнсько-Благовіщенській вулиці, розміщався між єврейським базаром та вокзалом. Від єврейського базару наступали українці, з вокзалу – більшовики... Ділянка наша, що знаходилася в центрі ворогуючих таборів, переходила з рук в руки. Кожна влада, яка її займала, в особі декількох солдат, стукала у ворота і стверджувала, що на нашій покрівлі розміщається кулемет... Далі, українці були завжди впевнені, що на нашій покрівлі розміщується більшовицький кулемет, а більшовики, – що український. Робили відповідно до цього обшуки, ходили по квартирах... Іноді знаходили старі годинники чи кульок з мукою, які передбачливо господарі не встигли сховати. І хоча ані годинники, ані кульок з мукою не стріляли, їх все ж таки конфісковували; правда, цим обшуки й закінчувалися.

Сумский С. Одиннадцать переворотов // Революция на Украине. – С. 101.

117 Погляд очевидця

26 січня 1918 р. Київ був зайнятий радянським загоном Муравйова. Бомбардування міста тривало цілих 11 днів – від 15 до 26 січня...

Легко уявити собі стан киян у ці дні. Увесь цей час населення проводило у підвалах, в холоді та темряві. Магазини та базари... були зачинені; тому доводилося харчуватися випадковими залишками та запасами, яких тоді ще не вважали за необхідне мати.

Гольденвейзер А.А. Из киевских воспоминаний (1917–1920 гг.) // Революция на Украине. – С. 24.

118 Погляд очевидця

25 січня під час бомбардування Києва більшовики запальними снарядами розстріляли дім, де я жив, – наш фамільний дім, побудований десять літ тому за гроші, полишені батьком... Згоріли мої рукописи й матеріали, бібліотека і переписка, колекції українських старовинностей, що збирав я стільки літ, збірки килимів, вишивок, зброї, посуду, порцеляни, фаянсу, окрас, меблів, малюнків...

Розстріл, зайняття і знищення Києва більшовиками були вершком, кульмінаційним пунктом, збірною точкою, в котрій зосередився сей великий, просто незчисленний в своїх наслідках перелом в історії України, вчинений більшовицьким приходом. І для мене сей перелом конкретизується ще гостріше в сім зруйнуванні моєї хати, мого кабінету, з ними всього мого майна, мого духовного добутку, всього доброго, що я зібрав навколо себе, всього передуманого і перестражданого за останні, найтяжчі і найзначніші роки мого життя.

Грушевський М. На переломі // Великий українець. – С. 136–137.

119 Мовою офіційного документа

До трудового селянства

Селяни! Наше славетне військо, а ваші батьки, брати і сини, зараз женуть наших заклятих ворогів, комуністів, геть з рідної землі.

Але ж, щоб вигнати ворога з батьківщини і озброїти призваних до війська рекрутів і мобілізованих, потрібні: зброя, набої та інше приладдя.

Всі заходи про забезпечення війська зброєю зроблені, але поки вона не буде доставлена, Ваша допомога буде все ж таки необхідна. Знаю, що в кожному селі зараз знайдуться кулемети, в кожній хаті – рушниця та набої, і тому, як Головний Отаман, я вимагаю від Вас, Селяни, допомогти мені в справі негайного забезпечення зброєю наших славних лицарів-козаків.

Боятися банд грабіжників і грабунків і тільки для того задержувати набої і зброю у себе вам не треба...

Підписав: Головний Отаман Петлюра.

Симон Петлюра. Статті. – К., Дніпро. – І993. – С. 179.

120 Погляд очевидця

Зі спогадів білого офіцера

Під час громадянської війни грабували всі – і білі, і червоні, і махновці, і навіть, при нагоді, саме населення (маєтки).

Якось у Юзівці я розговорився із селянином.

– За кого ви, власне, стоїте?

– А ні за кого. Білі грабують, червоні грабують і махновці грабують. Як ви хочете, щоб ми комусь симпатизували?

Він тільки забув додати, що вони й самі грабують. Поруч був розграбований маєток.

Мамантов К. Походы и кони. – Париж, 1981. – С. 129.

121 Погляд дослідника

Селяни дедалі активніше відгукувались на заклики більшовиків підніматися на збройну боротьбу проти Директорії, уряду УНР. Створювалися партизанські загони, які ліквідовували владу місцевих органів у цілих повітах. Вельми показовими були дії селян Чигиринського, Уманського, Звенигородського, Таращанського, Черкаського повітів, для яких непокора будь-якій владі ставала звичним явищем.

Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999. – С. 694.

122 Погляд очевидця

Зі спогадів співробітника Музею імператора Олександра III

Усе це відбувалося десь у середині лютого 1918 р. Важко описати гірке існування обивателя Києва у той надзвичайно жахливий час. В одну з останніх ночей, перед приходом до Києва німців, було зареєстровано 176 нападів на квартири обивателів. Захист організувати було важко. Вибрали домові комітети, які зайнялися організацією самооборони. І от люди, що за свого життя не носили зброї, почали чистити і лагодити рушниці й обговорювати стратегічні методи захисту будинків та маєтків від нападу розбійників. Подекуди з'являлися уцілілі офіцери, які, звичайно, взялися за організацію захисту і командування над домовими військовими дружинами.

Могилянский Н. Трагедия Украины (из пережитого в Киеве в 1918 году) // 1918 год на Украине. – С. 35–36.

3. Що в документах 114–122 підтверджує чи заперечує наявність хаосу в Україні того часу?
4. Як ви думаєте, чи відгукнулося селянство на звернення головного отамана (джерело 119)? Чому? Підтвердіть або спростуйте ваші висновки, спираючись на інші джерела.
5. Проаналізуйте документи 121–122. Чому створювалися подібні загони? Чи можна вважати загони, які згадуються у документах, однорідним явищем? Чому? Як ви думаєте, чому джерела подані у такій послідовності? Поясніть свою думку.
6. Чи відповідають підібрані у параграфі документи його назві? Чи залишили б ви її, чи змінили? На яку? Чому?

§ 15. НАЗВІТЬ ЦЕЙ ПАРАГРАФ

123 Погляд сучасника подій

Карта-карикатура «Світова злагода в Україні»

124 Офіційний документ

Із офіційної заяви комісара Французької Республіки при Уряді Української Республіки генерала Табуї

«Я приношу вам безумовне засвідчення в тому, що Франція, яка перша проводить цей урочистий акт (офіційного визнання України), підтримає всіма своїми моральними і матеріальними засобами дії, які буде робити Українська республіка, щоб іти тим шляхом, який намітили собі союзники і яким вони й далі будуть неухильно йти в повній свідомості свого права та своїх обов'язків перед демократіями світу і всього людства».

Цит. за: Дорошенко Д.И. Война и революция на Украине // Революция на Украине. – С. 88.

125 Думка дослідника

Три держави, що входили до складу так званого Четверного союзу: Німеччина, Туреччина та Болгарія дуже хотіли миру саме з небільшовицькою Україною, вважаючи, що самостійна Україна буде добрим сусідом і дасть можливість своїми багатими запасами підняти важкий економічний стан країн, які борються на боці центральних держав.

Дорошенко Д.І. Война и революция на Украине // Революция на Украине. – С. 96–97.

126 Погляд очевидця

М. Какурін* про діяльність Директорії

…Українська Директорія, утворена після повалення уряду гетьмана Скоропадського, продовжувала завзято відмовлятися від співпраці з урядовими установами південної контрреволюції до визнання ними самостійності України, за що була залишена союзниками без визнання й без будь-якої серйозної матеріальної підтримки…

У галузі зовнішньої політики Директорія виявила бажання жити в мирі з усіма народами і державами, дотримуючись принципу повного нейтралітету.

Див.: Какурин Н.Е. Как сражалась революция. – Т. 1. – М.: Политиздат, 1990. – С. 83–88.

* *Какурін М.Є.* (1883–1936) – командувач армії та помічник командувача армії у громадянську війну, згодом – радянський військовий історик.

127 Офіційний документ

Наказ румунського генерала Я. Задіка від 26.01.1919 р. про введення стану облоги в Північній Буковині та Бессарабії

1. Збори та святкування всякого роду найсуворіше заборонені. Військо має наказ вживати зброю проти тих, хто після вимоги не розходиться.

2. ...Рух по містах дозволений також лише удень від 6 год ранку до 6 год вечора, але ніколи групами.

Всі газети, брошури, та друковані матеріали належить перед їх виданням подати в бюро цензури.

Непідкорення цьому розпорядженню потягне за собою закриття друкарень та арешт і засудження військовим судом відповідальних осіб.

Військові частини мають наказ придушувати якнайсуворіше всілякі порушення й вживати зброю проти тих, хто чинитиме опір.

Цит за: Федорак В.Ф., Черкач Н.І. Історія рідного краю. – С. 327–331.

128 Офіційний документ

Із матеріалів головного командування арміями Антанти (17 лютого 1919 р.) «Окупація України»

Проти більшовицької армії, яка розпорошена... армія Вертело, яка складається з 3-х французьких піхотних дивізій, 3-х грецьких піхотних дивізій, при підтримці румунської армії, підкріплена 35-ю італійською дивізією, може проникнути в серце України, визволити Донець, куди вже розпочалося вторгнення, і захопити Київ та Харків.

Цит. за: Труш І. Последствия войны. – М., 1961. – С. 7.

129 Думка дослідника

З 1917–1920 рр. Україна стала фокусом громадянської війни в Росії. Ні більшовиків, ні білих, ні іноземних інтервентів не цікавила Україна як нація, вони проводили свою власну політику.

Kappeler A. Kleine Geschichte der Ukraine. München, 2000. – С. 201.

130

Радянський плакат. *1920 р.*

1. Як ви розумієте головну ідею карти-карикатури (джерело 123)? Яким роком може бути датована ця карта? Чому ви зробили такий висновок? Зверніть увагу на постаті, які автор ототожнює з образом України. Кому симпатизує автор? Чому ви так вважаєте?
2. Згрупуйте документи 124–128 попарно таким чином, щоб вони доповнювали один одного. Поясніть свою думку.
3. Який з наведених документів може, на вашу думку, служити підписом до джерела 123? Чому?
4. Яка з політичних сил, на вашу думку, була замовником джерела 130? Для чого створювались подібні плакати?
5. Укладіть хронологічну таблицю, яка б відображала події, зображені на плакаті. Як би виглядали «українські митарства» з точки зору інших політичних сил?
6. Виберіть із тексту джерел словосполучення чи речення, яке могло б слугувати за назву цього параграфа або епіграфом до нього.

§ 16. ЗУНР: РЕАЛЬНІСТЬ ТА МОЖЛИВОСТІ

131 Погляд очевидця

Із спогадів М. Чубатого (у 1918 р. – студент Львівського університету)

Коли я вертався з горішнього Личакова на ринок, на вежі ратуші була якраз шоста година. Саме в цей момент підносили на високий машт львівської ратуші синьо-жовтий прапор при звуках співу «Ще не вмерла Україна». Старенька бабуня увійшла на ринок у той момент і, поражена як громом, що львівський ринок обсаджений військами з українськими кокардами, впала на бруку на коліна з розпучливим криком: «Боже сьвенти, українци Львуф заєнлі».

Гуцуляк М. Перший листопад 1918 року на західних землях України. – К., 1993. – С. 103.

132 Погляд очевидця

Із спогадів М. Літинської (у 1918 р. – львівська школярка)

1 листопада. Вранці спішила я до школи, бо заспала трохи, вибігаю на вулицю, чую крісові стріли. Подумала, що певно якісь розрухи. По вулицях дійсно незвичайний рух. Так зайшла я до ринку, дивлюсь на ратуш, котра година, чи вспію ще на час прийти, і очам не вірю: на всіх чотирьох сторонах жовто-блакитні прапори, а п'ятий повіває-має статично на самій щоглі. Мені щось у душі стрепенулось, чую безмірну радість та не можу зрозуміти, як це сталося… Мама відчинила мені двері, здивована моєю появою, а ще більше моїм виглядом. Книжки полетіли в кут, а я крикнула, що Львів український, і полетіла нагору до П. П., щоб і з ним поділитися радісною новинкою. Дзвоню до дверей кілька разів. Відчиняє панна Маруся… Я кинулася їй на шию, цілую, сльози мені течуть по лиці, і кричу: «Панно Марусю, Львів український!»

Гуцуляк М. Перший листопад 1918 року на західних землях України. – С. 102–103.

133 Погляд очевидця

З меморіалу Р. Дмовського до президента США В. Вілсона (8 жовтня 1918 р.)

Український національний рух не охопив усього українського населення, ані витворив достатньо численного і незалежного українського інтелектуального класу. Офіційна статистика говорить, що серед усіх професій та у сфері торгівлі в Східній Галичині, за винятком дрібних землеробів, руський елемент представлений менше ніж 5 %. Якщо під австрійським пануванням уряди Галичини перебувають у руках поляків, то це не означає, що вони були в привілейованому становищі, але означає тільки те, що в цьому краї немає іншого елемента, який був би здатен забезпечити його адміністрацію. Тому найближчим часом польська адміністрація є єдино можлива для нормального розвитку і поступу цієї землі.

Цит. за: Павлишин О. Соціально-політичний портрет українського проводу Галичини та Буковини в революції 1918–1919 років // Україна модерна. – Число 4–5. – Львів, 2000. – С. 191.

134 Погляд очевидця

Із вражень американського кореспондента, присутнього на Паризькій мирній конференції

Коли хто-небудь розмовляв з поляками про їхні претензії до різних частин німецької території, вони звичайно заявляли: «Не судіть за декількома містами. Підіть у сільську місцевість і Ви побачите, що вона польська. Безглуздо з боку Німеччини претендувати на ці території тільки на тій підставі, що деякі міста є німецькими, у значній мірі через чиновників та їхні сім'ї». Співрозмовник сприймав справедливість цих аргументів і переходив до обговорення справи Галичини. Він інформував своїх польських колег, що пробував застосувати такі самі аргументи щодо Східної Галичини і що, згідно з його враженням, підкріпленим статистикою, у цьому краю, за винятком Львова й одного-двох міст, немає поляків, за винятком великих землевласників – того самого класу, що виступав проти поляків у Познані і Східній Пруссії. Ентузіазм щодо принципу самовизначення раптово вщухав. Їхні лиця, які перед тим майже наповнювалися слізьми під впливом розповіді про нещасну долю польських селян, насуплювалися.

Paliy M. The Ukrainian-Polish Defensive Alliance, 1919–1921. – Edmonton, Toronto, 1995. – P. 52.

135 Погляд дослідника

Боротьба за Львів 1918 р. була останньою романтичною війною старої доби. Після денних сутичок увечері і вночі українські й польські солдати разом грілися біля вогнищ, нерідко – під звуки музики і взаємних тостів. Під час перемир'я звичайним явищем було братання і спільне позування до фотографій (інколи біля тих самих будинків, здобуття яких було головною метою атаки). Українські командири відпускали полонених під «слово честі», що ті не будуть більше брати участь у воєнних діях. Навіть польські автори праць про листопадові події 1918 р. не могли не визнати, що лицарська поведінка української влади сильно применшила ту чашу терпіння, яка припала на долю цивільного населення міста. Характерно, що в захопленому українцями Львові до 6 листопада виходили польські газети і причиною для їхнього закриття став надрукований наказ польського командування про мобілізацію польського цивільного населення. Польська цивільна влада провадила свої засідання на території, яку контролювали українські війська.

Війна втратила свій романтичний характер, як тільки українські війська виступили зі Львова. Польське командування почало масові арешти українців.

Грицак Я. Нарис історії України... – С. 137.

136 Погляд дослідника

Бої були для української сторони дуже важкі. Українські жовніри, переважно діти села, чужі і безрадні в великім місті, в якім зовсім не вміли орієнтуватися і в якім більшість населення, поляки і спольщена часть жидівської інтелігенції, відносилася до них вороже, – мали проти себе повстанців, переважно львовян і взагалі дітей міста, які знали кожну вуличку, кожний перехід в каменюці і при тім мали по своїм боці симпатію і поміч більшості населення. Український жовнір почув себе окруженим ворогами, від яких не знав і не мав де сховатися; польський повстанець знав, як ховатися, і скрізь знаходив приятельське приняттє. В боях проти українців брало всіма способами участь польське населення. На них сипалися стріли (постріли з-за вугла) із вікон, з дахів і пивниць камениць.

Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. – Відень, 1922. – С. 50.

137 Погляд дослідника

Лідери ЗУНР не раз ставали об'єктом критики (переважно в польських публікаціях) за свою непоступливість у територіальних справах – вони вперто стояли за кордон на Сяні, хоч при тодішньому співвідношенні сил Україна не могла в жодному разі розраховувати на приєднання Львова. Чи, однак, який-небудь політик міг би зректись аспірацій до міста, яке для кожного українського патріота мало символічне значення? Більше того, чи більша гнучкість у питанні кордонів могла б урятувати існування західноукраїнської державності? Це видається сумнівним. Польська сторона боролася не тільки за певну територію, але також проти самого принципу українського суверенітету в Галичині. Можливий поділ цієї території прирікав би українську республіку на статус буферної державки, нездатної до самостійного існування, особливо в ситу-

ації, коли незалежність Наддніпрянської України виявилася повною утопією.

Chojnowski A. Ukraina. Historia pan'stw s'wiata w XX wieku. – Warszawa, 1997. – S. 53.

138 Погляд дослідника

На той час, коли українці були найближчими до успіху, до Галичини приїхала антантська місія, якою керував французький генерал Жозеф Бартельмі. Місія мала завдання розв'язати польсько-український конфлікт і перекласти справу державної приналежності Галичини на рішення майбутньої Паризької мирної конференції. Ціною примирення мав стати територіальний компроміс з обох боків. Лінія розмежування двох ворогуючих сторін («лінія Бартельмі») залишала третину Галичини разом зі Львовом і Бориславсько-Дрогобицьким нафтовим басейном на польському боці, решта земель переходила до українців...

Пропозиції Антанти давали об'єднаній молодій українській державі добрий шанс вистояти у боротьбі з численними противниками.

Цей шанс не було використано... Свідомість українців не могла б погодитися з втратою галицької столиці. Українські керівники не сприймали ніякого компромісу: єдиною розв'язкою польсько-українського конфлікту для них могла б бути демаркаційна лінія по річці Сян.

Грицак Я. Нарис історії України... – С. 139.

1. Порівняйте документи 131–132. Які точки зору представлені? Чиї вони? Хто за національністю старенька бабуся, школярка? Якими словами виражені почуття авторів? Чому сприйняття подій 1918 р. у Львові настільки відрізняються?
2. Які аргументи наводить Р. Дмовський (джерело 133), обґрунтовуючи претензії поляків на Східну Галичину? Чому він звертається до президента США? Які ви можете навести контраргументи?
3. Зверніть увагу на джерело 134. Охарактеризуйте ставлення офіційних польських представників на Паризькій конференції щодо принципу самовизначення народів.
4. Порівняйте точки зору дослідників у джерелах 135–136. На які характерні особливості подій 1918 р. у Львові звертають увагу автори? Прокоментуйте.
5. Сформулюйте проблему, яку відображають автори у джерелах 137 та 138. Назвіть аргументи протилежних сторін.
6. Обговоріть питання, чому українська держава на західних землях не стала реальністю (есе, дискусія, дебати).

§ 17. ЧИ ЗАЗНАЛА ПОРАЗКИ УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ

17.1. Погляд зблизька

139

Українська революція, на жаль, не розвивалась самостійно... вона весь час мусила сорозміряти свій марш з конвульсивними рухами й киданнями революції російської, хаотичної і страшної. Російська революція потягла нас через кров, через руїну, через вогонь.

Грушевський М. Історія України. Від давнини до сучасності. – Л., 2002. – С. 264.

140

...Українці не зрозуміли наглядної лекції історії: вони розщепили свою суцільну зброю на дві половини: на соціальну й національну, вибрали останню й почали нею боротися проти соціальної. Через це вони зразу ж одірвалися від своїх працюючих мас і були дощенту розбиті.

Винниченко В. Відродження нації. – Ч. 2 . – С. 328.

141

І не російський радянський уряд виганяв нас з України, а наш власний народ, без якого і проти якого, ще раз повторюю, російські радянські війська не змогли б зайняти жодного повіту нашої території.

Винниченко В. Из истории украинской революции // Революция на Украине. – С. 303.

142

Революція 1917 року застала українців скаліченими національно, соціально і культурно. Після довгої москальської неволі, перед вибухом революції лише селянство залишалося українським щодо мови та національних традицій. Всі інші верстви українського суспільства були денаціоналізовані. Відсіль – недостача української інтелігенції – мозку нації – і взагалі мала національна свідомість в народніх масах.

Все це мало вирішальний вплив на організацію українських національних сил, зокрема на організацію українського проводу. Загально кажучи, нам не бракувало організованих і добре підготовлених сил, бракувало людей добре дисциплінованих, з характером, людей з фаховою та загальнополітичною освітою. Наслідком того в багатьох галузях державного життя ширилася безвідповідальна «отаманщина» та сваволя на шкоду українській визвольній боротьбі.

Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції. 1917–1921. – Прага, 1942. – Т. 2. – С. 150.

143

...Самостійна і соборна українська держава була в наших руках. Усі обставини спершу складалися так, що можна було втримати та закріпити її, здисциплінувати розбурхані маси, налагодити апарат, здобути її міжнародне визнання. Однак нам не вдалося здійснити це. І не вдалося не тому, щоб об'єктивно було це неможливо – навпаки, я твердо переконаний, що ми мали ідеальну нагоду здобувати самостійну державу. Та нам забракло політичного розуму.

Не говорю тут про маси. Маси можна було б повести... поклавши в основу державотворення не інстинкти класових чвар, а інстинкти боротьби за нашу історичну правду, не інтереси пролетаря, а інтереси посідаючого землю господаря-селянина. Та оцього господаря-селянина не було кому зорганізувати й озброїти, бо наша тодішня інтелігенція виявилася невиліковно засліплена чужою ідеологією із чужого поля – соціалізмом, гаслами класової боротьби та інтернаціоналізмом. Одна Галичина творила (до певної міри) виняток. Але Галичина була замала, щоб повести за собою всю Україну.

Цегельський Л. Від легенд до правди. Спомини про події, зв'язані з Першим Листопадом 1918 р. – Львів, 2003. – С. 292–293.

144

Всі... спроби встановити державний лад та порядок на Україні, які здійснювались під різними прапорами, скінчилися невдачею...

Цей досвід вчить нас: 1. Що неможливо побудувати на Україні державний лад, спираючись тільки на одну соціальну групу; 2. Що лад той не може бути встановлений за допомогою чужинців...

Тільки власна держава, яка побудована українською нацією на своїй етнографічній території, врятує нас від економічного розвалу та від кривавої анархії...

В. Липинський про завдання творення Української держави // Національні процеси в Україні. – Ч. 1. – С. 546–548.

1. Ви познайомилися лише з деякими оцінками революції, зробленими її учасниками, що належали до різних політичних таборів. Виділіть, сформулюйте і запишіть декілька точок зору на причини поразки Української революції. Що в них співпадає, а що є відмінним?
2. Знайдіть у матеріалах попередніх параграфів документи, які а) підтверджують; б) не підтверджують наведені точки зору.
3. Чому автор документа 143 протиставляє Галичину і Східну Україну? Чим це можна пояснити? Чи виправдано це? Аргументуйте.

* *Мазепа І.* (1884–1952) – український громадсько-політичний діяч, міністр внутрішніх справ УНР у 1919 р. З 1920 р. жив у еміграції.

17.2. З висоти часу

145

Те, що українці вміють «святити ножі й різати панів», всі знаємо чудово. Але значно більше проблематичне, чи яка-небудь українська влада вміє, хоч би півроку й хоч би на території одного повіту – оберігати успішну безпеку життя й майна громадян, що є першим обов'язком кожної культурної держави. Східньоукраїнський досвід 1917–1921 рр. дає тут поле до дуже сумних рефлексій... Нас наповнює втіхою й гордістю: що за весь період самостійности і українсько-польської війни на всій території Західньої України цивільному польському населенню не впала волосина з голови; що в Галичині не було ні одного жидівського погрому й що навіть після переходу УГА за Збруч тамошні жидівські містечка клопоталися про галицькі залоги, бачачи в тому найпевнішу охорону проти всяких грабіжників і мародерів; що галицький селянин, замість палити двори й розкрадати чуже добро, чекав на полагодження аграрного питання законодавчим шляхом... що тогочасна політична Галичина, не маючи провідних особистостей на геніяльну міру, посідала суцільне, організоване керівне політичне середовище... що ніхто не заперечував легітимности власної національної влади... що обидві основні партії (разом з деякими дрібнішими угрупованнями) зуміли в цей вирішальний час об'єднатися в уряді національної коаліції.

Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Т. 2. – К.: Основи, 1994. – С. 56–57.

146

Підсумовуючи причини поразок Української революції, автори доходять невтішного висновку про те, що об'єктивних підстав для перемоги було замало, скоріше їх у конкретно-історичних умовах 1917–1920 рр. зовсім не існувало. І саме це, а не помилки та прорахунки, хоч би скільки їх було і якими прикрими вони здавалися, особливо ж з позиції часової дистанції, вирішили долю боротьби.

Солдатенко В.Ф. Українська революція. – С. 881.

147

Поразку визвольного руху спричинила також слабкість соціальної бази УНР і Української Держави Скоропадського. Українська революція не мала широкої підтримки в суспільстві, що не дозволило їй захистити молоду державність від зовнішньої інтервенції. Провідники революції переважно спиралися на селянство і нечисленну інтелігенцію. Національна еліта, що складалася здебільшого з письменників, журналістів, учених і студентів, не мала досвіду та навичок державно-управлінської діяльності, а більшість її сповідувала народницьку, а не державницьку ідеологію. Робітники переважно відстоювали більшовицькі ідеї, а великі землевласники і промисловці дотримувались білогвардійської орієнтації.

...ЗУНР засвідчила можливість налагодження державного правопорядку, що ґрунтувався навіть у воєнний час на виваженому гуманізмі й утвердженні демократичних засад у суспільстві.

Цит. за: Історія України / Відп. ред. Ю. Сливка. – С. 265.

148

...Основна суперечка велася навколо того, хто винний – народ чи еліта? У викладі істориків аргументами обидвох сторін одержали більш рафінований характер. Їх можна підсумувати у такий спосіб:

1. Слабка соціальна база українського національного руху як результат неповної соціальної структури української нації (відсутність середнього класу і промислової буржуазії, слабкість міського елементу). Українські лідери змушені були апелювати до політично недорозвинутого селянства тощо...

2. Недостатня відданість ідеї державності з боку революційних еліт, які творили лівоцентристські коаліції і перебували при владі від 1917 аж до 1920 р., з декількамісячною перервою на час правління Скоропадського. Замість державницької ідеї вони пропонували народницький націоналізм або доктринерський соціалізм.

Грицак Я. Нарис історії України... – С. 160.

1. Ознайомтеся з оцінками Української революції істориками другої половини XX ст. На які причини поразки революції вони звертають увагу? Чи співпадають їхні погляди з оцінкою сучасників? У чому? Які з наведених у параграфі суджень видаються вам більш об'єктивними чи ґрунтовними? Чому?
2. Як ви гадаєте, чому автори посібника не вказали рубрики/жанр документів, уміщених у першій та другій частинах параграфа? Спробуйте зробити це самостійно.

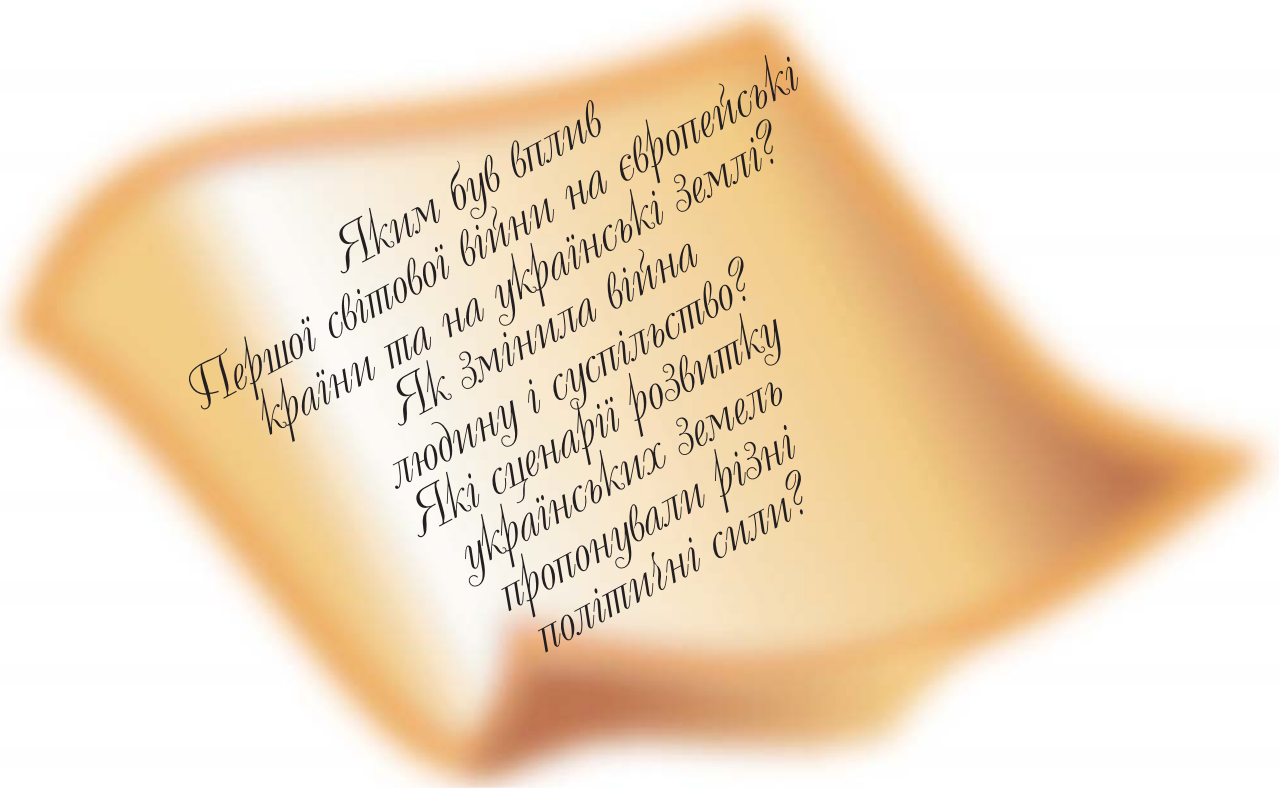
149 Ще одна оцінка

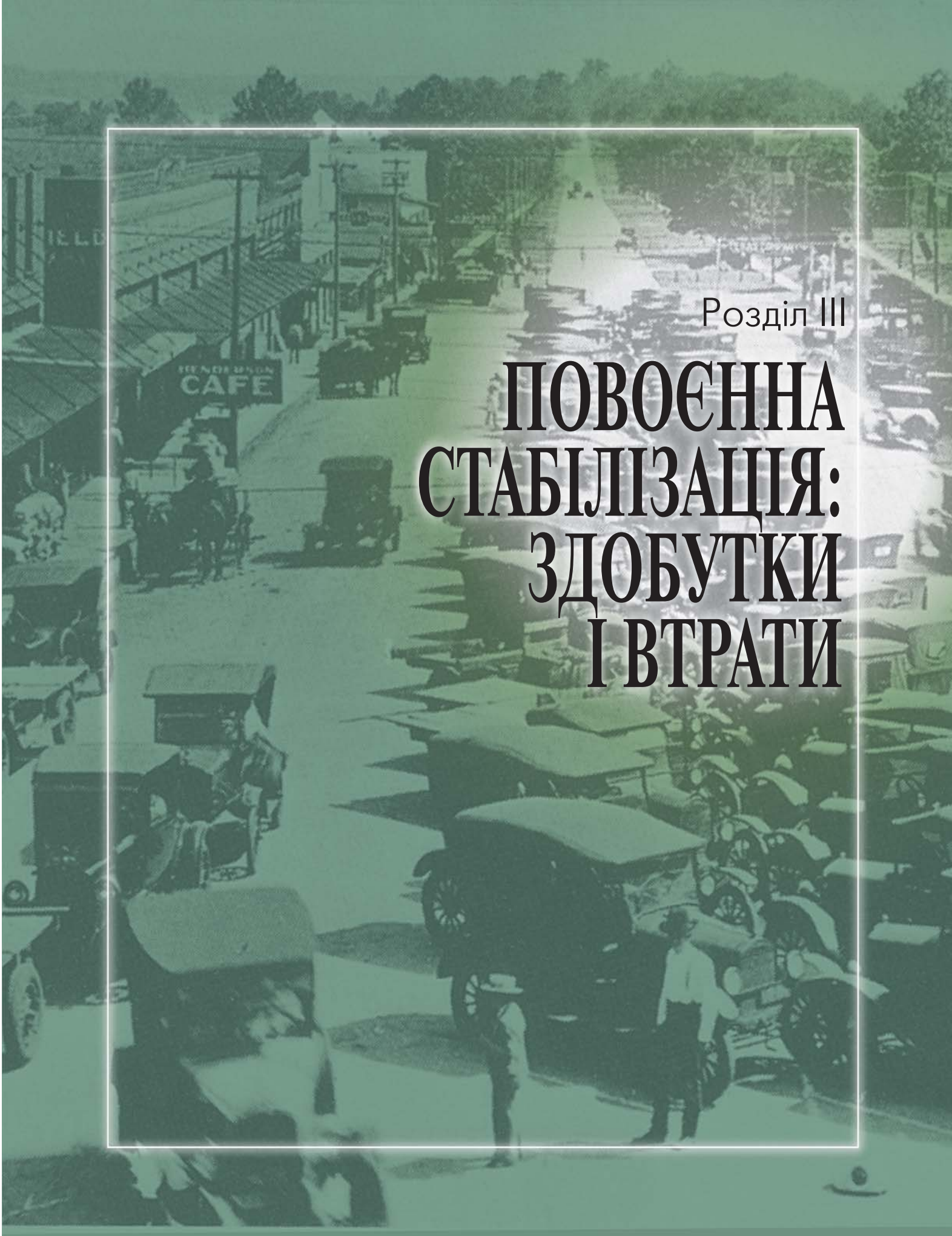
...Було б помилково говорити про поразку української революції. Вона не досягла своєї остаточної мети, але вона внутрішньо переродила суспільство України, вона створила Україну як модерну політичну націю. На цьому фундаменті з того часу розвивається все дальше українське життя.

Лисяк-Рудницький І.
Історичні есе. – Т. 2. – С. 60.

1. Спробуйте пояснити, що автор розуміє під «модерною політичною нацією»; чому вважає її творення головним результатом революції?
2. Як ви думаєте, чому саме цей документ завершує розділ про Українську революцію?

Підготуйтеся до дискусії про долю та уроки Української революції з точки зору всіх учасників (соціальних та політичних сил) подій 1917–1920 рр., відповідаючи на ключові питання частини 2 розділу ІІ.

Розділ III

ПОВОЄННА СТАБІЛІЗАЦІЯ: ЗДОБУТКИ І ВТРАТИ

ІІІ Розділ

Яким був політичний, економічний і соціальний вплив процесів стабілізації на суспільство? Як змінилися роль і місце людини в нових умовах?

Частина 1. Нова Європа

§ 18. Територіально-політичні зміни в Європі

§ 19. Українські землі у складі європейських держав

§ 20. Європа змінює політичне обличчя

§ 21. Політичне життя Радянської України

§ 22. Політичне життя на українських землях у складі Польщі

Частина 2. «Щасливі» 20-ті

§ 23. Світ долає повоєнну кризу

§ 24. Українські землі в умовах радянського економічного експерименту

§ 25. Економічне становище західноукраїнських земель у 1920-ті рр.

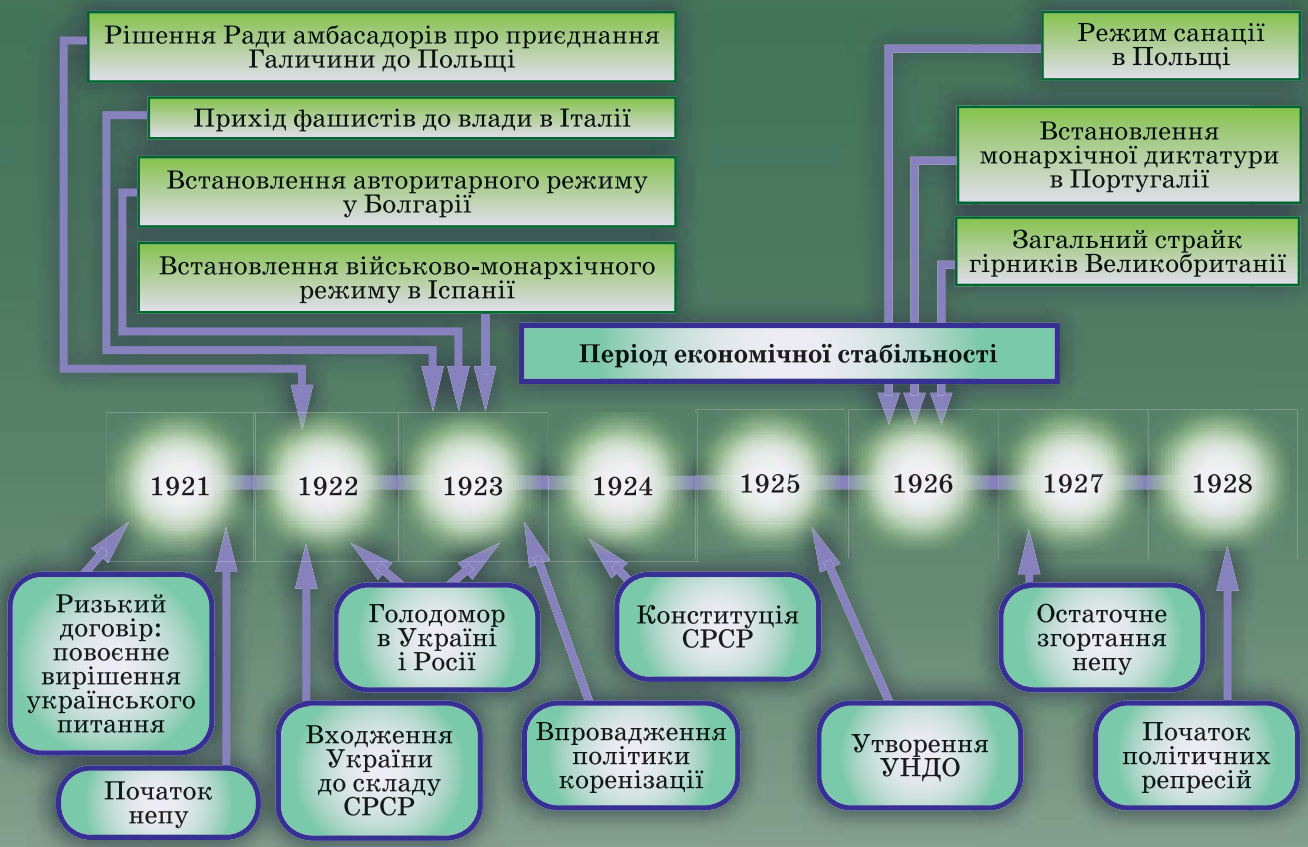
§ 26. Суспільство в нових економічних умовах

§ 27. Людина в нових економічних умовах Зустріч традиції і модерну

§ 28. Жінка, якої ще не бачили

§ 29. Освіта і політика

§ 30. Політика і освіта: український вимір

Рішення Ради амбасадорів про приєднання Галичини до Польщі
Прихід фашистів до влади в Італії
Встановлення авторитарного режиму у Болгарії
Встановлення військово-монархічного режиму в Іспанії
Режим санації в Польщі
Встановлення монархічної диктатури в Португалії
Загальний страйк гірників Великобританії
Період економічної стабільності
1921
1922
1923
1924
1925
1926
1927
1928
Ризький договір: повоєнне вирішення українського питання
Початок непу
Голодомор в Україні і Росії
Входження України до складу СРСР
Конституція СРСР
Впровадження політики коренізації
Утворення УНДО
Остаточне згортання непу
Початок політичних репресій

Частина 1. НОВА ЄВРОПА

§ 18. ТЕРИТОРІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ЗМІНИ В ЄВРОПІ

1 Погляд політика

З листів до доньки Індіри Ганді

У Європі відбулися суттєві зміни, і на її карті з'явився ряд нових держав. Порівняй стару карту з новою, і ти зразу побачиш ці великі зміни... Подивися на нову карту Європи. Повністю зникла одна з найбільших держав – Австро-Угорщина, – і замість неї з'явилося декілька невеликих держав... До них відносяться: Австрія, що зберегла мізерну частину своєї попередньої території і велике славне місто Відень – столицю країни; Угорщина, також в урізаному вигляді; Чехословаччина, до якої увійшла колишня Богемія; Югославія...

Далі на північ знаходиться ще одна нова держава, правильніше, стара держава, що знову з'явилася на карті, – Польща. Польща була створена з території Пруссії, Росії, Австрії...

На північ від Польщі знаходяться Прибалтійські держави: Литва, Латвія, Естонія, Фінляндія – всі спадкоємиці колишньої царської імперії...

Останні великі територіальні зміни в Європі – це передача провінцій Ельзасу та Лотарингії Франції. Є й ще деякі зміни...

Подивися на карту ще раз. Бачиш, Росія повністю відрізана від Європи низкою держав. Це Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва, Польща і Румунія... Більшість цих держав виникла не

в результаті Версальських угод, а внаслідок радянської революції. Разом з тим, союзники вітали їх появу, оскільки вони створюють ланцюг, що відділяє Росію від небільшовицької Європи.

Неру Д.* Взгляд на всемирную историю. – М., 1975. – С. 55–56.

1. Які територіальні зміни відбулися в Європі після Першої світової війни?
2. Проаналізуйте карти на стор. 94–95 та зафіксуйте ці зміни у вигляді таблиці «**Нові держави Європи**»:

Країна			
з яких територій (країн) вона утворилась	що виникла на карті світу після Першої світової війни	що зникла з карти світу після Першої світової війни	на що розпалася, до складу яких країн увійшли її території

3. Порівняйте зміни, згадувані Д. Неру (джерело 1), з тими, які ви зафіксували після аналізу карт. Як пояснює автор ці зміни? Які ще можуть бути пояснення?

* *Джавахарлал Неру* (1889–1964) – політичний і державний діяч, один з керівників боротьби за незалежність Індії та її перший прем'єр-міністр. Книгу «Погляд на всесвітню історію» написав у формі листів до своєї доньки (Індіри Ганді), коли відбував тюремне ув'язнення (1930–1933) за участь у боротьбі проти британського панування на території Індії.

§ 19. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ

2 Погляд українського дослідника

Безсумнівно, він [Ризький мир] був великою поразкою української дипломатії та гробом самостійності Української держави в новітніх часах. Соціалістична Польща і більшовицька Москва поділились українськими землями, як в Андрусові 1667 року. Тому Ризький договір деякі автори називають також Ризьким Андрусовом.

Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – К.: Укр. письменник, 1993. – С. 363.

3 Погляд радянського дослідника

Укладання мирного договору [Ризького] відкривало сприятливі можливості для розвитку всебічної співпраці, торгово-економічних і культурних зв'язків. Цього і домагався радянський уряд, розглядаючи добросусідські відносини з Польщею як важливу умову зміцнення миру і безпеки у Східній Європі.

Підписанням Ризького договору завершився складний в історії Радянської держави період, основним змістом якого був збройний захист трудящими завоювань Жовтневої революції від зазіхань внутрішньої контрреволюції та іноземних інтервентів, які прагнули спільними зусиллями скинути владу Рад і відновити в Росії буржуазний лад.

Ольшанский П.Н. Рижский договор и развитие советско-польских отношений: 1921–1924. – М.: Наука, 1974. – С. 6–12.

4 Погляд польського дослідника

Перемога Пілсудського у великій битві над Віслою в серпні 1920 р. зберегла незалежність Польщі, але не врятувала України. Виснажена війною Річ Посполита прагнула швидше укласти мир і, розчарована можливостями Петлюри, погодилася покинути свого союзника. Внаслідок мирного договору в Ризі 18 березня 1921 р. українські землі були поділені між Польщею і Радянською Росією, причому Річ Посполита визнала псевдонезалежну більшовицьку державність у Києві, відмовившись від свого визнання влади Української Народної Республіки (війська Директорії, що знаходились у Польщі, були інтерновані). Завдяки закінченню конфлікту з Польщею більшовики змогли кинути всі свої сили проти решток білогвардійських армій, а до кінця 1921 р. закінчили пацифікацію України, ліквідувавши рештки отаманського партизанського руху.

Chojnowski A. Ukraina. – Warszawa, 1997. – S. 62.

5 Погляд американського дослідника

Серед держав, які нажилися на Версалі, Польща була самою ненажерливою і войовничою. У 1921 р. після трьох років війни, вона виявилася вдвічі більшою, ніж передбачала мирна конференція. Вона напала на Україну, відібрала Східну Галичину з її столицею Львовом... Вона вела справжню загарбницьку війну проти Росії і в 1923 р. переконала західні сили ратифікувати її нові кордони. В процесі цієї силової експансії Польща вміло грала на страху Британії перед більшовизмом і на бажанні Франції знову віднайти могутнього партнера на сході після смерті свого царського союзника.

Джонсон П. Современность... – С. 51.

Хронологічна довідка

1918 – розпад Російської та Австро-Угорської імперій, окупація Румунією українських земель: Ізмаїльського, Акерманського і Хотинського повітів Бессарабії, Північної Буковини і частини Мармаронщини – Сигітщини в Закарпатті.

8 травня 1919 – Закарпатську Україну передано Чехословаччині. Це рішення узаконила Сен-Жерменська угода від 10 вересня 1919 р.

18 березня 1921 – Ризький мир між УСРР, РСФРР та Польщею; Західна Волинь, Полісся, Холмщина, Підляшшя увійшли до складу Польської держави.

15 березня 1923 – Рада послів великих держав (Рада амбасадорів) визнала Східну Галичину частиною Польщі. На території Східної України більшовики проголосили УСРР, яка у 1922 р. увійшла до складу СРСР.

6 Газетне повідомлення

Стаття «Відповідь краю на рішеннє Антанти» в газеті «Український прапор», (24 березня 1923 р.)

В неділю дня 18 с. м. відбулася у Львові велика українська демонстрація... Виступив бувш. віце-президент австрійського парляменту проф. Юліян Романчук, 82-літній сідоглавий патріярх українського народу Галичини й відчитав сильним голосом роту присяги, яку присутні повторювали поодинокими реченнями, піднісши праву руку догори. Текст її звучав: «Ми, український нарід, клянемося, що ніколи не погодимося на панованнє Польщі над нами й кожну нагоду використаємо, щоб ненависне ярмо неволі зі себе скинути, та злучитися з цілим великим українським народом в одній, незалежній, соборній державі».

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. – С. 52.

7 Офіційний документ

З програми Українського Народного Єднання (1922 р.)

1. УНЄ* узнає, що кожний громадянин повинен оберігати інтереси тієї держави, до якої він належить територіально – бо він є атом держави, а життя атома залежить від всього тіла, а тому українці-обиватели (громадяни) Речі Посполитої Польської повинні стояти на ґрунті панствовим [державному] польському.

Державний архів Рівненської області. Ф. 86. – Оп. 4. – Спр. 24. – Арк. 1.

1. З наведених джерел 2–7, що дають оцінку поділу українських земель між Польщею та Радянською Росією, з'ясуйте, у яких: а) позитивно оцінюється цей процес; б) надається негативна оцінка; в) є спроба безсторонньої оцінки.
2. Хто автори цих документів? Якими чинниками, на вашу думку, викликана саме така позиція авторів наведених оцінок? (Відповідь на це запитання можна обговорити в групах.)
3. Проаналізуйте та порівняйте документи 4 і 7. З'ясуйте причини появи різних підходів щодо включення українських земель до складу Польщі українськими політичними діячами. Чи є в документах інформація про підтримку пересічними громадянами вказаних підходів різних політичних сил? Яка саме?

8 Офіційний документ

Із Сен-Жерменського мирного договору (1919 р.)**

Стаття 10. Чехо-Словаччина зобов'язується уконституювати Підкарпатську Русь... як автономну одиницю в рамках Чехо-Словацької держави із найвищим ступенем самоврядування, який тільки можливий при збереженні єдності Чехо-Словацької держави.

Стаття 11. Підкарпатська Русь повинна мати власний Сейм. До компетенцій Сейму належить уся законодавча влада у справах місцевої адміністрації і в інших справах, що їх закони Чехо-Словацької держави відносять до його відання. Губернатор Підкарпатської Русі має призначатися Президентом Чехо-Словацької Республіки і бути відповідальним перед Сеймом Підкарпатської Русі.

Стаття 12. Чехо-Словаччина зобов'язується підбирати урядовців адміністрації у Підкарпатській Русі в міру можливостей із місцевого населення.

Цит. за: Стерчо П. Карпато-Українська держава. – Львів, 1994. – С. 21.

---

* *Українське народне єднання* – організація, що виникла у 1922 р. на Волині напередодні виборів до сейму. УНЄ підтримували польські урядові структури, оскільки одним з її завдань було досягнення польсько-українського компромісу.

** Переклад документа наближено до сучасної літературної мови.

9 Погляд дослідника

Питання визнання міжнародною спільнотою приєднання Буковини до Румунії розглядалось на Паризькій мирній конференції. За підтримки Франції було вирішено залишити Буковину за Румунією, зобов'язавши її підписати положення про національні меншини. Однак румунська делегація у відповідь на таку умову спочатку покинула переговори, а потім керівник делегації І.К. Бретіану відмовився підписати угоду про національні меншини.

Федорак В.Ф., Черкач Н.І.
Історія рідного краю. – С. 66.

4. Спрогнозуйте можливий варіант національно-державного статусу українських земель у складі Чехо-Словаччини та Румунії на підставі джерел 8, 9. Дізнайтеся, чи справдилися ваші прогнози в історичній дійсності.

10 Офіційний документ

З Декларації I з'їзду рад Союзу РСР «Про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік» (30 грудня 1922 р.)

…Зруйновані продуктивні сили і виснажені господарські ресурси роблять недостатніми окремі зусилля окремих республік по господарському будівництву. Відбудова народного господарства, як виявилось, неможлива при відокремленому існуванні республік.

З другого боку, нестійкість міжнародного становища і небезпека нових нападів роблять неминучим створення єдиного фронту радянських республік перед лицем капіталістичного оточення.

Нарешті сама будова радянської влади, інтернаціональної за своєю класовою природою, штовхає трудящі маси радянських республік на шлях об'єднання в одну соціалістичну сім'ю…

Союз цей є добровільним об'єднанням рівноправних народів… за кожною республікою забезпечене право вільного виходу з Союзу… нова союзна держава буде достойним увінчанням закладених ще в жовтні 1917 року основ мирного співжиття і братерського співробітництва народів… новим рішучим кроком на шляху об'єднання трудящих усіх країн у світову соціалістичну радянську республіку.

Цит. за: Хрестоматія з історії України. – К.: Освіта, 1998. – С. 103.

11 Погляд очевидця

С. Петлюра про ставлення до союзу з Радянською Росією

Справді. Чому Україна повинна бути обов'язково в залежності, чи «в злуці» з Москвою? Які матеріальні і моральні користі вона з цього має, крім тих, що їй припала доля знову бути, як з царських часів, дійною коровою для Москви з її модернізованими претензіями на всесвітнє панування? Чому і за що Україна повинна віддавати Москві свій хліб, цукор, вугіль, марганець і інші багатства своєї землі журавлиної, праці і не отримувати з Москви нічого потрібного їй, крім постолів і вагонів баламутячої голови і деморалізуючої душі комуністичної літератури… Краще вже мати з Чемберленом* діло, як з пройдисвітами, пануючими сьогодні в Москві і продовжуючими стару лінію хижацького поводження її з нашою батьківщиною. Адже це «коштуватиме» куди менше матеріальних жертв, як ота федерація і союз з СРСР!

Петлюра С. Народе український: вибрані статті, листи, документи. – Харків, 1992. – С. 127.

5. Які аргументи на користь входження українських земель до складу СРСР наводяться у документі 10? Чи можна вважати перелік причин вичерпним?
6. Які контраргументи наводить автор джерела 11? Чи достатньо вони переконливі?
7. Сформулюйте три речення, які розкривали б причини входження України до Радянського Союзу. Використайте знання, отримані раніше.

* *Чемберлен Невіл* (1869–1940) – член британського уряду 1920-х рр., один з лідерів консервативної партії.

12 Враження очевидців (з народного фольклору)

Гей, яблучко – на зеленій вітці,
Україна ж моя – у московській клітці.

(Записано від Петра Макаренка, Харківщина)

Гей, яблучко, наливається!
Москаль всіх загнуздав, та й катається!

(Записана від Петра Борща, Полтавщина)

Мі буржуєв разобйом
На Украіну жіть пойдьом!
На Украінє лучше жіть –
Єсть что кушать і что піть!

(Такі «пролетарські частушки-бодрячки» наспівували на Київщині).

Сенько Г. Народні приповідки-частівки про національно-визвольну боротьбу 1917–1921 рр. – Буенос-Айрес: Перемога, 1953. – С. 16–37.

13

Радянський плакат «П'ятий Жовтень революції». *1922 р.*

14

Радянський плакат «Товаришам українцям». *Тільки у братерській спілці Радянської України з Радянською Росією – порятунок робітників і селян від світових хижаків і грабіжників-поміщиків, капіталістів та генералів*

8. Чому джерела 12–14 об'єднані в одну групу? Прокоментуйте.
9. З якою метою створювалися плакати, подібні до 13, 14? Проаналізуйте плакати за відомим вам алгоритмом.
10. Як зміст листівок (джерело 12) співвідноситься з іншими джерелами параграфа?

15 Газетні повідомлення

З газети «Діло»* (20 травня 1923 р.)

Наше відношення... до світської влади в Україні є негативне. Бо не є це влада українського народу, тільки влада над українським народом. Є це здебільшого в теорії влада не-українського робітництва на Україні, а в суті річи влада червоної Москви.

З газети «Діло» (16 січня 1926 р.)

...В Союзі Радянських Республік українська нація має не лише свій природний культурний центр, але й має свою державність. Як не оцінювати правові відносини, соціальний лад, культурно-агітаційну спекуляцію – то все-таки не слід замикати очей на ті державні рамки, ті зав'язки української державности, що звільна, але неминуче створюють все кращі, певніші й постійні умови життя всесторонього розвитку української нації.

16 Погляд дослідника

Та все ж таки збереження за Україною статусу хай навіть формальної, але окремої державної одиниці мало великий позитивний вплив на дальший розвиток української національної самобутності. Українці дістали те, чого їх довгі роки позбавляла Російська імперія: окрему адміністрацію, територію, державні і громадські структури – основи для майбутнього територіального усамостійнення України. Утворення СРСР найкраще можна зрозуміти як досягнення компромісу між російським більшовизмом й українським національним рухом... Без існування у період революції Української Народної Республіки більшовики навряд чи згодилися б на утворення УСРР. Ясна річ, цей компроміс мав тактичний характер. З обох сторін були сили, які противилися йому або сприймали лише як тимчасове явище і при першій же нагоді відмовилися б від нього.

Цит. за: Грицак Я. Нарис історії України... – С. 168–169.

11. Порівняйте оцінки, подані у джерелах 7, 15, 16 щодо входження українських земель до складу СРСР. Чому, на вашу думку, газета «Діло» – орган галицької інтелігенції – в цілому позитивно оцінює становище України у складі СРСР?
12. Зверніть увагу, як змінюється оцінка Радянської влади в західноукраїнській газеті «Діло» протягом короткого періоду. Що, на вашу думку, могло вплинути на цю зміну?
13. Як ви розумієте твердження Я. Грицака про «компроміс між російським більшовизмом та українським національним рухом»?
14. Сучасний американський науковець, що досліджує історію країн Східної та Центральної Європи в міжвоєнний період, Дж. Ротшильд вважає: «Українці були найбільшою національною групою у міжвоєнній Європі, яких доктрини політичного самовизначення та возз'єднання ще не стосувалися. Вони тоді були поділені між Радянським Союзом, Польщею, Чехословаччиною та Румунією не як розпорошені меншини, а як компактні місцеві більшості в регіонах поселення». Використовуючи здобуті знання, підтвердіть чи заперечте його висновок.
15. Уявіть себе журналістом англійської газети «Таймс», який отримав завдання влітку 1923 р. написати серію аналітичних статей про долю українських земель після завершення Першої світової війни.

* *«Діло»* – найстаріша і довгий час єдина українська щоденна газета в Галичині. З часу свого виходу газета проводила ідеологію народовської течії в українському суспільно-політичному русі.

§ 20. ЄВРОПА ЗМІНЮЄ ПОЛІТИЧНЕ ОБЛИЧЧЯ

1. Назвіть країни, де у 1920-х рр. були встановлені недемократичні політичні режими. На якому етапі модернізації знаходилися ці країни (пригадайте матеріал І розділу)?

17 Погляд дослідника

Міжвоєнна політика мала таку характерну й часто повторювану прикмету, як перетворення ліберальних демократій на жертву диктаторських режимів. Західні держави сподівалися, що їхня перемога стане початком доби, змодельованої за їхньою власною подобою. Зрештою, на початку Великої війни на Європейському континенті було 19 монархій і 3 республіки, а наприкінці – 14 монархій і 16 республік. Проте «демократична революція» невдовзі виявилася ілюзією. Не минуло й року, щоб у тій або тій країні диктатор тієї або тієї масті не порушив демократичну конституцію. Це явище можна приписати тільки одній простій причині: західні держави не мали змоги боронити режими, які вони самі й надихнули.

Дейвіс Н. Європа. Історія. – С. 971.

18 Погляд дослідника

У Великобританії та Сполучених Штатах Америки демократичні системи розвивалися тривалий час, проте в багатьох державах Європи демократична система не мала коренів, і народ не мав відповідного попереднього досвіду. Демократичні системи, які здавалися досконалими на папері, такі, наприклад, як Веймарська республіка*, часто-густо мали своїм наслідком таку безліч парламентських партій, що формування стабільного уряду виявилося неможливим і виникла необхідність утворення коаліцій. Щоб утриматися при владі, уряд уникав спірних питань, хоча їх треба було вирішувати. Легше було повірити Гітлеру і Муссоліні, які обіцяли саме те, чого не вистачало іншим, – дій.

Watson J. B. Success in 20th century world affairs. L., 1997. Цит. за: На пути к пониманию прошлого. Поиски. Версии. Идеи: Книга для учителя истории. – Рига: ZVAIGZNE ABC, 2000. – С. 16.

19 Погляд дослідника

Вже в середині квітучих 20-х років у Німеччині стали помітними ознаки небезпеки для долі республіки: у 1925 р. німці обрали президентом героя війни П. фон Гінденбурга**, що швидше був намісником імператора, аніж особою, придатною для того, щоб очолити демократичну республіку. У Німеччині до того ж не виникло чіткої партійної системи: пропорційна виборча система дозволяла більш ніж десятку партій отримувати місця в парламенті, але в жодного угруповання не було там переважаючої більшості.

Pearce R. Fascism and nazism. L., 1988. Цит. за: На пути к пониманию прошлого. – С. 31.

2. Що розуміє автор джерела 17 під «демократичною революцією»? Чому це словосполучення в тексті взято в лапки?
3. Чи можна однією причиною пояснити ілюзорність «демократичної революції»?
4. Які ще причини слабкості демократичних систем ви можете назвати, проаналізувавши джерела 18, 19, 20? Спробуйте їх розмістити в зростаючому порядку: від більш важливих – до менш значимих.

---

* *Веймарська республіка* – Німеччина часів дії конституції, що була прийнята у 1919 р. в м. Веймарі і заклала підґрунтя демократичного розвитку федеративної країни.

** *Пауль фон Гінденбург* (1847–1934) – німецький фельдмаршал, командував німецькими військами на сході в роки Першої світової війни. З 1916 р. – начальник генштабу. У 1925–1933 рр. – президент Веймарської республіки. У 1933 р. призначив А. Гітлера канцлером Німеччини.

20 Погляд політика

В. Черчіл про Б. Муссоліні
Італія, 15 січня 1927 р.

Римський геній, уособлений в Беніто Муссоліні*, найвидатнішому законодавцеві серед сучасників, показав усім народам, що можна успішно протистояти наступу комунізму...

Якщо б я був італійцем, то від початку і до кінця підтримав би Муссоліні. Нерозумно заперечувати, що влада в Італії вийшла із гущі народу, що вона керує у згоді з більшістю італійського народу. Мене, як і інших, покорила простота поведінки Муссоліні, його спокій і щирість, які він незмінно зберігає, незважаючи на турботи та хвилювання. Він думає, і це очевидно, тільки про благоустрій італійського народу, щонайменше про такий благоустрій, який він собі уявляє, і в цьому питанні для нього немає дрібниць. Він перетворює свою країну на могутню державу, яку поважають у всьому світі. Італія набуває своєї попередньої імперської величі.

Цит. за: Бенито Муссолини. Познавательная энциклопедия (CD).

21 Погляд політика

Б. Муссоліні про владу

Для того щоб керувати державою, тобі потрібно лише дві речі – поліція та озброєні загони на вулицях. Народні маси не повинні знати, вони повинні вірити і підкорятися формовці. Хтось має знати, як завоювати увагу громадськості: це справжня таємниця правителя. Як тільки ми навчимо народні маси вірити в те, що можна зрушити гори з місця, вони погодяться з цією ілюзією, і тому вона може перетворитися на реальність.

Ці люди... повинні коритися. Їм потрібно вірити, й вони вірять в те, що я їм скажу, і тоді вони крокуватимуть в єдиному строю під моїм командуванням.

Беніто Муссоліні.

Hite J., Hinton Chr. Fascist Italy. Ł., 1988.
Цит. за: На пути к пониманию прошлого. – С. 22.

5. Чим ви можете пояснити те, що В. Черчіл, який представляв країну з глибокими демократичними традиціями, так схвально відгукується про Б. Муссоліні, який фактично був диктатором (джерело 20)?
6. Яку роль відводить Муссоліні народним масам у повоєнній Італії (джерело 21)? Чи погоджуєтеся ви з його формулою влади? Прокоментуйте.
7. В. Черчіл стверджує, що якби він був італійцем, то неодмінно підтримав Муссоліні. Як ви вважаєте, чи відомі були Черчілу висловлювання Муссоліні про владу? Чи змінив би свою думку Черчіл, прочитавши джерело 21? Поясніть свою думку.

§ 21. ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

22 Погляд дослідника

...ЦК РКП(б) розсилав губкомам спеціальні циркуляри щодо боротьби з антирадянськими партіями. Членам цих партій заборонялися публічні лекції, їх відсівали при прийомі на роботу, до вузів, вони перебували під наглядом ЧК-ДПУ, їх вичищали з профспілок, кооперативів, трестів...

Кожному випадку розпуску передувала галаслива кампанія компрометації націонал-комуністів... Далі йшов розрив блоку, що означало виключення з державних органів і дезорганізацію партії на деякий час. Крім того, припинялося фінансування партії, що було значним деструктивним чинником і заморожувало функціонування легенів партії – преси. Найдовше з українських націонал-комуністичних партій проіснувала наймолодша з них – Українська комуністична партія – УКП – до 1925 р.

Бриндак О. Б. Ліквідація більшовиками політичної опозиції та встановлення однопартійної системи в Україні в 20-ті роки XX ст. – Одеса, 1998. – С. 104, 109.

* *Муссоліні Беніто* (1883–1945) – засновник, лідер італійської фашистської партії, прем'єр-міністр (1922–1943). Після спроби перевороту (марш на Рим) – прем'єр-міністр, а з 1925 р. – диктатор (дуче). Створив культ вождя, вважав, що головне завдання фашистської держави – створення імперії.

23 Офіційний документ

Лист ЦК УКП до Виконкому Комінтерну* щодо взаємовідносин УКП і КП(б)У (27 серпня 1924 р.)

…Останнім часом… у зв'язку зі зростанням нашого впливу на робітничі маси Катеринослава, знову почалися переслідування УКП.

Це знову змушує нас звернутися до ВККІ з нагальною вимогою втрутитися в наші стосунки з КП(б)У… з метою припинити переслідування комуністів комуністами і створити умови, які сприяли б нашій співпраці з КП(б)У.

Історія України: 1917 – 1928 рр. Хрестоматія. – К., 1997. – С. 197–198.

24 Офіційний документ

Постанова пленуму ЦК КП(б)У про антирадянські угруповання (8 жовтня 1924 р.)

Резолюцію по доповіді про антирадянські угруповання не приймати, передати її Політбюро ЦК КП(б)У для розгляду та затвердження. Стосовно УКП – взяти курс на ліквідацію. Політбюро ЦК КП(б)У розробити план. Це рішення вважати строго конспіративним.

Історія України: 1917–1928 рр. Хрестоматія. – С. 194.

25 Погляд очевидця

Зі спогадів С. Єфремова**

23 березня 1927 р. Отже, Шумського «усушили». Боротьба у його з Кагановичем давно провалилася, і ще торік навесні казали мені в Харкові, що з них один має полетіти, хто не «устоит в неровном споре». Не встояв Шумський, – звісно, українець… Здається, постановлено в провину Шумському його «боротьбистське» минуле. В Чернігові мені оповідали, що викрито знову колишніх боротьбистів на чолі з Шумським: ніби вони на случай війни мали зрадити комуністів і перейти до ворожого табору. Це, певна річ, дурниця, бо в такому разі Шумського не заслали б на схід ще головою виконкому, а попросту розстріляли б. Ближча до правди, мабуть, інша версія, що стоїть у зв'язку з недавньою літературною полемікою серед самих комуністів. У результаті полеміки всіх колишніх боротьбистів – на підставі принципу: «не дубьем, так рублем» – позбавлено посад. Тоді вони обернулися на це з скаргою до Раднаркому, і Шумський ту скаргу підтримав. От і виникла догадка про об'єднання колишніх боротьбистів на чолі з Шумським. От чим кінчаються у нас «літературні»полеміки! І по заслузі: не скопляйся, коли ти комуніст, і терпи мовчки…

Єфремов С. Щоденники. 1923–1929. – К., 1997. – С. 359–376.

1. Про які зміни в політичному житті Радянської України йдеться у джерелах 22–25? Яка основна ідея об'єднує ці джерела? Поясніть, чому вони розташовані у такій послідовності? Яку тенденцію відображає цей порядок?
2. Виділіть ключові слова, що характеризують роль Комуністичної партії в Радянській державі (джерела 26–27). На які риси Комуністичної партії звертає увагу дослідник П. Тібо? Чому вони важливі?

26 Дійсність очима письменника

…А в кімнаті, де висів раніше Олександр II, Николай II, а також білий генерал на білому коні, – висять: Ленін, Троцький, Раковський і малесенький портрет Карла Маркса.

…Андрій Андрійович надів окуляри й написав: «Прошу мєня зачисліть в кандидати Вашей государственной партії. Мої лічниє убєждєнія в правотє комуністическіх ідей…»

Хвильовий М.*** Заулок / Сині етюди. – К.: Рад. письменник, 1989. – С. 155.

---

* *Комінтерн* – Третій Комуністичний Інтернаціонал, міжнародна організація комуністичних партій, створена з ініціативи В. Леніна у 1919 р. Фактично керувалася з Москви.

** *Єфремов С.* (1893 – р. см. невід.) – видатний український політичний діяч, історик літератури, академік Української академії наук, публіцист, був членом Центральної Ради, Генерального Секретаріату, після встановлення Радянської влади залишився в Україні, виступав з гострою критикою більшовицького режиму.

*** *Хвильовий М. Г.* (Фітільов) (1893–1933) – український письменник, громадсько-культурний діяч, член ВКП(б). Відстоював право української культури на самостійний розвиток. Анкетування українських літераторів 1925 р. виявило, що більшість назвала його улюбленим письменником. Примусова колективізація в Україні, голодомор 1932–1933 рр., арешт товариша М. Ялового призвели до самогубства.

27 Погляд дослідника

Політичне керівництво країною здійснював позаконституційний орган – Комуністична партія Радянського Союзу, нечисленна (732 521 член у березні 1921 р.), дуже молода (щонайменше 85,8 % членів партії у 1927 р. були молодші сорока років), часто підлягала чисткам (1919, 1921, 1934 та 1935 рр.), генеральний секретар якої володів реальною повнотою влади.

Тибо П. Эпоха диктатур. – С. 85.

28 Українські політичні партії і блоки у виборах до сейму Польщі (1928 р.)

Партія (блок)	Кількість здобутих голосів
Українське національно-демократичне об'єднання – у складі Блоку національних меншин	близько 600 тис.
Виборчий блок українських соціалістичних селянських і робітничих партій	270 591
Українське селянсько-робітниче соціалістичне об'єднання (Сельроб)	216 987
Сельроб-лівиця	160 145
Комуністична партія Західної України (список «Робітничо-селянська єдність»)	10 192
Українська партія праці	45 006
Український народний союз	8 887
Блок русофілів і «старорусинів»	94 935

Statystyka Polski. – T. X. – Warszawa, 1930. – S. 130; Radziejowski J. Komunistyczna Partja Zachodniej Ukrainy. – Krakow, 1979. – Tablica miedzy. – S. 224–225.

3. Про що йдеться у джерелі 28? Визначіть рубрику запропонованого документа. Зверніть увагу, що подана інформація стосується Польщі, яку більшість дослідників характеризували як державу, де був встановлений диктаторський режим (1926 р.). На яку характеристику у зв'язку з цим заслуговує радянська політична система?

29 Погляд дослідника

Після взяття влади та знищення політичних конкурентів вона [партія] почала розгалужуватися на внутрішню й зовнішню. Внутрішню партію складала партійно-радянська номенклатура, тобто, начальники всіх рангів в опанованих або створених більшовиками суспільних структурах. До зовнішньої партії належала основна членська маса. Рядові члени надавали РКП(б) оманливого вигляду політичної партії. Фактично ж вона злилася з державою й перетворилася в структуру, яка пронизала собою всі управлінські ланки.

Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921–1939) // Україна крізь віки. – К., 1999. – С. 66.

4. Ознайомтеся із джерелом 29. Як ви розумієте вислів «внутрішня й зовнішня партія», термін «партійно-радянська номенклатура»? Поясніть. Зверніться ще раз до джерела 26. Чому герой М. Хвильового хоче вступити в партію? Як джерело 27 допомагає дати відповідь на попереднє запитання?

30 Погляд очевидця

З листа у центральні органи влади

Скажіть, чому в партію не йдуть орачі та інші, які хочуть чесно жити? А пішли ті, хто працювати не хоче, і лише собак селом ганяє… Серед них є такі лежебоки, а все-таки намагаються вказати вміючому орачу. І тут же нарікають: «Не змогли пояснити дядькам. Не слухаються дядька». Невже цей дядько слухатиме неука, якщо він у двадцять разів більше знає, ніж цей комуніст-лежебока, який у себе вдома лінується огорожу відремонтувати.

Цит. за: Капустян А. Общественно-политические настроения крестьянства Украины в 1920 годы // Архив. – 2000. – Ноябрь–декабрь. – С. 104.

31 Погляд очевидця

З листа у центральні органи влади

…Бюрократизм у повному розпалі… Уся нечисть позбиралася в партію! Вони цього хотіли. Вони тепер царюють при владі, біля керма, а селянин-робочий вже загубив надію на справедливість виборів… Устроїли собі гарні ставки, і живуть собі на шиї селянина-робітника… За що мучать нас? До яких пір будуть давити нас податками, а не підвищувати зарплату, щоб можна було себе прогодувати та дітей, взути, навчити? Де всі наші завоювання? За що ми кров невинну лили, перекопи брали, гнали паразита? А тепер кого гнати? Ні, товарищі вожді, життя робочому-селянину – кошмар. Страна повна сльоз, повна незадоволення, ворожнечі… Москва, дай розпорядження в усі кінці СРСР та дай більше права трудящім для управління країною. А головне – очисти партію від сміття… Дорогий редакторе, не рви цього листа, а дай його вождям, хай почують наш зов: ми, трудящі, гинемо від старих чиновників, які пролізли до партії. Із пролетарським привітом – робочі і селяни Донбасу. Чекаємо на ваш ричаг управління свободою. Хай живе нажим на бюрократа!

Цит. за: Соколов А. Повседневная жизнь советских людей в 20-е годы // История. – 1997. – № 29–30. – С. 13.

5. Про які настрої українських робітників і селян свідчать документи 30–31? Як ви вважаєте, наскільки поширеними були такі настрої? Чи були вони відомі вождям? Чому, на вашу думку, автор листа звертається до Москви, а не до Харкова? Відповідь обґрунтуйте.

32 Офіційний документ

Усім ГУБЧЕКА*.

Телеграма. 30.06.1921 року:

…Вжити заходів щодо насадження інформування фабрик, заводів, центрів губерній, радгоспів, кооперативів, лісгоспів, каральних загонів, сіл. До роботи щодо здійснення інформування поставитись якомога уважніше, дотримуючись усіх принципів конспірації.

Менжинський, Самсонов

Завдання та обов'язки інструкторів губернської Надзвичайної комісії. 1921 рік:

Що повинен пам'ятати кожний інструктор і розвідник, працюючи по розшуку:

… 3. Перш ніж говорити, слід подумати…

7. Треба завжди пам'ятати прийоми єзуїтів, які не галасували на весь майдан про свою роботу і не виставляли її напоказ, а були потайними людьми, котрі про все знали і вміли тільки діяти…

12. Бережи як зіницю ока дані тобі доручення, а коли виконаєш, будеш корисним радянським працівником.

http://www.hro.org/editions/karta/nr3/lozin.htm

33 Погляд очевидця

Зі спогадів С. Єфремова

Один харківець розповідав про останні арешти. Чоловік з 50 сидить. Інкриміновано їм заснування організації під назвою «МУС»– Мужицький Український Союз, щоб на вибо-

* *Губчека* – губернські надзвичайні комісії, які підпорядковувалися центральному органу державної безпеки в Радянській Росії, створеному при Раді народних комісарів (1917–1922). З 1918 р. отримали право розстрілювати на місці злочину тих, кого вважали контрреволюціонерами. В 1919 р. чекістами знищено 12 000 осіб. З 1922 р. ВЧК перейменовано в ДПУ.

рах до рад по селах проводити свідомих селян. Це влада витолковує як змову проти радянського режиму, і хоче новий процес інсценувати. Власне – і тут важко витворити злочинство, бо скоро існують вибори, то логічно треба допустити і право людності справді вибирати, а не окликати, кого надиктовано. Але логіка давно вже одбігла од нашого життя, і може незабаром справді розпочнеться одна з безглуздих справ: про нелегальну організацію для легальної мети.

Єфремов С. Щоденники 1923–1929. – С. 491.

6. Яку роль відігравали каральні органи у політичній системі Радянської держави (джерело 32)? Що вразило С. Єфремова як очевидця 1920-х рр. (джерело 33)? Чи можна владу в Радянській Україні назвати владою Рад? Поясніть.
7. На основі джерел параграфа підготуйте повідомлення про політичне життя Радянської України у 1920-ті рр.

§ 22. ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ ПОЛЬЩІ

34 Офіційний документ

З Конституції Польщі (1921 р.)

Окремі державні закони забезпечать меншинам у Польській державі цілковитий та вільний розвиток їхніх національних властивостей шляхом діяльності органів автономних меншин публічно-правового характеру, зокрема органів загального самоврядування.

Цит. за: Кульчицький С.В. Україна між двома війнами. – С. 284.

35 Погляд дослідника

...Закон від вересня 1922 р. передбачав створення у Східній Малопольщі територіального самоврядування (двонаціональні воєводські сеймики), яке мало б право рішення в справах освіти, релігії, будівництва, промисловості і торгівлі. Закон, що мав увійти в дію протягом двох років з моменту ухвалення, передбачав також утворення коштом держави українського університету.

Усі ці обіцянки залишилися на папері, а згаданий закон виявився лише тактичним маневром, продиктованим заходами польської дипломатії з метою визнання великими західними державами східного кордону Речі Посполитої. Як тільки це визнання стало фактом (рішення Ради амбасадорів від 14 березня 1923 р.), влада здала проект воєводського самоврядування до архіву.

Chojnowski A. Ukraina. – № 1. – S. 79.

36 Газетне повідомлення

Взагалі, говорячи словами польської газети «Ілюстрованого Кур'єра Польського», польські політики будували свою державу не з її фундаменту, а з даху, не зі згоди й солідарності всіх складових елементів держави, а безоглядного панування польського елементу над місцевою людністю, над українцями.

Дзвін*. – 1926. – 1 січня. – Ч. 172. – С. 3.

37 Офіційний документ

Звіт поліції з Дубно (9 липня 1922 р.)

Хоча більшість населення виражає задоволення польською владою, але може піддатися впливу українських діячів (пропагуючи) у напрямку незалежної України. Український рух зріс від часу розпуску і розпорошення на Волині та в Галичині відділів Петлюри.

Державний архів Волинської області. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 13. – Арк. 69.

* *«Дзвін»* – політична, економічна, літературна газета, що друкувалася упродовж 1923–1928 рр. на території Західної України. Упродовж 1924–1928 рр. – орган Української народної партії. На сторінках «Дзвону» велася полеміка з польською і більшовицькою державними ідеологіями.

38 Погляд очевидця

З листа В. Біднова* до Д. Яворницького**

Поляки залишилися історичними поляками. Якою була колись шляхта, такою є й польська демократія та соціалісти. Релігійні утиски над православними та полонізація такі самі, як і в 16–17 ст. Нема нічого нового на території Польщі.

Хроніка 2000. – 1993. – № 3–4. – С. 136–137.

39 Враження учасника подій

Скарга селянина Сидорчука Федора на дії польських солдатів

До Високо Шановної Комісії Сеймової (до української фракції).

Від громадянина міста Рівного Федора Сидорчука мешкаючого по Кавказькій вулиці № 21.

Скарга.

З початку заняття польськими військами міста Рівного, військо польське влетіло до моєї клуні, зломало замки, стало розтяговать збоже. Забрано у мене вісім кіп овса, п'ять кіп ячменю. Так як я чоловік старий і ранений і незгідний до роботи, маю шістдесят років, став просити щоб вони не розбирали збоже і бачучи, що моє прохання даремне, став просить, щоб вони мені сказали до кого звернутись, щоб заплатили що-небудь, бо я поля свого не маю. То вони стали мене бить прикладами й до того забрали пару коней... Через деякий час польова жандармерія реквізувала у мене мешкання і довела будинок до такого руйнування, що будинок став валитись і я не маю звідки його поправить... Написавши скаргу до будівляної Комісії о знищенню будинку, то комісія будівляна заставила мене подписаця, що я отказуюсь от свого прохання...

Державний архів Рівненської області. – Ф. 30. – Оп. 14. – Спр. 28. – Арк. 2.

1. Проаналізуйте джерела 34–35. Чим пояснюється введення в текст Конституції Польщі 1921 р. положення про цілковитий та вільний розвиток національних меншин? Чи можна вважати це положення Конституції Польщі проявом демократії? Аргументуйте.
2. Порівняйте оцінки демократичності Польської держави, спираючись на джерела 35–37, звертаючи увагу на авторство та рубрику.
3. Знайдіть у запропонованих вам джерелах свідчення того, що в Польщі 1920-х рр. були присутні елементи демократії. Прокоментуйте.
4. Як влада ставилася до українців як частини населення Польщі?

40 Газетне повідомлення

До населення Галицької землі!

Надходить переважна, історична хвиля для многострадальної Галицької землі. На день 5 листопада с. р. розписав уряд Польщі вибори до польського сойму у Варшаві і то не лише на области польської республіки, але також на чужій для неї території у Східній Галичині. Сим актом польський уряд задумує нанести смертельний удар державній ідеї Галицької Республіки на землі Романа Великого й Данила...

Сини галицької Землі! Ніхто з Вас не сміє взяти участи в польських виборах. Се національний приказ!

Додаток до «Українського прапора», 23 вересня 1922 р.; Цит. за: Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. – С. 29, 34.

41 Погляд дослідника

Єврейське питання було, безумовно, цілком відмінним від українського, білоруського чи німецького. Воно здавалося менш важким і небезпечним. Зрештою, євреї не мали територіальних претензій, що стосувалися б Польщі, як і озброєних союзників на польських кордонах. Традиційно вони були населенням політично лояльним, хоча культурно і релігійно не дуже схильним до пристосування і не було приводу, через який мали б не бути лояльними громадянами польської держави.

Mendelsohn E. Żydzi Europy Środkowo-Wschodniej w okresie międzywojennym. – Warszawa; Wydawnictwo Naukowe PWK, 1992. – S. 63.

---

* *Біднов В.О.* (1874–1935) – український історик, педагог, публіцист, громадсько-політичний діяч, член Української Центральної Ради. З початку 1920-х рр. перебував в еміграції.

** *Яворницький Д.І.* (1855–1940) – видатний український історик, археолог, етнограф, фольклорист і письменник, академік АН УРСР (з 1929 р.).

42

Передвиборний плакат Комуністичної партії Польщі. *1928 р.*

У плакаті використані написи: надзвичайні суди, смертна кара, 12-годинний робочий день, господарчий арбітраж.

У травні 1926 р. Пілсудський* з допомогою армії й за підтримки лівих сил здійснив державний переворот, встановив авторитарний режим «санації» (оздоровлення). Санаційна диктатура прагнула централізувати управління країною, спираючись на військову силу. Діяльність опозиційних партій... всіляко переслідувалась.

Зашкільняк Л. Польща // Довідник з історії України. – К., 2001. – С. 608.

43 Газетне повідомлення

На порозі нового року

...Правди нема чого таїти – старий рік залишаємо «громадянами другого сорту». Вся повага до держави, з котрою ми тісно зв'язані не тільки сучасністю, а й майбутнім, найретельніше виконування наших обов'язків, все ж таки в нашому річному балансі дали один тільки мінус. Нема того справедливого відношення до нас, не дотримується обов'язуюча конституція з 17 березня 1921 року. Закінчуємо старий рік ніби прибиті, приголомшені обухом. Дуже тяжким і сумним був для нас 1925 рік!

Не було згоди в 1925 році і між українцями. Кожен тільки те й робив, що брат на брата точив ножа. Передові політики українців не знайшли між собою порозуміння. Віра політична затуманювала очі ... в стремліні зрушити, приневолити слухатися тільки його засад, – а раз ні, найганебнішими і брудними засобами виводиться «в расход» свойого противника.

Дзвін. – 1926. – 1 січня . – Ч. 172. – С. 1.

44 Офіційний документ

Із промови голови УНДП Д. Левицького в польському сеймі (29 березня 1928 р.)

Найвищим, святим і непорушним ідеалом нашим є незалежна, соборна Українська національна держава на всіх українських землях. Тому всі міжнародні акти, якими споконвічні українські землі: Східна Галичина разом з Лемківщиною, Холмщина, Волинь, Підляшшя і Полісся, передано Польщі, а саме: трактат укладений в Ризі 18 березня 1921 р. і рішення Ради амбасадорів у Парижі 14 березня 1923 р. як акти, що насилують право українського народу на самовизначення, уважаємо де-юре неправосильними. А вступаючи до польських законодавчих палат, будемо і цим шляхом йти до здійснення найвищого права української нації.

Sprawozdania stenograficzne Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej. Okres II. – 3 posiedzienie z 29. III. 1928. – Ł. 9.

---

* *Пілсудський Ю.К.* (1867–1935) – польський політик, маршал Польщі; на початку XX ст. – один з лідерів боротьби за незалежність Польщі; 1918–1922 рр. – Голова держави; висував ідею федерації Польщі, України і Білорусі; ініціатор т. зв. київського походу польської армії 1920 р.

45 Офіційний документ

Із промови члена Безпартійного блоку співпраці з урядом Є. Богуславського в польському сеймі (30 травня 1928 р.)

На підставі Ризького договору ми перейшли до Польщі, і здоровий, тверезий глузд вимагає від нас пристосування в майбутньому до нових умов життя. Ми не зрікаємося наших ідеалів, але визнаємо сувору дійсність, і ця дійсність вимагає від нас, щоб ми були лояльними громадянами Польської держави і спільно з польським народом будували той дім, де нам судилося долею жити.

Sprawozdania stenograficzne Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej. Okres II. – 12 posiedzenie z 30. V. 1928. – Ł. 77.

5. Зверніть увагу на джерело 40. Які почуття викликає у вас цей текст? Чи стали б ви виконувати цей «національний приказ»? Прокоментуйте.
6. Порівняйте джерела 40, 41. Чим, на вашу думку, пояснюється різниця у ставленні до польської влади українців та євреїв?
7. Ознайомтеся із карикатурою та довідкою до неї (джерело 42). Кому адресований плакат? На чиє замовлення виконаний плакат? Наскільки об'єктивною є інформація, що подається у плакаті? Чим це пояснюється?
8. Ознайомтеся із джерелами 42, 44–45. Чи змінювалася тактика українців стосовно польської влади упродовж 1920-х рр.? Визначте ці зміни.
9. Порівняйте політичні системи Радянської України та Польщі (§ 22–23). Яким було становище українців у цих державах? Поясніть свої міркування.
10. Редактор шкільної газети запропонував вам написати невелику статтю на тему «Польська держава очима українця» і попросив вас висвітлити такі питання: а) політичний режим; б) якими були взаємовідносини між українцями і поляками у 1920-ті рр. і що на них впливало; в) на якому ґрунті виникали міжнаціональні непорозуміння; г) поляки конфліктували лише з українцями чи й з іншими національностями; д) чи лише поляки були винні у тому становищі, в якому опинилися українці; е) що могло змінити становище національних меншин у Польщі, аби вплинути на їх покращання; є) чи все так і насправді було погано на українських землях, що знаходилися у складі Польщі? Використайте у статті фрагменти джерел, які змогли б підтвердити достовірність того, про що ви пишете та зробіть узагальнення змісту у вигляді висновків.

Поради

Ваше завдання: а) написати статтю, яка б зацікавила школярів; б) підібрати заголовок статті, який би привертав до себе увагу; в) використати у статті фрагменти джерел, які змогли б підтвердити достовірність того, про що ви пишете; г) визначити основні проблеми в українсько-польських взаєминах; д) аргументовано і доказово викласти матеріал; е) узагальнити зміст у вигляді висновків.

Частина 2. «ЩАСЛИВІ» 20-ті

§ 23. СВІТ ДОЛАЄ ПОВОЄННУ КРИЗУ

1. Ознайомтеся зі схемою американського економічного буму 1920-х рр. Які причини та характерні риси економічного розвитку вона виділяє?

46 Схема

1. Ресурси
США мали великий запас природних ресурсів. Це допомогло Америці стати великою індустріальною державою до початку двадцятого століття і заклало твердий ґрунт для подальшої експансії у 1920-х рр.

2. Вплив Першої світової війни
США успішно вийшли з війни. Вони постачали Європу багатьма товарами і захоплювали європейські закордонні ринки під час війни.
Війна прискорила технологічні зміни, на які з готовністю пристали США.

3. Технологічні зміни
Це був період великих інновацій. Це допомогло модернізувати існуючі види промисловості і розвинути нові. Підтримкою цим змінам став розвиток електрики. Електрика забезпечувала більш дешеве та ефективне джерело енергії для фабрик. Вона також привела до випуску нових споживацьких товарів, таких як холодильники, пилососи і радіо.

Всі ці фактори стали приводом для буму. Як тільки бум почався, він одразу ж набрав самоутворюючого характеру. Масовий випуск автомобілів стимулював ріст тих видів промисловості, що виробляли частини до автомобілів. Більша кількість машин привела також до будівництва більшої кількості доріг, автозаправних станцій та збільшення споживання пального. Розвиток електрики стимулював ріст нових видів промисловості, що виробляли електричні вироби. Нові компанії потребували більшої кількості будівель, тим самим допомагаючи будівельній промисловості. Більше працюючих людей, що отримувало пристойну зарплату, означали підвищену потребу в товарах.

4. Масова продукція
Нові технології означали, що товари могли вироблятися набагато дешевше і у великих розмірах. Генрі Форд започаткував масову продукцію в автомобільній промисловості, ввівши напередодні війни складальний конвеєр. Він випускав машини так дешево, що тисячі звичайних американців могли дозволити собі їх придбати. У 1920-х його ідеї застосовувалися у всіх видах промисловості, зокрема щодо споживацьких виробів.

5. Масовий маркетинг
Продукти масового виробництва мали продаватися на масовому ринку. Деякі компанії витрачають дуже великі суми на рекламу. Ця нова індустрія розвинула премудрі технології, щоб переконувати людей купувати.

6. Кредити
Ріст кредитів набагато спростив купівлю товарів для людей, навіть якщо вони не мали достатньо готівки, щоб заплатити за них одразу.

7. Впевненість
Впевненість серед американців була дуже великою. Тобто впевненість у тому, що вони можуть купувати товари, вкладати гроші в компанії і випробовувати нові ідеї. Впевненість є життєво необхідним компонентом в будь-якому економічному бумі.

8. Політика республіканських президентів
Республіканська пробізнесова політика заохочувала бум. Вона зменшила податки на доходи та прибутки компаній, що дозволяло багатим людям вкладати більше грошей в американську промисловість та будування, а простим – витрачати більше на американські товари. Вона наклала тарифи на імпортовані товари, і це допомогло американським виробникам.

2. Проаналізуйте схему і джерела 47–51 і визначіть, які з чинників економічного буму в США (джерело 46) діяли в країнах Європи. Чому? Прокоментуйте.

47

Німецькі діти граються пачками грошей, що втратили свою вартість внаслідок гіперінфляції. *1923 р.*

48 Погляд сучасника

...У 1923-му я керував відділом реклами фабрики гумових виробів. Тоді була інфляція. Моя місячна платня становила двісті мільярдів марок. Гроші виплачували двічі на день, і після кожної виплати надавалася відпустка, щоб оббігати крамниці і що-небудь купити, поки не з'явився новий курс долара і вартість грошей не знизилася вдвічі...

Ремарк Э.М. Три товарища. – М.: Правда, 1985. – С. 76.

49 Мовою цифр

Всі, крім Сполучених Штатів Америки, були в боргах. Проблема полягала саме в цьому. У 1923 р. заборгованість США разом з відсотками складала 11,8 мільярда доларів. З них лише Британія заборгувала США 4,66 мільярда. Однак Британії також були винні 6,5 мільярда, в основному Франція, Італія, Росія.

Пол Джонсон. Современность... – С. 47.

50 Погляд дослідника

Німеччина першою вжила необхідних заходів після жахливого фінансового краху 1923 року, спричиненого спекуляціями ділових кіл і величезними кредитами, які державний банк видавав казначейству і промисловцям. Окупація Руру дезорганізувала економіку й зменшила надходження до банку. Долар коштував 2 січня 1923 року 7260 марок, а 15 листопада – 4200 мільярдів. Серед населення виникла паніка, магазини спустошувались, а постачальники та селяни відмовлялися відпускати продукцію не інакше, ніж за золото.

...Відновили фінансову ситуацію за два етапи: 15 листопада 1923 року була випущена «рентна марка», перехідна валюта, еквівалентна 1000 млрд паперових марок. 1924 року, у жовтні, з'явилася «рейхсмарка», гарантована золотим запасом і вільно конвертована.

Через кілька місяців Великобританія вирішила й собі повернутися до «золотого стандарту», повернувши 13 травня 1925 року фунту стерлінгів його вартість 1913 року.

У цілому результати фінансової стабілізації були вдалими в усіх країнах і сприяли зростанню промисловості.

Тибо П. Эпоха диктатур. – С. 43–44.

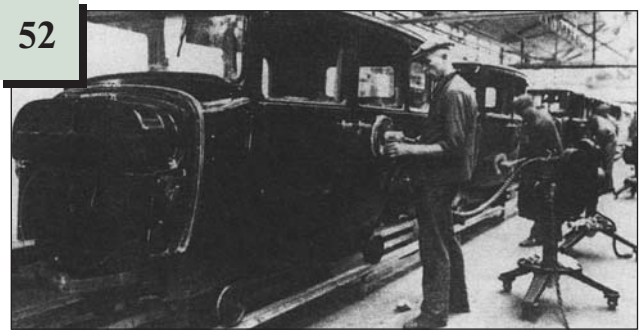
51 Думка дослідника

Після переходу до мирної економіки (1922) починається процвітання «щасливих двадцятих років» (1922–1929), яке базується на стрімкому розвитку техніки (раціоналізація, стандартизація), розбудові механічної, електричної і хімічної великої промисловості, на зростанні економічної концентрації (часто за державної допомоги) і якому сприяє утворення картелів, трестів, великих банків та кон-

цернів. Завдяки всесвітньому економічному піднесенню і підвищенню народного добробуту ознаки кризи залишаються непоміченими: велике безробіття в європейських промислових країнах, ціни залишаються незмінними і частково знижуються завдяки кон'юнктурі обсягу товарів замість кон'юнктури цін за низьких заробітків... стрімке зростання біржового курсу... зменшення видобутку вугілля і зниження виробництва в текстильній промисловості та низькі прибутки в аграрному виробництві.

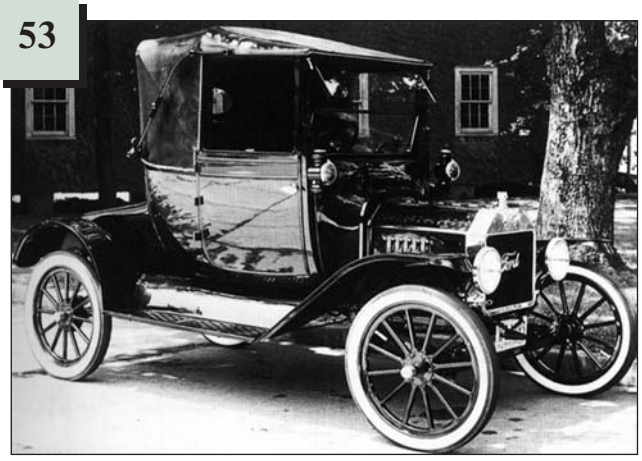
Кіндер Герман, Хільгеман Вернер. Всесвітня історія: dtv Atlas. – К.: Знання-Прес, 2001. – С. 463.

52

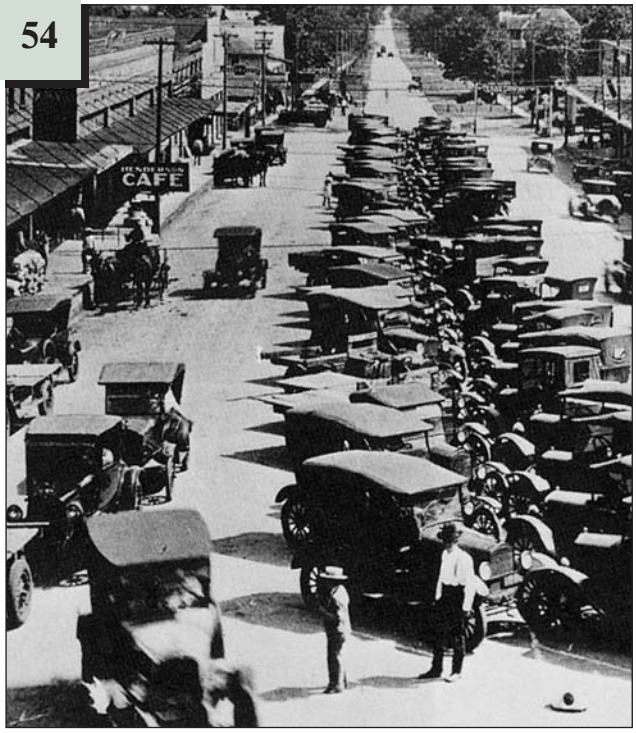
Конвеєрне виробництво на заводі «Сітроен»

53

Форд Т – перший і наймасовіший автомобіль *1920-х рр.*

54

Автомобілі робітників біля заводу Форда. *Детройт, США, 1920-ті рр.*

55 Погляд дослідника

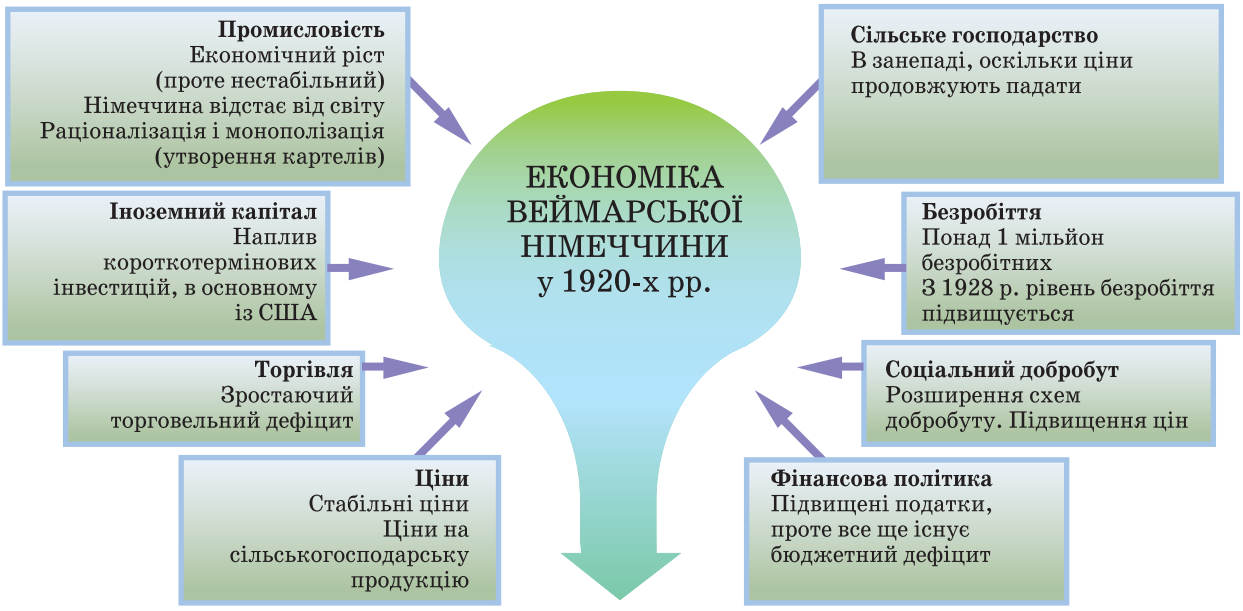
На той час річний прожитковий мінімум у США для сім'ї з чотирьох осіб становив 2 тис. доларів, а річна середня зарплата робітника перевищувала 1,6 тис. доларів. Це у 2–5 разів вище за європейський рівень: але стільки ж заробляли й 65 відсотків американських сімей, а не окремі робітники. У країні налічувалося 2 млн безробітних. Однак новий автомобіль вартістю 600 доларів і подержаний за 300 та старий за 100 доларів багато хто міг купити. Інакше ринок не поглинув би ті 20 млн машин, що випускала американська промисловість, яка в найкращі роки знімала з конвеєра до 25 тис. машин за день!

Долуцкий И. И., Журавлева В.И. Всемирная история XX века. – С. 300.

3. Розгляньте наступну схему 56. Що спільного і що відмінного в характері економічного розвитку Німеччини та США ви бачите? Чому період 1920-х рр. називають «prosperity» – «процвітання» – тільки стосовно США? Прокоментуйте.

56 Схема

Економічний розвиток Німеччини у 1920-ті рр.

РЕЗУЛЬТАТИ

Сільські фермери і юнкери все більш і більш ворожо сприймають режим; перші розраховують на нацистів, останні – на авторитарнішу систему уряду

Роботодавці все більш і більш обурюються через високі витрати на соціальне забезпечення в час обмеженого економічного росту

Робітники отримують скромні прибутки

Економіка залежить від економіки США

4. Використовуючи матеріали параграфа, схарактеризуйте економічне життя Європи у 1920-ті рр. у таких сферах: а) промисловості, б) сільському господарстві, в) фінансах.

5. За допомогою яких факторів вдалося подолати повоєнну кризу і стати на шлях стабілізації економічного розвитку? Відповідь на це запитання підготуйте у вигляді таблиці «**Фактори, що вплинули на стабілізацію європейської економіки**».

6. Уявіть, що ви прем'єр-міністр однієї з європейських країн, що пережила війну. Ви пропонуєте на засіданні уряду план виходу з економічної кризи. Які рекомендації будуть у вашому плані щодо: а) зруйнованих фабрик та заводів, б) занедбаного сільського господарства, в) боротьби з інфляцією, г) працевлаштування демобілізованих солдатів, д) забезпечення харчовими продуктами та предметами першої необхідності працюючих і безробітних, е) налагодження роботи транспорту, є) фінансування закладів освіти, культури, медицини? Спробуйте свій план побудувати у такій послідовності, щоб стало зрозуміло, яким сферам ви надаєте перевагу. Обговоріть цей план у класі і співставте його з планами своїх однокласників.

§ 24. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В УМОВАХ РАДЯНСЬКОГО ЕКОНОМІЧНОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ

57

Видозва

ДО УСІХ СЕЛЯН ХАРЬКІВЩИНИ.

Товариши селяне! Знову Радяньска Украіна переживае важкий мент. Польські пани, вкупи, з буржуазією Антанти мають на думці придушити Радянську Украіну, запрягти у ярмо, як колись милійони Украінських селян та робітників. Польска шляхта хоче яким бы то не було шляхом вернути землю панам, хоче, щоб селяне знову гнули спину перед куркулями-дукачами, глитаями, гетьманськими властниками.

По Украинській земли ллеться кров селян та робітників; скрізь чути стогін працюючих; скрізь видно полумя пожеж; скрізь руіна і пустеля: то йде польський пан, який бажае вернути свої старі привилеі. Але цьому не бути! Робітниче-Селянська Росія знищила більш міцних та зухвалих ворогів,—Колчака, Юденіча, Деникина: знищила внутришню контр-революційну буржуазію. Вона переможе і нахабну пансько-буржуазну Польщу. Але, щоб швидче закінчити цю війну та вернутись до мирної праці, необхідно, щоби червона армія, ці непохитні і чесні сини селян та робітників, були не голодні, щоби вони мали змогу спокійно виконувати свій обовязок і не почували недостачи у хлібові. А для цього усі лишки того хліба, який у Вас маеться Ви повинні здати своій робітниче-селянській владі, це б то Губерніяльним та повитовим продовольчим установам.

Згідно закону про хлибну роскладку від 27 лютого цього року роскладка мусить бути выконана на 1-ше липня цього 1920 року. Зостався лише один місяць. Усякий чесний працьовник селянин повинен виконати свій об'язок; довг, ни пізнійше 1-го липня здати усі, які з нього причитаються лишки хліба, фуражу, худоби і инших продуктів.

Громадяне, які володіють землею до 3-х десятин, звільняються від роскладки. 25% хліба лишаетсьса на ссипных пунктах для біднійшого населення.

Волости, які виконають роскладку цілком одержать усі необхідні товари, як сіль, мануфактуру і т. д. Тім же волостям, які не виконають розкладку сором і ганьба і сами вони будуть записані на чорну дошку, як вороги Радянськоі Влади і трудового селянства.

Товариші селяне! везить же хліб на ссипні пункті. На вас звернені погляди славетних наших вояків червоної армії; на вас дивляться змучені голодом діти мійських робітників. Ваші діты, онуки будуть з подякою вас згадувати; усіх же куркулів, мародьорів і спекулянтів, які в тяжкій мент для Радянськоі Влади одмовляться нагодувати голодных своіх братів і будуть на боці ворогів робітників і селян, вони будуть проклинати.

Робітниче-Селянська Влада не щадить своих ворогів; куркуль і спекулянт, які хватають хліб будуть суворо покарані.

Товариші, приступайте не одкладуючи і негайно до організаціі комітетів незаможних селян для того, абы организованым шляхом боротися з куркулями і глітаями на селі. Ці комітети повинні бути органом допомогаючим Радянській Владі в виконанні хлібної роскладки!

Геть куркуля та спекулянта!
Хай живе чесний працьовник!
Хай живе робітниче-селянська Украіна!
Хай живе червона армія!
Хай живе дінтатура пролетаріяту та біднішого селянства.

Харьківська Окрема Губерніяльна Продовольча Комисія по постачанню Червоної Армії Південно-Західного фронту.

1. Спробуйте визначити жанр цього документа. До кого він був звернений?
2. З тексту документа визначіть, що являла собою продрозкладка, як вона збиралась, кому надавались пільги при її збиранні і чому. Які міри заохочення і покарання передбачались?
3. Чим мотивується необхідність продрозкладки? Наскільки ця мотивація могла бути значимою для селян?
4. Визначіть відношення українського селянства до продрозкладки з тексту документа.

58а

Радянський плакат. *1920 р.*

58б

Радянський плакат. *1921 р.*

5. Роздивіться уважно плакати 58а–58б. Зверніть увагу на дати їх створення. Перечитайте текст. Знайдіть спільне і відмінне. Спробуйте визначити різницю між продрозкладкою і продподатком (можливо вам допоможе текст першого плаката).

59 Рекламне оголошення

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ТРЕСТ
ЮЖНОЙ ХИМИЧЕСКОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ
„ХИМУГОЛЬ“

Об'единение химических, красочных, стекольных заводов и угольных рудников Донецкого Бассейна.

ГЛАВНЕЙШИЕ ПРЕДПРИЯТИЯ КОМБИНАТА:

Донецкий Содовый Завод, бывш. „Любимов-Сольве и К°“, Несветевичевский Стекольный Завод, б. Ливенгофского О-ва, Рубежанский Химический Завод, бывш. „Русско-Краска“, Черезиновый Завод „Люборад“, Константиновский Стекольный, Зеркальный и Химический Заводы, Славянская Карандашная фабрика, бывш. Маевского, Меловые карьеры и друг.

РУДНИКИ: Донецко-Рубежанский, Владимиро-Константиновский, Александро-Дмитриевский, Скальковский, Анненский и другие.

Всего в комбинат входит до 15 заводов и свыше 70 угольных рудников.

ПРАВЛЕНИЕ ТРЕСТА: Харьков, Рымарская ул., д. № 22. ||| ТЕЛЕГРАФНЫЙ АДРЕС: Харьков—„ХИМУГОЛЬ“.

Председатель Правления *М. Л. Рухимович.*
Зампредправления и Директор-распорядитель *К. Э. Соловьев.*
Члены Правления: *К. Г. Поварнин.* *К. Д. Курченков.*
Коммерческий Директор *К. К. Лейтис.*

ТОРГОВЫЕ ОТДЕЛЕНИЯ ПРАВЛЕНИЯ:

Москва, Б. Златоустинский пер., № 6. Телефоны: 1-07-15 и 62-20. Харьков, площ. Р. Люксембург, гост. „Спартак“. Киев, Лютеранская, 2 (уг. Крещатика). Ростов н/Д., Малая Садовая, 17.

ТОРГОВЫЕ ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВА: в Баку, Севастополе, Екатеринославе.

ТРЕСТ ПРОИЗВОДИТ:

Соду кальцинированную, каустическую и двууглекислую (бикарбонат), нашатырный спирт, хлорную известь, хлор жидкий, нашатырь, серную и азотную кислоту, бета-нафтол, фенол синтетич., медный и железный купорос, английскую соль, краски железные, кварцы аммиачные, сернистую краску, химич. чистые серную и соляную кислоты, стекло оконное, полубелое, стекло сортовое и техническое, посуду аптекарскую, церезин и каменный уголь.

ТРЕСТ ПОКУПАЕТ:

Аммиачную воду, Окись железа, Серу комовую, Пикринов. кислоту, Бензол, Селитру чилийск., ||| Колчедан серный, Песок кварцевый, Мел молотый, Липу в бревнах, Кедр в бревнах, Железо кровельн., ||| Клепку осиновую, Обручи ореховые, Лесные материалы, Мешки джутовые, Корзины лозовые.

Державний трест південної хімічної промисловості «Хімвугілля»

60а

Внутрішній вигляд магазину в Києві у *1924 р.*

60б

Внутрішній вигляд магазину в Києві у *1926–1927 рр.*

6. Розгляньте рекламне оголошення (джерело 59). Підготуйте характеристику державного тресту «Хімвугілля» за такими показниками: а) основні реквізити тресту (адреса, інформація про керівництво); б) підприємства та організації, що входять до тресту; в) виробнича діяльність тресту; г) потреби тресту.
7. Порівняйте з рекламою початку століття Катеринославського відділення Центрального Електричного товариства з I розділу § 6. Чим відрізняються ці два підприємства? Про що це свідчить? Яке з них може збанкрутувати, а яке – ні? Чому?
8. Порівняйте два магазини (джерела 60а–60б). Які зміни ви бачите? Про що це свідчить?

9. Наступні джерела подані без будь-якої послідовності. Згрупуйте їх за таким планом:
а) причини запровадження непу;
б) основні риси (складові частини), суть непу;
в) труднощі і протиріччя непу;
г) результати непу.
10. Складіть порівняльну таблицю за наведеними критеріями: «Неп і «воєнний комунізм».
11. Визначіть, що спільного в економічних процесах, які відбувалися протягом 1920-х рр. у світі та в Радянській Україні? Яке одне слово можна використати?

61 Погляд очевидця

З вражень кореспондента американської газети в СРСР (1925 р.)

…На початку своєї вулиці я побачив людину, яка продавала з маленького столика борошно, цукор та рис… Наприкінці тижня він торгував свіжими яйцями й овочами… До середини листопада в нього було вже чотири продавці у великому магазині, куди селяни щоранку привозили свіжий товар. За рік торгівлі… його чистий прибуток становив 20–30 тис. доларів. Річ у тім, що його підприємство стимулювало селян відгодовувати курчат, поросят та вирощувати овочі. Те саме відбувалося по всій Росії, і результати були вражаючими. Лише за один рік постачання продуктами харчування і товарами підскочило з голодного рівня до рівня, який майже задовольняв потреби, а ціни відповідно впали.

Опис Уолтера Дюранти, 1925 р. Цит. за: На пути к пониманию прошлого. – С. 48.

62 Погляд очевидця

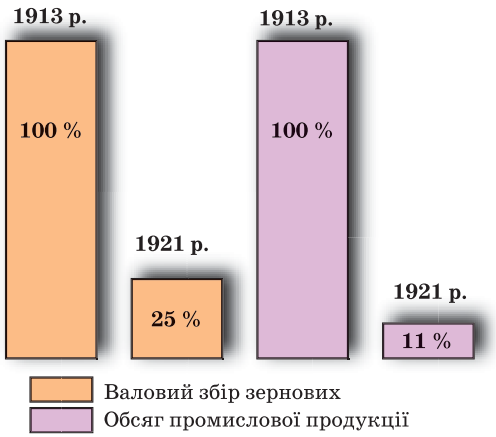
Зі спогадів С. Єфремова

2 квітня 1926 р. Торгують тепер усі – і через те просто лихо, коли треба щось купити. Ніяк не можу, напр[иклад], купити собі калош: цілу зиму, коли не зайду до того «Резинтресту» – все читаєш, що або калош нема, або в магазині «учёт» і т. п. І сьогодні теж пішов не здобихом. Так само не можна дістати денатурату, щоб банки поставити. Питаю в Укрспиртресті: «Де можна дістати?» Кажуть: «Ніде не дістанете». Мабуть, це тому, що всі торгують. Тільки час збавиш та нерви собі зопсуєш, коли треба щось купити.

Єфремов С. Щоденники. 1923–1929. – С. 359–376.

63 Мовою цифр

Дані про падіння збору зернових та виробництва промислової продукції

Укладено за: Історія України / Відп. ред. Ю. Сливка.

64 Мовою цифр

На початок 1921 р. в Україні та Криму діяло 464 повстанських загони чисельністю від 20 до 500 бійців.

Армія Н. Махна на кінець 1920 р. нараховувала до 15 тис. чоловік. На боротьбу з «махновщиною» було кинуто регулярні частини Червоної армії загальною чисельністю до 60 тис. чоловік.

За офіційними даними в повстанських формуваннях на території України перебувало до 100 тис. чоловік.

Подано за: Архієрейський Д., Ченцов В. Влада і селянство в Україні у 20-ті рр. / З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – №1/2. – 1999. – С. 96–97.

65 Погляд дослідника

Приватне господарювання допускалося головним чином на дрібних заводах і фабриках. Дрібна промисловість передавалась в оренду… За порівняно короткий час було здано в оренду 5200 підприємств, тобто половину наявного фонду…

Прагнучи оживити підприємства, більшовики винайшли власний метод господарювання, який назвали спочатку комерційним розрахунком. Оскільки слово «комерція» різало вуха новим власникам, поступово перейшли до іншої назви – господарський розрахунок.

На госпрозрахунок переводилися не окремі фабрики і заводи, а їх певна сукупність, утворена за галузевою, територіальною або галузево-територіальною ознаками. Ця сукупність була названа трестом….

Перші трести з'явилися восени 1921 р. Деякі з них були надзвичайно великими підприємствами. Зокрема, у тресті «Донвугілля» було об'єднано переважну більшість великих шахт Донбасу. На початку 1923 р. в ньому працювало 94 тис. робітників.

У 1925–1926 р. довоєнний рівень промислового виробництва вперше було перевищено, а в структурі капіталовкладень з'явилася нова складова: витрати на новобудови.

Історія України / За ред. В. А. Смолія. – К., 1997. – С. 271–272.

66 Мовою цифр

Основні показники народного господарства УСРР (до 1913 р. в %)

Роки	Вся продукція народного господарства	Сільське господарство	Промисловість
1923/24	60	81	38
1924/25	67	81	51
1925/26	91	99	82
1926/27	99,5	100,5	98

Подано за: Чубар В. Я. Вибрані статті і промови. – К., 1972. – С. 327.

67 Погляд дослідника

В період непу торгівля набирає трьох форм: державної, кооперативної і приватної, причому на частку останньої припадало 75 % усього роздрібного обороту: населення, у зв'язку з відновленням народного господарства, через торговельну мережу могло дістати все йому потрібне.

Енциклопедія українознавства. Загальна частина. – Т. 3. – К., 1995. – С. 1103.

68 Погляд дослідника

Найвищі норми землекористування на двір – від 15 га на Правобережжі, до 48 га в Степу. В межах цих норм селянам надавалося право оренди земель, терміном не довше 3 років. Форми землекористування зберігалися вільні з обмеженим правом земельної громади порушувати їх.

Енциклопедія українознавства. – Т. 3. – С. 1043.

69 Погляд дослідника

У 1923 р., коли основні роботи по перерозподілу земельних ресурсів завершилися, основною фігурою на селі утвердився селянин-власник…

У травні 1923 р. всі податки з селянського двору були зведені до єдиного сільськогосподарського податку в грошовій формі.

Історія України / За ред. В.А. Смолія. – С. 273.

70 Мовою цифр

Урожайність зернових культур на Україні одна з найнижчих в Європі… 1924–1928 рр. – 8,1 центнерів з гектара… В той же час збір пшениці з одного гектара доходив у країнах з найвищою хліборобською культурою: Данії, Голландії і Бельгії – до 30 центнерів з гектара, в Англії і Німеччині – 22, у Франції – 15, Італії – 14, Польщі – 12…

Енциклопедія українознавства. – Т. 3. – С. 1058–1059.

71 Погляд очевидця

Зі спогадів С. Єфремова

17 квітня 1926 р. З приводу теперішнього стану сила оповіданнів ходить поміж публікою. Говорять, що закривається сила фабрик, бо нема ні сировини, ні збуту, ні коштів на виробництво... чув я в Харкові од інж[енера] Павленка, що завідує шахтами на Донині. Шахти, сказав він, майже не працюють, бо устаткування цілком до руйнації дійшло. Щоденні катастрофи: там обвалиться й засипле робітників, там заллє шахту водою, там вибухнуть гази... Недавно довелось мені говорити з одним відомим фінансистом: «Пливем по морю тьми, – мовив він, – і ніякісінької надії, що кудись приб'ємось». Настрій в усякім разі надзвичайно характерний, – він показує, що держава вступила в смугу гострого кризису, мабуть, далеко не безпечнішого, ніж горожанська війна, інтервенції, повстання. І справді нема надії на добрий вихід, бо влада теперішня, як і колись царська, не може робити уступок, не зрікшись самої себе.

20 травня 1926 р. По місту знов маніфестації безробітних. Ходять з прапорами, вимагають роботи. Звичайна кожного літа картина в нашій благословенній «робітничо-селянській» державі. І, як звичайно, міліція попросту розгонить цих «хазяїнів» держави, як їх звуть, уви! в самих деклараціях.

Єфремов С. Щоденники. 1923–1929. – С. 376.

72 Офіційний документ

Постанова РНК (1 лютого 1921 р.)

Бандитизм, будучи військовою підпорою куркульства і контрреволюції, становить найбільшу перешкоду будівництву Радянської влади на Україні. Бандитизм заважає сільській бідноті взяти владу у свої руки, заважає продовольчим заготівлям, зриває правильний залізничний і телеграфний зв'язок, робить неможливим відновлення правильного функціонування радянських органів.

Враховуючи небезпеку, яку становить для робітничо-селянської влади України, бандитизм, що продовжує руйнування змученою багаторічною війною, обібраної світовими хижаками злиденної країни, Рада Народних Комісарів УСРР постановляє: фронт війни з бандитизмом оголосити фронтом такої ж державної важливості, яким був фронт боротьби (з) білогвардійськими генералами і яким є фронт боротьби (з) господарською розрухою, закликавши трудящі маси України до нещадної боротьби з куркульсько-поміщицькими бандами...

Цит. за: Архієрейський Д., Ченцов В. Влада і селянство в Україні у 20-ті рр. – С. 96–97.

73 Погляд дослідника

Більшовики могли утримуватися при владі, надалі застосовуючи терор проти місцевого населення. І дійсно, з першого року існування радянської влади репресії не припинялися. Вони мали цілеспрямований характер, вели до ліквідації будь-яких виявів інакомислення і до насадження монопольної влади партії над суспільством....

Список потенційних жертв терору був надзвичайно великим: у секретному циркулярі Державного політичного управління до переліку ворожих груп і організацій увійшло близько 20 категорій населення – націоналісти всіх мастей і відтінків, колишні білогвардійці, заможні селяни, торговці, священнослужителі, науковці та інші, одним словом, усі, хто піднімався вище пролетарського рівня.

Але репресії мали свої межі. Можна було ліквідувати нечисленні партії і залякати інтелігенцію. Однак що робити з багатомільйонним з глибоко вкоріненим приватновласницьким почуттям селянством, політично неблагонадійним робітництвом, – одним словом, з дрібнобуржуазною стихією, якій більшовики не довіряли, боялися і яку вважали своїм головним ворогом? У 1920-х роках тоталітарна система була далека від завершення, її потужностей явно не вистачало, щоб перепустити цю стихію крізь жорна революційного терору.

Грицак Я. Нарис історії України... – С. 166–167.

§ 25. ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У 1920-ті рр.

74

Обробіток землі волами. *Волинь, 1920-ті рр.*

76

Сушіння льону на Поліссі. *Рівненщина, 1920-ті рр.*

75

Будівництво сільської хати. *1920-ті рр.*

77

Майстерня з виготовлення цементних блоків та тумб для криниць. *Рівненщина, початок 1920-х рр.*

1. Яку інформацію про економічне становище західноукраїнських земель (у складі Польщі) можна отримати з аналізу джерел 74–77? Якої інформації джерела не надають?

78 Мовою цифр

Уряд запланував високі темпи «осадження» колоністів на «східних кресах»: у 1921 р. – 8 тис., у 1922 – 12 тис., у 1923–20 тис…

За 1921–1922 рр. осадникам на Волині було виділено 112 тис. га, на Поліссі – 113 тис. га, у Східній Галичині – близько 200 тис. га…

У 1922 р. на постійне проживання в східні воєводства прибуло 5557 сімей, у 1924 – 3223, у 1925 – 788, у 1926 – 773 сім'ї військових осадників.

Кульчицький С.В. Україна між двома війнами. – С. 289–290.

79 Погляд дослідника

Уряд старався реалізувати постулат Вінцентія Вітоса, щоб земля «з рук польського поміщика» переходила до «рук польського селянина». Суто політичні мотиви мала проведена в 1921–1923 рр. акція військового осадництва. Вона привела до створення на Волині понад 3,5 тис. земельних наділів, на яких оселено колишніх солдатів Війська польського. Очевидним результатом напливу військових колоністів стало загострення національних відносин на південно-східних територіях країни…

Chojnowski A. Ukraina… – S. 80.

80

Родина польського осадника Томічека біля новорічної ялинки. *Рівненщина, 1920–1930-ті рр.*

81

Польсько-пропагандистська листівка «Сів», *1929 р.*

82 Погляд очевидця

…Панську землю інколи парцелювали, та не для нас, а для осадників з центральної Польщі, переважно легіоністів, що то в 1919 р. «пшелєвалі крев за поврут полькего Волиня до Мацєжи». «Культурні» завойовники, які вчора стріляли на нас, забирали сьогодні з-під носа прабатьківську землю, ще й вимагали лояльного відношення до польської держави. Отож до початку 1923 р. влада на Волині дала їм 3548 ділянок від 15 до 25, а то й по 50 гектарів, для 95% безплатно та ще й з добрими грішми на господарювання.

Сивіцький М. Записки сірого волиняка. – Львів, 1996. – С. 128.

2. Розгляньте фото родини осадника. Порівняйте з українською родиною з фото «Будівництво сільської хати». Яку інформацію про рівень життя двох родин (польської та української) можна отримати? На що ви звертали увагу при аналізі? Зробіть висновки. Що саме на фото допомогло вам? Прокоментуйте.

3. Розгляньте польську пропагандистську листівку (джерело 81). Чому біля сівача військова форма і зброя? Який образ створює зображення? На кого воно розраховане? З якою метою видавалися великим тиражем такі листівки?

4. Проаналізуйте статистику і знайдіть у ній пояснення ваших попередніх міркувань (підказка: порахуйте, скільки землі в середньому отримала кожна польська родина). Які ще пояснення ви можете запропонувати (зверніться до джерела 78).

5. Згадайте матеріали попередніх параграфів і дайте відповідь на запитання: яку мету переслідував польський уряд, проводячи «осадження»?

83 Погляд дослідника

Майже третина сільського населення Польщі (бл. 6 млн чол.) та чверть сільського населення Румунії (бл. 3 млн чол.) були надлишковими з точки зору продуктивності в аграрному секторі. Цей надлишок маскувався існуванням величезної кількості карликових (менше 2 га) господарств, що ледве могли прогодувати своїх власників. Міцні, фермерського типу господарства були радше винятком, аніж правилом. Невеликий розмір земельних ділянок унеможливлював впровадження техніки та інтенсивного сільськогосподарського виробництва, а в ширшому плані і модернізацію всієї економіки, оскільки землеробство становило основу господарського життя.

Грицак Я. Нарис історії України... – С. 187.

84 Погляд дослідника

За весь міжвоєнний період Північна Буковина і Хотинщина менше отримували від казни, ніж давали їй. З коштів, які були виділені на відбудову краю, сюди дійшла тільки одна десята... Для промисловості краю були характерні дрібні підприємства, низька технічна оснащеність та значна питома вага ремісничого виробництва... Для сільського господарства було характерно малоземелля, селяни володіли лише 47 % сільгоспугідь. У 1921–1926 рр. проводилась аграрна реформа. В ході реалізації у поміщиків було вилучено більше 74 тис. га землі. Середній наділ селян Бессарабії мав складати 6 га, Буковини 4–6 га. Колоністам наділяли 6–10 га землі, однак більшість селянських господарств (80 %) складали наділи до 2 га, а 31 тис. господарств були безземельними. Багато колоністів, які мали збільшити в краї прошарок румунів, продавши наділи селянам-українцям, повертались у королівство.

В результаті війни різко знизилось поголів'я худоби, яке досягло довоєнного рівня на 1927 р.

Цит. за: Федорак В.Ф., Черкач Н.І. Історія рідного краю... – С. 69.

85 Погляд дослідника

Найбільш відсталим із промислового погляду було Закарпаття. Частка промислової продукції в сукупному суспільному продукті краю дорівнювала 2 %, кількість зайнятих у промисловості не перевищувала 16 тис. чоловік. Жодного нового великого підприємства за два десятиліття не побудували. Іноземних і вітчизняних підприємців цікавила тільки сировина, яку можна було вивезти. Уряд Чехо-Словаччини не бажав фінансувати промислові об'єкти в місцевостях, де не існувало кваліфікованої робочої сили.

Чехословацький уряд не вдавався до радикальних змін у землеволодінні та землекористуванні. Він викупив у поміщиків, в основному угорського походження, 29 тис. га землі. Ці землі були поділені між 32 тис. дрібних селянських господарств. Така реформа майже не послабила земельного голоду.

Наприкінці 30-х років 103 тис. селянських господарств Закарпаття мали менше землі, ніж 703 магнатські маєтки. Через перенаселеність, дефіцит ріллі в цьому гірському краї та примітивну агрокультуру більшість селян дуже бідувала.

Кульчицький С.В. Україна між двома війнами. – С. 288.

6. Проаналізуйте джерела 83–85. Що спільного і що відмінного було в економічному розвитку трьох регіонів Західної України? Чим ви це пояснюєте? Порівняйте умови життя українських селян у межах українських земель під владою різних держав.

86 Думка українського дослідника

У 20–30-х роках Західна Україна залишалася відсталою аграрною окраїною Польської держави. Уряд ділив територію України на дві частини: Польщу «А» (корінні польські землі) і Польщу «Б» (так звані східні креси – Західна Україна і Західна Білорусь). На розвиток Польщі «А» йшла більша частина капіталовкладень, тут були зосереджені основні галузі промисловості, тоді як Польща «Б» служила ринком збуту продукції польської та іноземної промисловості і джерелом сировини.

Історія України / Відп. ред. Ю. Сливка. – С. 292.

87 Думка німецького дослідника

Польський уряд діяв проти чисельної переваги українців на сході країни націленою земельною політикою та політикою заселень. На Волинь та вже й без того перенаселеної Східної Галичини відселялися численні польські селяни. Їм надавалися, щоправда, менша частина польських землеволодінь та фінансова підтримка. Одночасно все ж найбільша частина землеволодінь на Волині віддавалася у власність українським селянам. Українські області Польщі залишалися переважно аграрними окраїнами зі слабко розвинутою промисловістю.

Kappeler, Andreas. Kleine Geschichte der Ukraine. – C. 252.

88 Думка польського дослідника

У найгіршому становищі знаходилися східні околиці країни, відсталість яких пояснюється тим, що вони раніше перебували у складі царської Росії. Тут, за рідким винятком, майже не було промисловості, а сільське господарство навіть у великих поміщицьких маєтках, знаходилося на низькому рівні. У східних землях проживали в основному слов'янські національності та євреї.

Alicja Dybkowska, Jan Zaryn, Malgorzata Zaryn. Polskie dzieje od czasow najdawniszych do wspolczesnosci. – Warszawa, 1994. – L. 238.

89 Думка американського дослідника

Частка української нації, яка долучилася до міжвоєнної Польщі, була переважно сільськогосподарською. Але навіть всередині суто української сільської місцевості людність південно-східних невеликих міст становили польські чиновники і гарнізони та польські й єврейські фахівці та торгівці. Малоземельні українські селяни жадали ділянок, якими володіли польські поміщики.

Ротшильд Джозеф. Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами. – К.: Мегатайп, 2001. – С. 59.

1. Порівняйте різні точки зору на економічне становище західноукраїнських земель. Що є спільним у них? Чим вони відрізняються одна від одної? На які причини відставання в економічному розвитку вони вказують? Чи побачили ви залежність цих точок зору від національної і державної належності авторів?
2. На скільки висновки авторів співвідносяться з джерелами цього параграфа?

§ 26. СУСПІЛЬСТВО В НОВИХ ЕКОНОМІЧНИХ УМОВАХ

90 Погляд очевидця

З листа невідомого (Івана) з Франції дядькові на Україну на початку 1920-х рр.

Дорогий дядя!

Життя тут не схоже на Україні. Всі працюють від малого до великого і всі ситі, взуті і одягнені. У святкові дні робітницю з нашої фабрики не відрізниш від дружини директора фабрики... Я працюю на фабриці простим робітником і заробляю досить добре – до 800 франків у місяць. Така зарплатня на фабриці вважається досить високою для робітника, який не є спеціалістом. Взагалі, умови праці у Франції набагато кращі, ніж це було в Україні до війни. Такої ж думки дотримуються люди, які приїхали до Франції раніше.

Буду дуже радий отримати від вас звістку. Напишіть мені, що нового у вашому житті? Які зміни відбуваються на Україні? Бажаю вам всього найкращого.

Ваня.

Фонди Рівненського краєзнавчого музею: 16430/8.

91 Погляд сучасника

З книги німецького письменника Е.М. Ремарка

…Подружжя Хассе, яке проживало за стіною, вже п'ять років наймало тут невеличку кімнату. По суті, це були непогані люди. Якщо вони мали б трикімнатну квартиру з кухнею для дружини та ще й дитину на додаток, їхній шлюб, треба думати, залишився би цілком благополучним. Проте така квартира коштувала чималих грошей. А заводити дитину в ці хиткі часи – хто собі може це дозволити…

Так вони й тіснилися удвох, дружина перетворилася на істеричку, а чоловік, побоюючись втратити своє скромне місце, жив у постійному страхові. І справді – звільнення було би для нього повною катастрофою. Залишитися без роботи в сорок п'ять років – значить, що вже ніде не влаштуватися. В цьому і був увесь жах його становища. Колись, бувало, люди повільно йшли на дно, але в них все-таки залишався якийсь шанс винирнути. Тепер за кожним звільненням глибочіла прірва вічного безробіття.

Ремарк Э. М. Три товарища. – С. 210.

92 Погляд дослідника

…З'явилися більш зручні меблі, електрика, електричне обладнання (праски, пральні машинки, кухонні прилади, нагрівачі). Тогочасний публіцист у 1929 р. зазначав: «У деяких містах Польщі вже третя частина родинних господарств використовує виключно цей спосіб прасування». З другого боку, високі ціни електроенергії та електротоварів стримували зростання їхнього споживання. На той час електропраска коштувала 15 злотих, кавоварка – 62 злотих, електропічка – 27–95 злотих, радіоприймач – 150–400 злотих, холодильник – 1400 злотих, в той час як середня зарплата службовця становила 250–300 злотих на місяць.

Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів, 2002. – С. 505–506.

93

Сірий день. Картина німецького художника Георга Ґросца, *1921 р.*

1. Ознайомтеся із джерелами 90–92. На що звертають увагу автори? Хто вони? Чим викликана різниця в їхніх враженнях? Чи пов'язані проблеми подружжя Хассе тільки з тим, що вони живуть у Німеччині? Якому зі свідчень можна більше довіряти? Чому?
2. Проаналізуйте джерело 93. Картина має символічний характер. Кого уособлюють, на вашу думку, її персонажі? Назвіть їх. Як би ви визначили настрій цієї картини?
3. Як співвідноситься наведена у джерелі 90 інформація з попередніми джерелами? Хто з персонажів картини міг би скористатися новими речами, описаними дослідниками (джерело 91)?
4. Дайте коротку характеристику європейському суспільству 1920-х рр. Що нового у ньому з'явилося?

94 Погляд очевидця

Зі спогадів Докії Гуменної*

…Саме тоді починався неп (Нова економічна політика) і місто починало оживати від розрухи… Грошей на трамвай я не мала, на лекції до університету ходила пішки… «Непманів» було видно зразу. Вони й трималися окремо: чистенькі, випрасувані, окраватчені, виплекані…

Докія Гуменна. Дар Евдотеї. – Торонто, 1990. – С. 178–187.

95 Мовою цифр

Улітку 1922 р. ЦК РКП(б) приймає постанову «Про поліпшення побуту активних робітників», яких разом із членами сімей було майже 80 тис. чоловік. При середній зарплаті в промисловості 10 крб. на місяць секретар партосередку отримував 300 крб., член ЦК або секретар губернського комітету партії – 430 крб. Додаткове підвищення окладу (за роботу у позаурочний час, за утриманців) могло досягати 100 відсотків. Окрім окладів видавали безкоштовний продовольчий пайок (12 кг м'яса, 1,2 кг вершкового масла і стільки ж цукру, 5 кг рису тощо). Працівників безкоштовно забезпечували житлом, одягом, медичним обслуговуванням, персональним транспортом.

Долуцкий И.И., Журавлева В.И. Всемирная история XX века. – С. 334.

96 Погляд очевидця

З листа селянина Куценка в ЦК КП(б) (9 вересня 1928 р.)

Селянин нашого району [Жовтневого району, Сумської округи] має 5 членів сім'ї (2 працездатні), 4 десятини землі, 1 коня, 1 корову, 1 свиню. Платить 14 крб. податку. Пішов він до крамниці: підошви коштують 2 крб., передки – 3,5 крб., в готовому вигляді – 20 крб. Я й сміюся. Чому це так, що шкуру з коня здав у шкірсиндикат за 5 крб. 75 коп., а чобіт коштує 20 крб. Скільки ж потрібно здати хліба по 95 коп., щоб взути сім'ю? Так нічого й не купив. Лише склав кошторис. 14 крб. – податку, 80 крб. – п'ять пар чобіт (3 пари для дорослих, 2 для дітей). 50 крб. – 2 піджаки. 60 крб. – кофта, спідниця. Всього: 204 крб. Скільки ж потрібно продати хліба? 204 : 95 коп. = 214,5 пудів. В таких умовах живе середняк. А як живе бідняк? Про його життя писати й паперу не вистачить.

Капустян А. Общественно-политическое настроение крестьянства Украины в 1920 годы // Международный исторический журнал. Арх.

97 Погляд очевидця

Зі спогадів С. Єфремова

1924 р. Хохітва село невеличке, але, мабуть, типове. Є «Рада селянських депутатів» – вічно на замку. Є ком'ячейка – «ком'яші», як кажуть селяне, з 2–3 комуністів, є «комсомол», якого теж і на десяток не набереться. Є новітній «кооператив», у якому нічого не докупишся, бо вічно стоїть порожнім. Є хата-читальня; у їй, зайшовши, застав півня з парою курей, обов'язкові портрети по стінах і ні одної книжки! Є нарешті вінець большевицького господарства «Культсовхоз» (дядьки кажуть «Куцохвостий»). Уся сучасна бутафорія. А життя обминає її і йде своїм шляхом. Біднота й темнота ще гірші, як були, гризня страшенна…

«Куркулів» викинуто з громади, позбавлено права голоса, а між цими «багатіями» чимало таких, яким кусати нічого. Але не краще і незаможникам «комез'а» вимовляють дядьки оте новітнє слово «комнезам»): голова ради та пара «комуністів» та міліцейський не дають їм і слова мовити. «Мовчи та диш». Задоволених нема.

Єфремов С. Щоденники. 1923–1929. – С. 135.

5. Хто такі, на думку автора джерела 94, «непмани»? Чому вони тримаються, з погляду автора, окремо?
6. Порівняйте джерела 95–96. Кого постанова ЦК називає «активними працівниками»? Як ви думаєте, чим викликана різниця в побуті «активних працівників» та селянина середняка?
7. Які ще групи селянського населення (згідно з джерелом 97) виділяє автор? Чим вони відрізняються одна від одної , а що у них спільне? Що має на увазі автор, вживаючи словосполучення «сучасна бутафорія»?
8. Спробуйте визначити соціальну структуру українського суспільства у 1920-х рр. на підставі наведених джерел.

* *Докія Гуменна* – письменниця, літературний критик, яка проживала на початку 1920-х рр. у Києві.

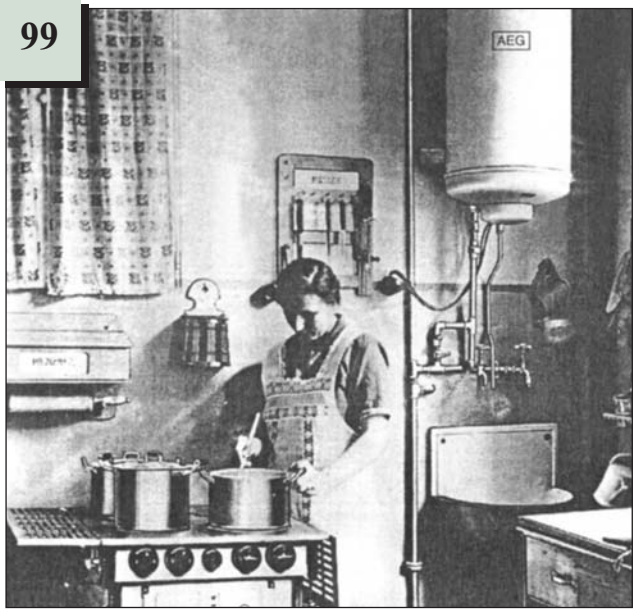
§ 27. ЛЮДИНА В НОВИХ ЕКОНОМІЧНИХ УМОВАХ. ЗУСТРІЧ ТРАДИЦІЇ І МОДЕРНУ

98

Реклама нагрівачів води. *Німеччина, 1920-ті рр.*

99

Реклама використання побутових електроприладів. *Західна Європа, 1920-ті рр.*

100

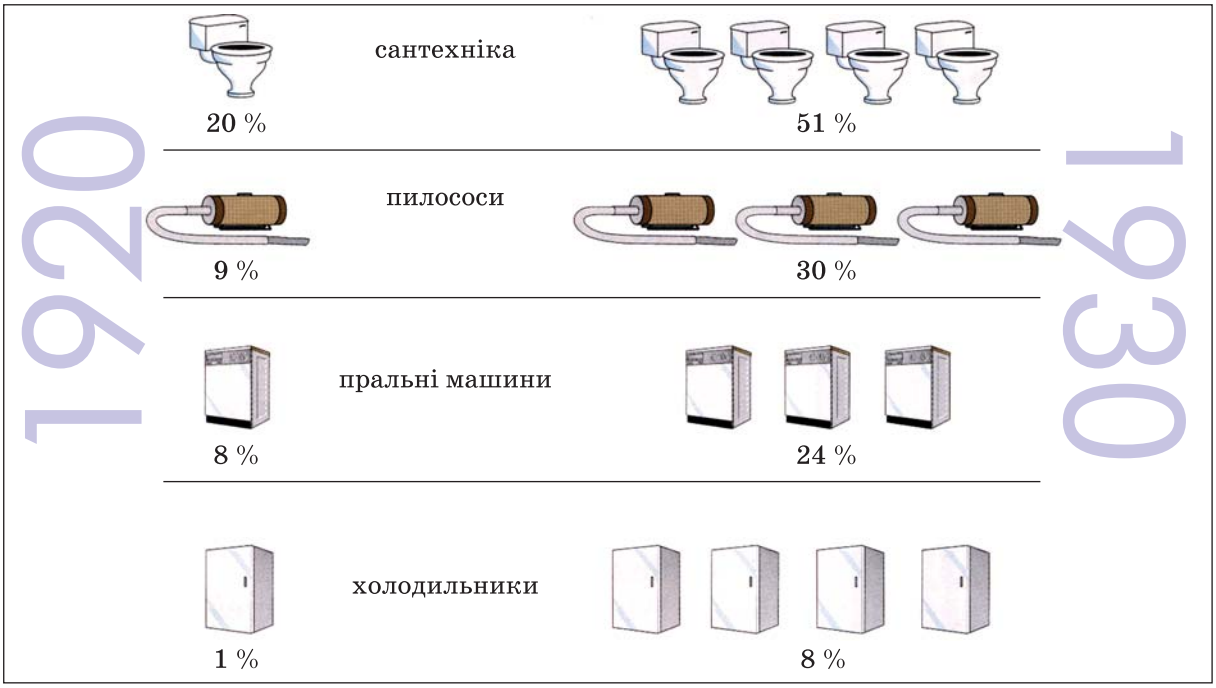
Жінки збирають радіоприймачі. *Велика Британія, 1920-ті рр.*

101 Очима художника

Відпочинок. Картина А. Черкаського. *Україна, 1927 р.*

102 Зростання споживання побутових товарів (у відсотках, на одну американську родину)

1. Що, на вашу думку, об'єднує джерела 98–102? Яке призначення нових для 1920-х рр. речей? Як ви це розумієте? Поясніть.
Що на зображеннях говорить про модернізацію умов життя і праці?

103 Погляд дослідника

Промисловість досить швидко полегшила становище домогосподарок – у кожному магазині продається готова їжа. Складні процедури приготування солодкого яйцево-вершкового соусу, карамельного та інших пудингів, бланманже, желе та інших солодких блюд з використанням готових сумішей були скорочені до однієї операції. Каші були колись щоденним сніданком представників середнього класу. Їх приготування займало, як правило, 20 хвилин. З використанням швидкорозварюючих пластівців цей час зменшився наполовину. Пластівці в американському стилі, що вживають з молоком, зайняли те ж місце, що каша та омлет з беконом у заможних сім'ях або хліб з маргарином серед бідняків.

Цит. за: На пути к пониманию прошлого. – С. 69. Graves R., Hodge A. The long weekend: A social history of GB. – N.Y., 1963.

104 Погляд дослідника

Меню низькооплачуваного робітника і сільськогосподарського робітника (у Великобританії) мало чим відрізнялося один від одного: в обох випадках основним прийманням їжі була вечеря, до якої входили міцний чай, хліб та маргарин, консервована лососина або сардина, якщо могли собі це дозволити, або ж рибний чи м'ясний паштет... На селі гарячі страви, як правило, готували лише раз на тиждень – у неділю, в інші дні їли хліб з сиром і маринованими овочами. Причиною такого харчування була зокрема висока ціна на вугілля та брак лісу в окремих сільських районах.

Graves R., Hodge A. Op. cif. Цит. за: На пути к пониманию прошлого. – С. 70.

105 Погляд очевидця

Українські селянки *на початку 1920-х рр.*

106 Погляд очевидця

Українські селяни про побут

Сорочки шили, штани шили, верхній одяг шили самі… Були сапожники, були кравці, які шили чоботи чуть не в кожному дворі… Матерій дуже мало було… Це диво було як парусова сорочка або там щось. Це полотняна, це тканична. Верхній одяг також полотняний, або більші держали, так сукно робили, такі шили сукно…

Ткачів було багато. Я сам ткав і полотно, і рушники, і запаски. І мішки. І скатерті.

Цит. за: Нолл В. Трансформація громадянського суспільства. Усна історія української селянської культури 1920–30 років. – К., 1999. – С. 67, 71.

107 Погляд дослідника

…Раціон харчування в місті й на селі відрізнявся: на селі більшу частину споживання традиційно складали хліб, картопля, молоко, тоді як у місті – м'ясо, овочі, кава, чай. У місті входило в норму приготування гарячої їжі два рази на день.

Відбулись зміни і в одязі. Насамперед вони стосувалися жіночого вбрання. Внаслідок емансипації жінки в суспільстві, зростання ролі масових заходів (спорт, мистецтво) жіночий одяг зазнав спрощення і більшої відкритості. Зникли довгі сукні, корсети, масивні прикраси; підкоротилися спідниці, більш зручним для повсякденного життя і праці стали блузки, жакети. У вжитку з'явилися штучні тканини, виробництво яких було налагоджене 1926 р. Модними залишалися бавовняні й шовкові тканини…

Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – С. 505–506.

108 Погляд дослідника

Спекотним літом 1928 р. загоряти на сонці стало популярним заняттям. Купальники стали значно куцішими, була оголена спина. Більшість купальників було із спідницею… Як правило, поверх купальників носили світлі цератові купальні халати з підкладкою з рушникової тканини; вперше громадська думка дозволила жінці носити пляжні піжами з крепдешину, що були подібні на спортивні штани.

Graves R., Hodge A. The long weekend. Цит. за: На пути к пониманию прошлого. – С. 71.

2. Дайте назву підбірці джерел 105–108. Від чого залежали тип харчування та одягу? Поясніть свої висновки. Чи відносяться вони тільки до 1920-х рр.? Прокоментуйте.

109 Погляд очевидця

На зламі двадцятих і тридцятих років газета на волинському селі гостювала рідко… Радіо було чудом. Якось я почув, що Сілка Фурманець в залізничній казармі… має радіо, де все можна почути. Пішов я те чудо побачити. Дійсно, коричнева скринька грала, співала, говорила… Я заглядав з усіх боків, чи хтось там десь не сховався, та дарма! А по кількох роках Марко сам зробив подібну штукенцію – «кришталкове» (детекторне) радіо, де вистачало наложити навушники, покрутити галочкою – і перед тобою розкривався широкий світ…

Найцікавіше було вхопити Київ, де українську мову чути було, як у нас на вулиці, як деінде англійську, французьку, німецьку, італійську. Польське радіо по-нашому не говорило. Дико відлунювався тільки зміст київських передач – класова боротьба, революція, вороги народу, куркулі, фашисти, петлюрівці, націоналісти, капіталістичні прихвостні, ревкоми, соцбуди…

Сивіцький М. Записки сірого волиняка… С. 15–16.

110 Погляд очевидця

Відчувалася потреба зв'язку з дальніми селами, де були цікаві люди і щось робилося. Про авта і мотоцикли тоді мови не було, автобусів ніхто ніде не бачив, а десять кілометрів туди й назад чулися в ногах і час забирали.

Сивіцький М. Записки сірого волиняка. – С. 32.

111 Погляд очевидця

Зі щоденника С. Єфремова (7 червня 1928 р.)

Автобусом виїхав на Запоріжжя. Дев'яносто верстов за чотири години – степом. Переїздили через німецькі колонії. Сади й будівлі ще мають ознаки колишнього місцевого господарства, надійного добробуту. Але разом постерегти вже можна познаки й загрозливого занепаду: покрівлі дірчавіють, забруднення старіються, стоять облуплені. Кажуть що і в духовно-моральному обличчі колоністів зайшли значні зміни. Де й ділись їхні звички до невпинної праці, самовпевненість, культурність, чесність! Тепер вони все більш наближаються до наших од віку затурканих і забитих дядьків. Всіх порівняно – з убожеством і недолею…

Кичкас, центр рекламованого Дніпрельстану. Німців виселено на степ поодалік, а тут тепер господарюють інженери. Замість тихої німецької колонії виросло галасливе місто.

Єфремов С. Щоденники. 1923–1929… – С. 646.

112 Погляд дослідника

До 1927 р. розвитку радіомовлення на Україні майже не було.

…Окрім музичної… роботи… радіостанція проводить лекційну роботу по всіх галузях знання, а також передає радіогазети й журнали…

Свою велику виховуючу роль радіо виконає в міру найбільшого поширення на периферії, приймачів зокрема, в клубах, сільбудах, в хатах-читальнях і врешті по базарних майданах сіл і містечок.

Будівництво Радянської України. Вип. 2. – Харків, Б.р. – С. 79–80.

111а

Червоноармієць налаштовує радіоприймач на селі. *Харківщина, 1929 р.*

112а Мовою цифр

Загальна кількість населення на Україні за переписом 1926 року становить 29 019 747 чол.

Із зазначеної кількості населення переписано в містах і селищах міського типу 5 373 553 чол. (18,5 %) і в сільських місцевостях – 23 646 196 чол. (81,5 %).

Подано за: Будівництво Радянської України… – С. 156.

3. Які нові явища з'явилися у житті українського суспільства у 1920-ті рр., що вплинули на повсякденне життя українців (джерела 109–112)?
4. У яких джерелах параграфа поєднано життя традиційного суспільства з модернізацією?
5. Від чого залежало «просування», розповсюдження модерних явищ в українському суспільстві?

§ 28. ЖІНКА, ЯКОЇ ЩЕ НЕ БАЧИЛИ

113 Погляд дослідника

…[Війна] змусила жінок займатися найтяжчою і найневдячнішою працею й брати на себе відповідальність за те, що раніше їх не стосувалося. Після війни жінки повернулися у свої вітальні або на кухні, але не змогли забути ні переваг, які дає людині робота, ні того становища, котре вони зайняли в суспільстві завдяки університетським дипломам і яке було доступне раніше лише чоловікам… Жінки навчилися незалежно думати і боротися за свої права, навіть якщо вони зневажалися їхніми чоловіками.

Тибо П. Эпоха диктатур. – С. 69.

114 Погляд дослідника

Боротьба за жіночі права, тільки-но розпочавшись, одразу здобула успіх. Наприклад, у Великій Британії Констанція Гор-Бут (графиня Маркевич, 1868–1927), свого часу засуджена на смерть за участь у Великодньому страйку, відзначилася тим, що стала першою жінкою, обраною до британського парламенту, і першою жінкою в ірландському кабінеті міністрів. Проте рух за право голосу для жінок, що виник у роки дитинства його найзавзятішої активістки Емелін Пенкгерст (1858–1928), здобувся на успіх у Британії лише у рік її смерті. Мері Стоупс (1880–1958), піонерка контролю за народжуваністю, що 1921 р. відкрила першу у Сполученому Королівстві клініку з регулювання народжуваності, була ще й професійним палеонтологом, викладала в Манчестерському університеті.

Дейвіс Н. Європа: Історія. – С. 987–988.

115 Погляд дослідника

Боротьба за виборче право і рух феміністок не набули в Німеччині великого розмаху. Коли 1919 року Установчі збори надали жінкам виборче право, то вони його широко використали. Проте більшість голосів жінок, набагато більша, ніж голосів чоловіків, була віддана центристській католицькій партії і спадкоємцям консерваторів, які найбільше чорнили жінок.

Women in the world. Цит. за: На пути к пониманию прошлого. – С. 74.

Хронологічна довідка

1917 – жінки Радянської Росії отримали виборче право

1918 – жінки Канади отримали виборче право. Угорська феміністка і пацифістка Розика Швіммер стала першою у світі жінкою-депутатом. Жінки Естонії отримали виборче право

1919 – жінки Німеччини і Латвії отримали виборче право

1920 – жінки США отримали виборче право

1928 – жінки вперше взяли участь у Олімпійських іграх. Жінки Великої Британії отримали виборче право

1929 р. – Стаття 5 з Конституції УСРР: «Українська соціалістична радянська республіка забезпечує політичні права для трудящих мас, без різниці статі, віри, раси і національності і цілком позбавляє цих прав експлуататорські кляси».

116 Погляд політика

Із промови Муссоліні (1927 р.)

Дайте нам зрозуміло висловитися: що таке 40 млн італійців порівняно з 90 млн німців і 200 млн слов'ян? Що таке 40 млн італійців порівняно з 40 млн французів плюс 90 млн жителів у їхніх колоніях або 49 млн англійців разом з 450 млн людей, які проживають у їхніх колоніях? Панове, щоб чогось досягти у світі, народонаселення Італії повинно до середини цього століття становити не менш як 60 млн.

Pollard J. Fascist experience in Italy. Цит. за: На пути к пониманию прошлого. – С. 75.

117 Офіційний документ

Зі статті Сталіна до Міжнародного жіночого дня (березень 1925 р.)

Трудящі жінки, робітниці і селянки є величезним резервом робітничого класу. Резерв цей є добра половина населення. Чи буде жіночий резерв за робітничий клас чи проти нього, від цього залежить доля пролетарського руху, перемога або поразка пролетарської революції, перемога або поразка пролетарської

влади. Тому перше завдання пролетаріату і його передового загону, комуністичної партії, полягає в тому, щоб повести рішучу боротьбу за визволення жінок, робітниць і селянок з-під впливу буржуазії, за політичну освіту і організацію робітниць та селянок під прапором пролетаріату.

Сталін Й. Твори. Т. 7. – К., 1948. – С. 198.

118 Мовою цифр

...У 1926 р. жінки в трудових колективах [України] становили 24 % усіх працюючих, а у 1929 р. – вже більше 32 %.

Якщо 1925 р. у промисловості та будівництві республіки працювало 93,1 тис. жінок – робітниць і службовців, то 1928 р. – 112,2 тис.

Уже в 1928/29 р. 220 жінок були обрані членами президій міськрад (це становило 16,6 % кількості всіх членів президії). Якщо 1927/28 р. серед голів міськрад була лише одна жінка, то 1928/29 р. – шість...

10–16 жовтня 1927 р. у Москві проходив Всесоюзний з'їзд робітниць і селянок – депутатів Рад. В його роботі взяли участь 811 делегаток з ухвальним голосом. Від України було 127 представниць. Серед них 76 селянок, 34 робітниці; 29 членів і кандидатів у члени партії, 5 комсомолок.

Вітрук Л.Д. Жінки-трудівниці в період соціалістичної індустріалізації. – К.: Наукова думка, 1973. – С. 84–85.

119 Погляд дослідника

У 1929 р. серед робітників найбільшого на Україні підприємства – Дніпропетровського металургійного заводу ім. Г.І. Петровського близько 10 % становили жінки (через два роки їх стало 17,4 %). Жінок можна було побачити в усіх цехах. Та лише 300 з них працювали на кваліфікованих роботах, решта – як допоміжна сила. А звідси і заробітки жінок були значно меншими, ніж чоловіків (52 крб. проти 86).

Вітрук Л.Д. Жінки-трудівниці в період соціалістичної індустріалізації. – С. 29.

120 Свідчення очевидців

а) – *Жінка виконувала чоловічу роботу?*

П.В.: – Не виконувала. В'язала снопи на жнива, все робила. А з батьком діти робили. Мати по хазяйству була і всьо. Пошти кожен день хліб пече і скотина дома.

Довідка: Худик Петро Васильович, 1909 р. н., Полтавщина.

б) – *Хто в сім'ї був старший: батько чи мати?*

В.Д.: Батько.

– *А мати йому підкорялася?*

В.Д.: Та куди там! Раньше, Боже сохрани, сказать, що «брешеш», – не могла жінка цього сказать, це треба було унижаться. Що батько сказав – так і буде.

Довідка: Чухліб Варвара Денисівна, 1915 р. н., Черкащина.

Нолл Вільям. Трансформація громадянського суспільства. – С. 104–106.

121 Погляд дослідника

Невдовзі газети Християнії (Осло), а слідом усієї Європи зчинили ґвалт про нечувану досі у світі сенсацію: пані Коллонтай* (жінка і більшовичка!) призначена послом Радянського Союзу в Норвегії! Ім'я Коллонтай не зникало зі сторінок світової преси. Її портрети друкувалися на перших сторінках. Дивувалися. Іронізували. З неї глузували, її ображали. Про неї писали неймовірні вигадки. Жінка-дипломат стала справжньою сенсацією.

Mindlin E. Koduks maailm. Цит. за: На пути к пониманию прошлого. – С. 75.

122 Мовою цифр

22-га сесія МОК, яка відбулася в Парижі 1924 р., дала новий поштовх олімпійському рухові: відтепер жінкам офіційно дозволялося брати участь у більшості видів програми Олімпійських ігор.

Паризькі ігри (1924 р.) стали наймасовішими порівняно з усіма попередніми – 3092 спортсмени (серед них 136 жінок) із 44 країн.

---

* *Коллонтай О. М.* (1872–1952) – перша жінка, яка увійшла до складу уряду, і перша жінка – повноважний представник країни і надзвичайний посланець... Повпред і торгпред СРСР у Норвегії з травня 1923 р.

За складом учасників і програмою змагань Амстердамські ігри (1928 р.) мало чим відрізнялися від Паризьких: 3014 спортсменів (у тому числі 290 жінок) із 46 країн.

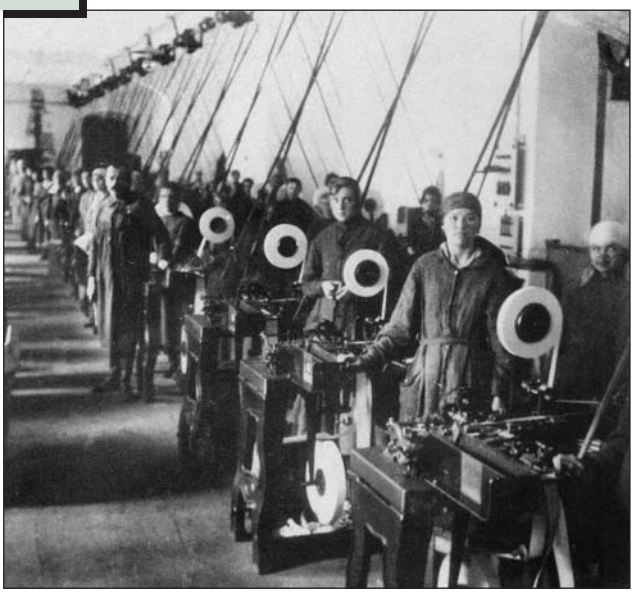
Уперше в змаганнях із гімнастики і легкої атлетики виступили жінки.

2-гі зимові Олімпійські ігри (Санкт-Моріц, Швейцарія, 1928 р.)... У змаганнях серед жінок першою була С. Хені – видатна норвезька фігуристка, яка за рік до Ігор стала чемпіонкою світу. Потім вона ще два рази стала чемпіонкою (1932 і 1936 рр.), а також виграла всі чемпіонати світу аж до 1936 року.

Платонов В.Н., Гуськов С.И. Олимпийский спорт: В 2 кн. К. 1. – К., 1994. – С. 153.

1. Згадайте, як змінилася роль жінки під час війни?
2. Як співвідноситься джерело 113 з даними хроніки про надання виборчих прав жінкам у світі (с. 130)?
3. Які суттєві зміни відбулися у становищі жінки у 1920-ті рр.? Чим вони були зумовлені?
4. Чому політики 1920-х рр. стали звертати увагу на жінку? Якою вони хотіли її бачити?
5. Чому жінки Німеччини віддавали свої голоси за центристські католицькі і консервативні партії (джерело 115)? Спрогнозуйте, як змінювалися політичні уподобання жінок протягом 1920-х рр.
6. Назвіть основні причини зміни поглядів на роль жінки у суспільно-політичному житті СРСР (джерела 117–119).
7. Розгляньте джерело 121. Як ви гадаєте, чому Олександра Коллонтай викликала саме таку реакцію в європейських країнах: тому, що вона була жінкою, чи тому, що вона була радянським дипломатом?
8. Співставте джерела 120 і 121. Як ви думаєте, чому вони настільки по-різному описують місце жінки у суспільстві? Прокоментуйте.
9. У запропонованих джерелах відшукайте свідчення емансипації жінки у 1920-х рр.

123 Фоторяд

Українські робітниці у цеху фабрики.
Київ, 1922 р.

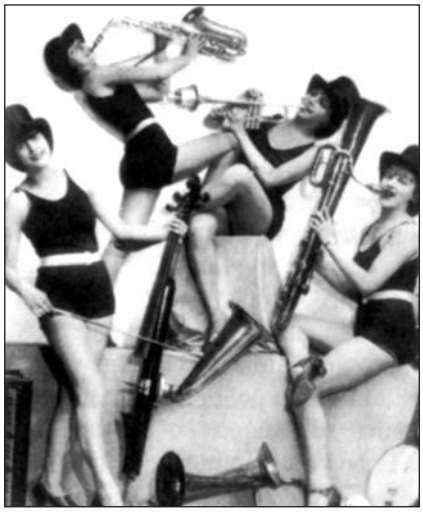
Жінка збирає вугілля на березі моря.
Шотландія

Марія Мук, перша жінка-адвокат у *Німеччині, 1924 р.*

Жінка художника

Жіночий оркестр. *Німеччина.*

Елізабет Робінсон з команди США (праворуч) стає першою олімпійською чемпіонкою в бігу на 100 м. *Амстердам, 1928 р.*

Реклама жіночих сигарет

Стара жінка. *Шотландія, 1929 р.*

Курна хата. *Рівненщина*

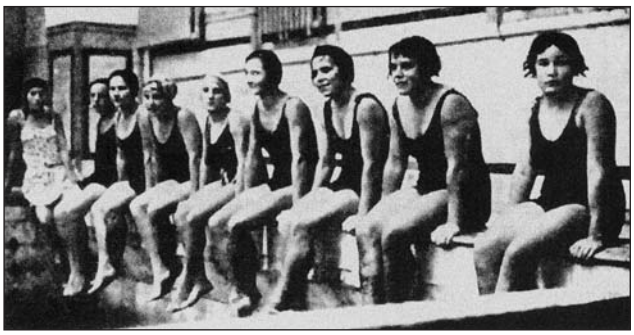
Жінка-друкарка. *Німеччина, 1925 р.*

Німецькі дівчата

Жінка часів непу

Група плавчинь на відкритті басейну. *Харків, 1927 р.*

10. Розгляньте фотографії та плакати. Хто на них зображений? Які нові сфери діяльності жінки в суспільстві з'явилися у 1920-ті рр.? Назвіть їх та професії, які стали актуальними після Першої світової війни.
11. Поєднайте візуальні джерела з текстами документів. Виконайте цю роботу в групах. Обговоріть разом. Свій вибір прокоментуйте.
12. Хто із зображених жінок пішов би на вибори? Як ви думаєте, за кого б вони проголосували?
13. Спробуйте визначити, кому з цих жінок вдалося б поспілкуватися одна з одною. Про що б вони говорили?

§ 29. ОСВІТА І ПОЛІТИКА

124 Погляд дослідника

У повоєнні роки західні держави більше, ніж раніше, відчули потребу у кваліфікованих робітниках і грамотних управлінцях. Необхідність відновлення зруйнованої війною економіки, формування у молоді нового мислення змушували поставитись уважніше до проблем виховання та освіти. Слід зазначити, що протягом цього періоду в усіх провідних західноєвропейських країнах і США школа, можливо, більш адекватно, ніж будь-яка інша громадська структура, відображала настрої та інтереси епохи. Ринок праці потребував не лише «універсального» працівника, а людину, яка мала б ґрунтовну загальну освіту.

История педагогики. – М., 2000. – С. 438.

125 Погляд дослідника

Після 1918 р. більше жінок почали виходити на роботу. У 20-х роках уряд відкрив кілька дитячих садків. Імена тих, хто чекав на цю подію, завжди фігурували у довгих списках. Батьки, які могли собі це дозволити, відправляли своїх дітей віком до п'яти років у приватні дитячі садки.

Дитячий садок у Шотландії

126

Дитячий садок в Україні

127 Погляд дослідника

У 1918 р. [у Великій Британії] за так званим законом Фішера було збільшено граничний вік обов'язкового навчання з 12 до 14 років. Вся початкова освіта стала повністю безкоштовною. Дітям, які далі не навчалися у середній школі, – а таких була більшість, надано деякі можливості для подальшої освіти.

Місцевим владам надали право відкривати дошкільні заклади для дітей до 5 років. Однак це не мало успіху, через те що кошти уряду було витрачено на організацію продовження початкової освіти...

Менш як 10 відсотків дітей навчалось у середній школі, в якій у 16 років можна було скласти випускний іспит. До середньої школи йшли діти з посередніми здібностями з багатих сімей, тому що їхні батьки були в змозі заплатити за навчання. Діти з бідних сімей, що склали іспити, отримували грошову допомогу для внесення плати за навчання, але оскільки навчання в середній школі було пов'язане з різними витратами, то дуже мало дітей з робітничих сімей продовжувало навчання у середній школі, а ще менше – у вищій школі.

Watson J. Success in British history since 1914. – Ł., 1983. – P. 129.

1. Що нового з'явилося в освіті і вихованні на початку 1920-х рр.? З чим це було пов'язане?

128 Погляд політика

Б. Муссоліні про мету шкільної освіти

Немає ніякої потреби перевантажувати дітей викладанням вчень, що походять як з минулого, так і з сьогодення. Те, що нам дійсно треба, то це, щоб школи розвивали характер італійців. Уся шкільна система повинна вчити молодих людей розуміти фашизм, щоб вони самі обновлювались у фашизмі й жили в тій історичній атмосфері, яку створила фашистська революція.

Беніто Муссоліні.

Цит. за: На пути к пониманию прошлого. – С. 62.

129 Погляд дослідника

Після 1918 р. у старших класах вивчали більше предметів. Важливість класичних предметів занепадала. Більше учнів вивчали точні науки, хоча була тенденція вважати фізику і хімію «хлопчачими» предметами, в той час коли дівчата вивчали біологію. Предмети комерційного і технічного спрямування стали нормальним явищем у середній школі, хоча вони все ще приваблювали менш здібних дітей.

Richard Dargie. Social Change in Scotland 1900–1979. – P. 11.

130 Погляд політика

Ленін про завдання комуністичного виховання

Тільки перетворюючи докорінно справу навчання, організацію і виховання молоді, ми зможемо досягти того, щоб результатом молодого покоління було створення суспільства, не схожого на старе, тобто комуністичного суспільства... спілка молоді і вся молодь взагалі, яка хоче перейти до комунізму, повинна вчитися комунізму.

Ленін В.І. Завдання спілок молоді: Зб. творів. – К., 1990. – С. 414–415.

131 Офіційний документ

З Кодексу законів про народну освіту в УРСР

2. Мета радянського виховання і освіти – розкріпачення трудящих мас від духовного рабства, розвиток їх самосвідомості, створення нового покоління людей комуністичного суспільства з психологією колективізму, з твердою волею, громадсько необхідною кваліфікацією і з матеріалістичним світоглядом, який би ґрунтувався на ясному розумінні законів розвитку природи і суспільства.

Кодекс законів про народну освіту в УРСР. – Харків, 1922. – С. 3.

2. Використовуючи матеріал джерел 124–131, визначте основну мету освіти у повоєнні роки.
3. Порівняйте цілі освіти у європейських країнах (джерела 124, 127) з метою освіти в радянській державі (джерело 129–130). Що в них спільне і відмінне?
4. Як ви вважаєте, від чого залежала мета освіти у 1920-ті рр.?

132

Слухачі курсів з підготовки продавців на заняттях. *Київ, 1928 р.*

133

Український плакат. *1925 р.*

134 Мовою цифр

Рік	Кількість лікпунктів	Учнів лікнепу
1922/23	2188	2500
1926/27	13740	500000
	Всього учнів: 1 644 000	

Подано за: Будівництво Радянської України. – С. 75.

135 Погляд дослідника

Держава забезпечувала безкоштовне навчання в гуртках лікнепу й надавала певні пільги тим, хто навчався. Зокрема, робітники звільнялися на дві години від праці зі збереженням заробітку. Селянам надавалася знижка (20 %) при обов'язковому страхуванні майна. Підручники для гуртків лікнепу випускалися мовами багатьох національностей. Було організовано понад 120 культармійських університетів для надання методичної допомоги активістам лікнепу... За 20-ті рр. в Україні навчилися читати й писати близько 2 млн. чол.

Кульчицький С. Україна між двома війнами. – С. 111.

5. Якій темі присвячена підбірка джерел 132–135?
6. З якою метою проводилася політика ліквідації неписьменності? На які категорії населення вона була спрямована у першу чергу? Чому? Як ви оцінюєте таку політику радянської влади? Як ви думаєте, яким було ставлення населення до цих кроків?
7. Яким є ваше ставлення до політики радянської влади щодо ліквідації неписьменності?
8. Чи можливим було подібне явище (ліквідація неписьменності) в європейських країнах? Поясніть свої міркування.

§ 30. ПОЛІТИКА І ОСВІТА: УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР

136 Спогад очевидця

Я пішов до каменоломні шукати роботи. Побачивши, як керівник кар'єру, стоячи на горбку, керує багатогранною роботою підприємства, я з першого дня вирішив за всяку ціну стати таким же.

А ціна, як потім виявилося, була дуже висока. Я вже, бігаючи за худобою, встиг забути «азбуку», якої мене в Бистринах учили зимою. А тут вимагається алгебра. В мене, натомість, ні засобів, ні освіти. Треба все знову починати з «азів». Треба дуже багато вчитися. Але як? Де? Від кого? За що? Нема не те що якоїсь допомоги, але навіть доброї поради.

Я кидаюся до вчителя та до священика. Хто ж, як не вони, мали б мені допомогти! Державний польський вчитель дуже радо мені в усьому допоможе. Він може навіть так зробити, що я буду вчитися в усіх школах на державний кошт, але він ставить маленьку вимогу: я маю перехреститися з православного на католика, щоб згодом з українця стати поляком. Тоді мені всі двері як до школи, так і до урядових посад будуть відчинені. Інакше дорога до науки буде закрита, хоч би я був мудріший від самого Соломона.

Старий російський батюшка також дуже радо готовий мені допомогти. Він напише до «Русского благотворітєльного общєства» та до самого єпископа. Мене приймуть в науку до духовної семінарії на кошти консисторії. Одначе я мушу скласти йому присягу на Євангелії, що, коли вивчусь на дяка або навіть на священика, – ніколи не буду ні українцем, ні поляком, а лише росіянином...

Кого слухати? Кому вірити? Хто каже правду, хто обманює? Чому вони усі хочуть, щоб я був таким, як вони.

Бульба-Боровець Т. Армія без держави. – Львів, 1993. – С. 9.

1. Ознайомтесь зі спогадами Т. Бульби-Боровця. Що спонукало його до освіти? Про яку «ціну» йдеться? Чому для автора вона висока?
2. Хто, як і з якою метою хотів використати прагнення українців до освіти?
3. Як би ви відповіли на останнє запитання автора документа 136?

137 Погляд дослідника

Сейм у 1924 р. ухвалив закон про переведення українських народних шкіл на навчання двома мовами. Згідно з ним, у двомовних школах історія та географія викладалися польською мовою, а вивчення польської мови стало обов'язковим. У багатьох школах учителів-українців заміняли учителями-поляками. Оскільки вони не володіли українською, то й інші предмети викладали польською мовою. В такий спосіб двомовні школи поступово полонізувалися «знизу».

Кульчицький С. Україна між двома війнами. – С. 319.

138 Мовою цифр

Кількість народних шкіл на Волині

	1922–1923	1927–1928
Українські	443	8
Польські	546	709
Утраквістичні (двомовні)	89	421
Інші	80	76

Енциклопедія Українознавства. Т. 3. – С. 944.

139 Погляд дослідника

У 1920 р. було закрито 84 українські школи, а в 1927 р. їх не залишилось жодної, були закриті українські гімназії у Кіцмані, Вижниці, Чернівцях. 12 вересня 1919 р. Чернівецький університет перетворено на румунський, тут закрито кафедру української мови та літератури. В школи направлялись вчителі – румуни.

Федорак В.Ф., Черкач Н.І. Історія рідного краю. – С. 68.

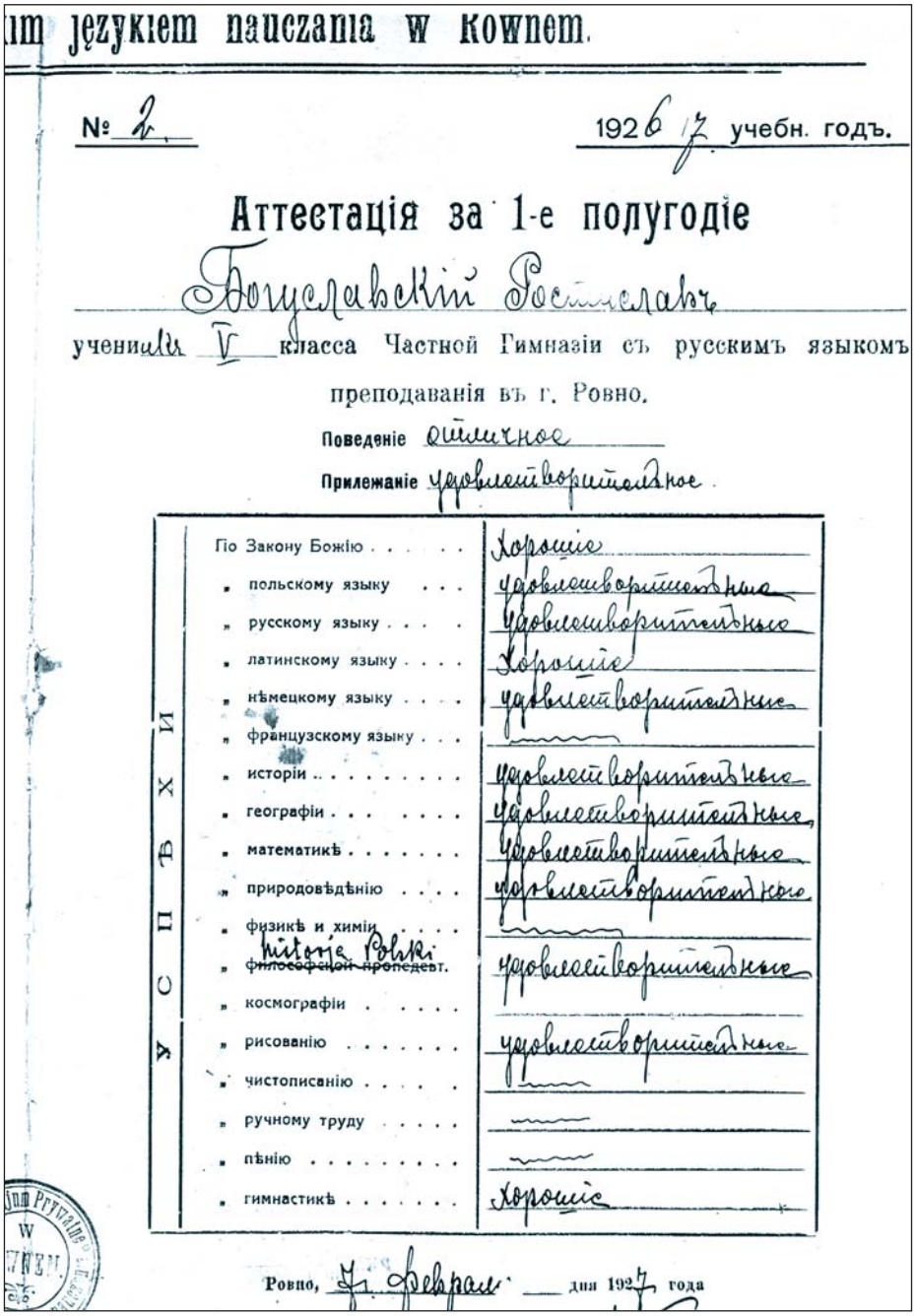
140 Погляд дослідника

На момент входження Закарпаття і Пряшівщини до складу Чехо-Словаччини тут майже не було шкіл, у яких навчання велося рідною мовою. У 1930-х роках їхнє число доходило до 500. Польський уряд не виконав своєї обіцянки відкрити український університет, а навпаки, позакривав усі існуючі вже українські кафедри у Львівському університеті. На противагу цьому, Чехо-Словаччина дала притулок і фінансову підтримку зразу декільком українським вищим навчальним закладам – укранському вільному університету (1921) та Високому педагогічному інституту ім. Драгоманова у Празі (1923–1933), Український господарській академії у Подєбрадах (1922–1935).

Щоправда, празький уряд не залишався стороннім спостерігачем дискусії, що точилася між українофільською, москвофільською та русинофільською орієнтаціями. Він надавав підтримку по черзі кожній, з них, зупинившись у середині 1930-х на останній, оскільки перші дві створювали загрозу для національних інтересів Чехо-Словаччини. Але, як у випадку з галичанами в Австро-Угорській монархії, найбільше, хто скористався з ліберальних політичних умов у міжвоєнній Чехо-Словаччині, були прихильники українофільської орієнтації.

Грицак Я. Нарис історії України... – С. 192.

141 Офіційний документ

im językiem nauczania w kownem.

№ 2. 1926/7 учебн. годъ.

Аттестація за 1-е полугодіе

Богуславскій Ростиславъ

ученикъ V класса Частной Гимназіи съ русскимъ языкомъ преподаванія въ г. Ровно.

Поведеніе отличное

Прилежаніе удовлетворительное

УСПѢХИ	
По Закону Божію	Хорошіе
„ польскому языку	удовлетворительные
„ русскому языку	удовлетворительные
„ латинскому языку	Хорошіе
„ нѣмецкому языку	удовлетворительные
„ французскому языку	—
„ исторіи	удовлетворительные
„ географіи	удовлетворительные
„ математикѣ	удовлетворительные
„ природовѣдѣнію	удовлетворительное
„ физикѣ и химіи	—
„ ~~философской пропедевт.~~ historje Polski	удовлетворительные
„ космографіи	—
„ рисованію	удовлетворительное
„ чистописанію	—
„ ручному труду	—
„ пѣнію	—
„ гимнастикѣ	Хорошіе

Ровно, 4 Февраля дня 1927 года

4. Розгляньте джерело 141. Охарактеризуйте навчальний заклад, який видав цей документ. Де він був розташований? Зверніть увагу, які предмети вивчалися. Вивчення якої мови ви вважали б для себе обов'язковим? Чому?

5. Назвіть характерні риси політики Польщі та Румунії стосовно української освіти (джерела 138–141). Яку мету переслідували уряди цих держав? Чим пояснюється різниця в підходах до освіти українців Польщі, Румунії та Чехо-Словаччини?

142 Офіційний документ

Із декрету ВУЦВК і РНК УСРР «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвиткові української мови» (1 серпня 1923 р.)

1. Мови всіх національностей, що є на території України, проголошуються рівноправними.

2. Кожному громадянинові будь-якої національності забезпечується можливість в його зносинах з державними органами і в зносинах державних органів з ним користуватися рідною мовою.

3. Відповідно до переважного числа населення, що говорить українською мовою, вибрати, як переважаючу для офіціальних зносин, українську мову.

4. Відповідно до політичного та культурного значення російської мови та її поширеності на Україні, вважати за найпоширеніші на Україні обидві мови – українську та російську...

20. З наданням чинності цьому декретові ніхто з тих громадян, хто не володіє обома найбільш поширеними мовами, не може бути прийнятий на службу в державну установу...

21. Особи, що перебувають на державній службі до моменту надання чинності цьому декретові і не володіють обома найбільш поширеними мовами, мають вивчати їх протягом року.

22. Зазначені в п. 21 особи, що не вивчили в установлений для них строк української мови, підлягають безумовному звільненню з державної служби.

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті... – С. 78, 80–81.

Довідка

Квітень 1923 р. – XII з'їзд РКП(б) – проголошення політики коренізації з метою укорінення комуністичних партійно-радянських структур влади у національних республіках. Передбачалося, що управлінські структури мають оволодіти мовами і культурними традиціями місцевого населення та будуть поповнюватися його представниками.

Довідник з історії України. – С. 899.

143 Офіційний документ

Із доповіді Голови Раднаркому УСРР В.Я. Чубаря на пленумі ЦК КП(б)У про українізацію (6–8 жовтня 1924 р.)

Ми мали постанову пленуму про те, щоб усі товариші, хто може, розмовляли українською мовою. Але говорити одному при всій аудиторії, яка не розуміє української, – просто неможливо. Я намагався вести засідання українською мовою. Але з цього до кінця засідання нічого не виходило: перепитували, не розуміли окремі слова, які необхідно було перекладати під час промови тощо. Проте, товариші, таке явище спостерігається не лише в центральному радянському апараті, а й у ЦК. Таке ж відбувається і по усій периферії. Якщо й товариші пишуть папери, витяги, відписки українською мовою, то жодна серйозна доповідь, жодне велике питання не висвітлюються цією мовою, бо більшість закладів користується послугами перекладачів, не має достатньої кількості працівників, які б знали українську мову.

Україна в XX столітті. – С. 91.

144 Погляд очевидця

Зі спогадів С. Єфремова

24 жовтня 1924 р. Українізація... От справжня злоба дня. Просто стогін і ґвалт стоїть по установах. Виданий був наказ, щоб усі службовці вміли по-українському, але як ніхто із росіян і «тоже – малоросов» того всерйоз не брав, то граматики і словники любенько собі спочивали під спудом. Аж тут почали іспити робити і, хто не складе, – виганяти. От тут от і почалося. Достається, звичайно, українцям, хоча в тому, що робиться, вони Богові Духа винні. Характерно, що найсерйозніше до українізації поставилися службовці-жиди і справді за цих півроку понавчалися, тоді як росіяне нарікали і нарікають, але пальцем кивнути не хочуть, щоб якось вже раз раду собі з тим дати.

Єфремов С. Щоденники. 1923–1929. – С. 155.

6. Ознайомтесь із документом 142 та довідкою. На кого розрахований декрет? Чому українській мові у 1923 р. була, на думку радянської держави, потрібна допомога? Які державні заходи передбачалися? Яку мету вони переслідували? Проаналізуйте термін «коренізація».
7. Як ви гадаєте, чи були виконані пункти 21 та 22 декрету ВУЦВК і РНК УСРР (джерело 142)?
8. Порівняйте свідчення 143 та 144. Зверніть увагу на авторство та емоційне забарвлення документів. Чим його можна пояснити?

145

Дитяча демонстрація. *Ленінград, 1930-ті рр.*

146

Дитяча демонстрація. *Україна*

147 Мовою цифр

Частка українців у КП(б)У зросла з 23 % 1922 р. до 60 % у 1933 р. Проте українці зосереджувались переважно на нижніх щаблях партійної ієрархії. У ЦК КП(б)У 1924 р. українці становили 16 %, 1925 – 25, 1930 – 43 %. Від моменту утворення Компартії України і аж до смерті Сталіна посади першого (генерального) секретаря її ЦК обіймали росіяни, поляк, єврей, поволзький німець – тільки не українці…

У 1929 р. в УСРР було 80 % шкіл, понад 60 % технікумів і 30 % інститутів з українською мовою навчання. Понад 97 % українських дітей навчалося рідною мовою. Якщо 1922 р. республіка мала не більше десятка україномовних газет і журналів, то 1933 р. з 426 газет 373 видавалися українською мовою. Робилися спроби українізувати навіть армію – з цією метою в Харкові створено Школу червоних старшин.

Історія України / Відп. ред. Ю. Сливка. – С. 273.

9. Яку інформацію про освітню політику держави надають джерела 145–146?

148 Погляд очевидця

Зі статті А. Крушельницького* (1929 р.)

Під теперішню пору найбільші творчі можливості з усіх українських національних областей… має Радянська Україна. Коли поодинокі українські національні території піддати класифікації у відношенні умов і розвиткові дійсності, то на другому місці за Радянською Україною – на основі об'єктивної оцінки – треба поставити Закарпатську Україну, на третьому – області з українською більшістю в РСФРР, на четвертому – українську національну територію у Польщі…

Особливо буйно розвивається і розцвітає українська культура… шумить вона бистрими бурхливими ріками, що, розливаючись повінню, оживотворяють пустирі і змивають відсталість, витворені довговіковим гнітом, варварськими заборонами і власним занедбанням.

Крушельницький А. Люди і народи // Нові шляхи. – 1929. – Ч. 2 – С. 304.

* *Крушельницький А.* (1878–1937) – відомий український письменник, громадсько-політичний діяч і педагог. Працював у Західній Україні протягом 1920–1930-х рр. У 1934 р. переїхав до Радянської України.

149 Погляд очевидця

Із промови члена УНДО М. Черкавського в польському сенаті (2 березня 1927 р.)

Панове, чого ви турбуєтеся про ту Україну, яка і без вас дає собі раду, швидко прогресуючи у своїй політичній та економічній емансипації? Лишіть її в спокої. Вже сьогодні Наддніпрянська Україна – і це кажемо ми, українські самостійники, – є напівсуверенною державою, не кажу, що суверенною, має певні атрибути державної влади і, хоч значною мірою залежна ще від Москви, творить власну культуру, виявляє невичерпні сили... Правда, є там інший державний і суспільний устрій, але і з ним Україна дасть сама собі раду. Якщо хочете турбуватися про Україну, якщо вас розпирає співчуття з приводу тяжкої долі сусіда, якщо справді відчуваєте потребу «визволяти», доконувати геройських діл в ім'я культури і західноєвропейської цивілізації, то визвольте цю Україну, що лежить зв'язана під вашим чоботом.

Sprawozdania stenograficzne Senatu Rzeczypospolitej Polskiej. Okres I. 145 posiedzenie z 2. III. 1927. L. 84.

150 Погляд дослідника

Часом кажуть, що вона [політика українізації] була нещирою або й провокативною: виявити всі активні національні сили, а потім їх знищити. Це несерйозно. Великі історичні процеси в житті народів так не діються. Інша річ, що для керівництва РКП(б) «коренізація» та «українізація» були вимушеними актами. Це була спроба поєднати непоєднанне: створюючи «соціалістичну» великодержаву, водночас виступити в ролі оборонців національного розвитку – мобілізувати сили національного розвитку для створення системи, яка ці сили знищує. В самому мотивуванні політики «українізації» крилася внутрішня ущербність: утилітарний підхід. Але вона дала можливість більшовицькому режимові зміцнити себе і знайти собі додаткові ідеологічні й інтелектуальні резерви в національних культурах.

Дзюба І. Пастка. Тридцять років зі Сталіним. П'ятдесят років без Сталіна. – К., 2003. – С. 42.

151 Погляд дослідника

Вона [політика українізації] викликала серйозні зміни в соціальній і національній структурі. Наявність розвинутої україномовної інфраструктури (школи, інститути, преса, театри) спинила процес русифікації населення у великих містах Сходу і Півдня України... Вперше в українській історії українці становили більше половини (55 % у 1926 р.) робітничого класу. Причому чим нижчою була вікова група, тим більшим був відсоток українців. Більшість робітників-українців у побуті розмовляла українською мовою.

Місто почало втрачати позиції цитаделі російської ідентичності. Натомість активно формувалася українська міська ідентичність. Ставлення новоприбулих селян до міського середовища зазнавало сильної еволюції: від початкового уявлення, що «місто, душне й нудне, – це страшенна помилка історії», аж до ствердного: «Не ненавидіти треба місто, а здобути». Новою українською свідомістю найбільше перейнялось молоде покоління, що виховувалося в інтелектуальному кліматі 1920-х.

Грицак Я. Нарис історії України... – С. 171.

10. Ознайомтеся із джерелами 148–150. Зверніть увагу на час та місце написання документів. Яку оцінку і чому дають автори? Наскільки вона об'єктивна? Прокоментуйте.
11. Проаналізуйте джерела 150–152. На які аспекти українізації звертають увагу наші сучасники? Які з них видаються вам найбільш важливими? Чому?

152 Погляд очевидця

Зі спогадів С. Єфремова

28 березня 1927 р. Вчора селюкам-депутатам показали культуру наочно: урядили для депутатів виставу. Поставлено оперу «Князь Ігор». Ще поки співали артисти, то селяни хоч дивувались, але мовчали. Та ось вилітає половецький балет, скидає біленькі кирейки, і без трико, голісенькі, починають показувати всяких штук ногами. Баби-селючки аж попригиналися та кихкають – душаться зо сміху та плюються. Чоловіки загули: «Оце так культура! Так ось куди наші грошики йдуть!»... Думаю, що тут яка-небудь старезна «Наталка-Полтавка» зовсім би інакше була б враження викликала.

Єфремов С. Щоденники. 1923–1929. – С. 484.

153

Бібліотека на вулиці Воровського. *Київ, 1925 р.*

154

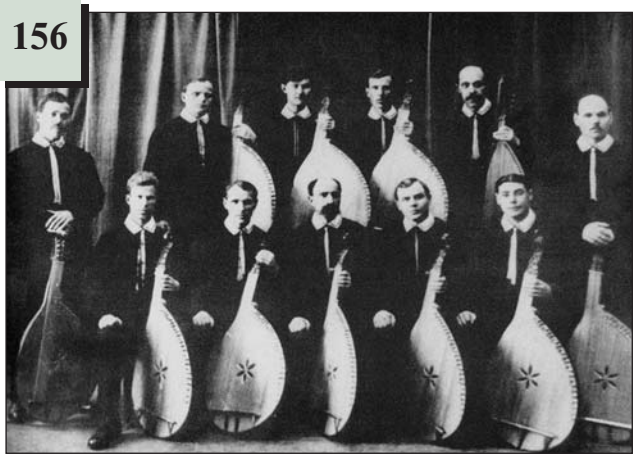
Святкування 1 травня. *Харків, 1925 р.*

155

Засідання членів Одеської організації Спілки пролетарських письменників України «Гарт». *1926 р.*

156

Артисти Полтавської капели бандуристів. *1927 р.*

12. Розгляньте фотографії 153–156. Зверніть увагу на мову вивісок та плакатів. Як співвідносяться фотографії з джерелами на стор. 140–142?

13. Поверніться до змісту параграфів 29–30 та складіть перелік чинників зростання важливості освіти у перші десятиліття XX ст.
14. Спробуйте на основі джерел параграфів 29–30 визначити взаємовідносини в трикутнику «Школа – суспільство – держава» в умовах радянської дійсності 20-х рр. XX ст.

15. Чимало істориків називають двадцяті роки «щасливими 20-ми». Так називається і 2 частина ІІІ розділу. Дійсно, війна завершилася. Стабілізувався розвиток економіки. Зміни у виробництві викликали зміни у повсякденному житті. Люди стали жити краще, заможніше. Зник страх війни. А що ще потрібно для щастя? А як вважаєте ви? Чи всі відчували себе щасливими у цей час?
Підготуйте і проведіть у класі з приводу порушеної проблеми дискусію.

Яким був політичний, економічний і соціальний вплив процесів стабілізації на суспільство? Як змінилися роль і місце людини в нових умовах?

Розділ IV

ДЕМОКРАТІЯ І ДИКТАТУРА. ТРИДЦЯТІ: ЛЮДСЬКИЙ ВИМІР

Розділ IV

Як вплинула форсована модернізація на спосіб та умови життя людей? Як змінилися роль і місце людини в умовах тоталітаризму?

Частина 1. Політичні перетворення

§ 31. Тридцяті роки: нова роль держави
§ 32. Форсована індустріалізація
§ 33. Колективізація
§ 34. Терор голодом
§ 35. Згортання українізації
§ 36. Західні українці: об'єкт і суб'єкт політики

Частина 2. Соціальні зміни

§ 37. Зміни у соціальній структурі
§ 38. Жінка тридцятих
§ 39. Соціальні аутсайдери
§ 40. Повсякденне життя міста
§ 41. Українське радянське село
§ 42. Українці західноукраїнських земель

Частина 3. Політизація людської свідомості: феномен епохи

§ 43. Влада ідеології
§ 44. Культ вождя
§ 45. Пропаганда
- 45.1. Сила слова
- 45.2. Монументалізм
- 45.3. «Олюднення»
- 45.4. Висновки

§ 46. Героїчні міфи
§ 47. Творення нової людини
§ 48. Нова людина: мрія чи реальність
§ 49. Суспільна атмосфера
§ 50. Тоталітаризм: втілені утопії
§ 51. Людина в умовах тоталітаризму

Світова економічна криза

Прихід фашистів до влади, встановлення тоталітарного режиму в Німеччині

Діяльність народних фронтів у Європі. Створення осі Берлін–Рим–Токіо

Аншлюс Австрії. Мюнхенська змова. Розчленування Чехо-Словаччини

ЕКОНОМІЧНА ДЕПРЕСІЯ

1929 — 1933 — 1935 — 1937 — 1938 — 1939

Індустріалізація, колективізація

Голодомор в Україні

Посилення тоталітарного режиму

«Великий терор»

Створення та загибель Карпатської України

Пакт Молотова–Ріббентропа. Відхід західноукраїнських земель до СРСР. Поширення тоталітарного режиму в Західній Україні. Початок Другої світової війни

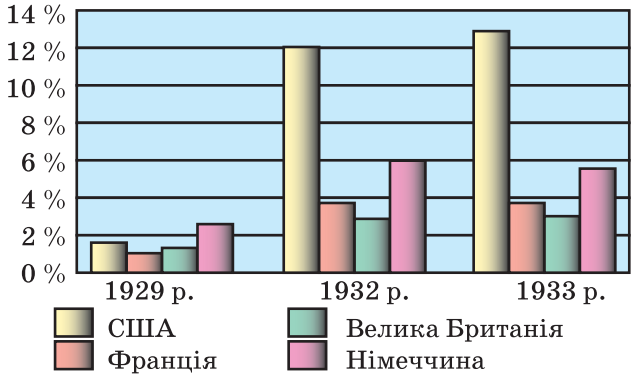

Частина 1. ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ

§ 31. ТРИДЦЯТІ РОКИ: НОВА РОЛЬ ДЕРЖАВИ

1 Мовою цифр

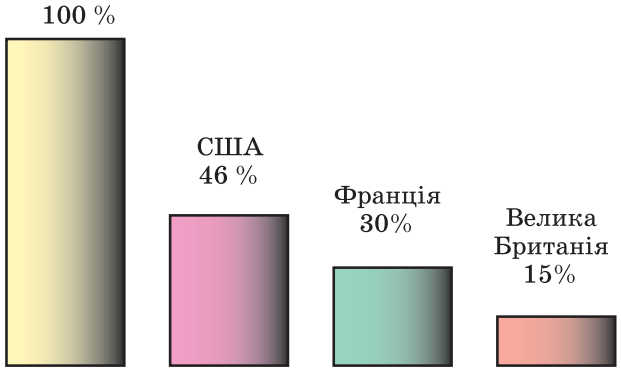
Відсоток безробітних у ряді країн світу

Подано за: Георги Марков, Румяна Кушева, Бойко Маринков. История и цивилизация. За 10 клас. Задължителна и профилирана подготовка. – София: Просвета, 2001. – С. 40.

2 Мовою цифр

Падіння виробництва у провідних країнах світу у роки світової економічної кризи

Подано за: Всемирная история: новейшее время. 1914–1939. – Учебн. для 10 кл. / Н.Е. Рожик и др. – К.: Генеза, 2001. – 288 с.

3 Погляд дослідника

Період 1929–33 рр. став каньйоном, який зробив повернення до 1913-го не лише неможливим, а й немислимим. Старомодний лібералізм упокоївся чи видався приреченим.

Три варіанти вибору змагались за інтелектуально-політичну гегемонію. Одним з них був комунізм марксистського взірця. Та ще й СРСР показав себе ніби несприятливим до катастрофи.

Другою альтернативою був капіталізм, позбавлений своєї віри в оптимальність вільних ринків і реформований таким собі неофіційним шлюбом чи то постійним зв'язком із поміркованою соціал-демократією некомуністичних робітничих рухів.

Третім на вибір був фашизм. Фашизм в його німецькій версії (націонал-соціалізм) скористався з двох речей: з німецької інтелектуальної традиції, що вороже ставилася до теорій економічного лібералізму, а також із безжальності уряду, що заповзявся будь-якою ціною позбутися безробіття. Слід сказати, що він розправився з Великою Кризою хутко й успішніше, ніж подібні режими.

Гобсбаум Е. Вік екстремізму. – С. 103–104.

4 Погляд дослідника

Громадська думка була, звичайно, вражена тим, що Ради приступили до виконання п'ятирічного плану тоді, коли весь інший (капіталістичний) світ прирік на безробіття й убогість щонайменше 30–40 мільйонів трудящих, а трудівники сільського господарства визнали за краще знищити запаси продовольства, ніж віддати їх безкоштовно голодуючим.

Подібна ситуація не могла не хвилювати світову громадськість, примушуючи людей взяти під сумнів принципи системи, у якій вони жили (індивідуалізм, вільне підприємництво, ініціатива, конкуренція) і котра могла породити подібну кризу. Щоб виправити становище, приватні компанії й уряди змушені були розглянути можливість втручання держави, оскільки тільки вона мала у своєму розпорядженні засоби, які здатні заставити кожного громадянина йти на жертви заради інтересів усього суспільства.

Тибо П. Эпоха диктатур. – С. 100–101.

5 Погляд сучасника

Зі статті американського тижневика «Ліберті» (1929 р.)

Якщо найближчим часом щось не буде зроблено для виправлення того жахливого становища, в якому ми тепер перебуваємо, то революція може звалитися на нас у будь-який момент.

Цит. за: История XX века. Зарубежные страны. – М.: Аванта, 2002. – С. 132.

1. Які зміни відбулися у світі на межі 20–30-х рр. XX ст.? Прокоментуйте.
2. Пригадайте, що таке світова економічна криза 1929–1932 рр. Що таке «Велика депресія»? Чому криза загрожує, на думку журналу «Ліберті», революцією? Що дає підстави для такого висновку?
3. Проаналізуйте джерело 3. Назвіть три варіанти суспільного вибору. Як ви їх розумієте?
4. Назвіть три моделі політичного вибору суспільства, які, на думку дослідника Гобсбаума, стали логічною відповіддю на виклик епохи.

6 Погляд політика

Ф.Д. Рузвелт про проблеми американської економіки

Я бачу в цій країні десятки мільйонів її громадян… чиє буденне життя минає в умовах, які визнані недостойними цивілізованим суспільством півстоліття тому… Я бачу, що третина нації живе в поганих будинках, погано одягнена і погано харчується. «Держава, яка не намагається урядовими заходами розв'язати нові проблеми, спричинені величезним зростанням населення і дивовижними досягненнями науки, приречена на занепад і неминучу загибель від бездіяльності. Необхідно обмежити операції спекулянта, маніпулятора, навіть фінансиста. Я вважаю, що, зрештою, найважливішою є проблема контролю, проблема задовільного планування виробництва і розподіл тих продуктів, які наша величезна економічна машина здатна створювати.

Цит. за: История США. – Т. 3: 1918–1945. М., 1985. – С. 253, 367–368.

7 Погляд дослідника

Він [Гітлер] вважав себе соціалістом, і сутність його соціалізму полягала в тому, що кожен індивід чи група в державі повинні були не вагаючись працювати на національну політику. Так що не мало значення, кому належить конкретний завод, поки ті, хто ним керує, роблять, що їм наказують. Німецький соціалізм, говорив він Германові Раушингу, не прагне до націоналізації: «Наш соціалізм проникає набагато глибше. Він не змінює зовнішній порядок речей, він наводить порядок тільки у ставленні людини до держави… У такому випадку, яке значення має власність і дохід? Навіщо потрібно усуспільнювати банки і заводи? Ми усуспільнюємо людей…» Представляючи свій Чотирирічний план (який, як і сталінський, був тільки пропагандистським прийомом), Гітлер говорив, що Міністерство економіки повинне тільки «дати завдання національній економіці», а потім «приватна економіка має їх виконувати».

Джонсон П. Современность… – С. 339.

8 Думка дослідника

Для перелому кінця 20-х – початку 30-х рр. було використано термін «сталінська революція», який добре передає його насильницький, руйнівний і утопічний характер. Однак ця революція здійснювалась з ініціативи держави, а не в результаті народних рухів, і не привела до зміни політичного керівництва. За думкою Сталіна, її завданням було закласти економічний фундамент для побудови соціалізму… використовуючи державне планування з метою прискореного економічного розвитку країни…

Планування подавалось як героїчний акт підкорення непідконтрольних до тих пір економічних сил.

Фицпатрик Ш.* Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город / Пер. с англ. – М.: РОССПЭН, 2001. – С. 10–11.

5. Як розуміють автори документів 6–8 нову роль держави на рубежі 1920–1930-х рр.? Які надії на неї покладають і чому?
6. Знайдіть конкретизацію положень Е. Гобсбаума в документах 6, 7, 8.
7. Яка з моделей, запропонованих ним: а) найбільш враховує інтереси людини; б) яку з цих моделей найскладніше зреалізувати; в) яка може бути найбільш ефективною з точки зору держави та суспільства?

§ 32. ФОРСОВАНА ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЯ

9 Погляд дослідника

Військова істерія 1927 р. змінила атмосферу, і незабаром уряд вирішив ввести в країні «передмобілізаційний стан», який зберігався протягом усіх 1930-х рр. З цього часу радянські кордони були майже закриті для руху людей і товарів, і СРСР заявив про свій намір добитися «економічної самостійності». На ближчий час цей крок випадково мав позитивний результат, відгородивши Радянський Союз від «Великої депресії».

Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм… – С. 11–12.

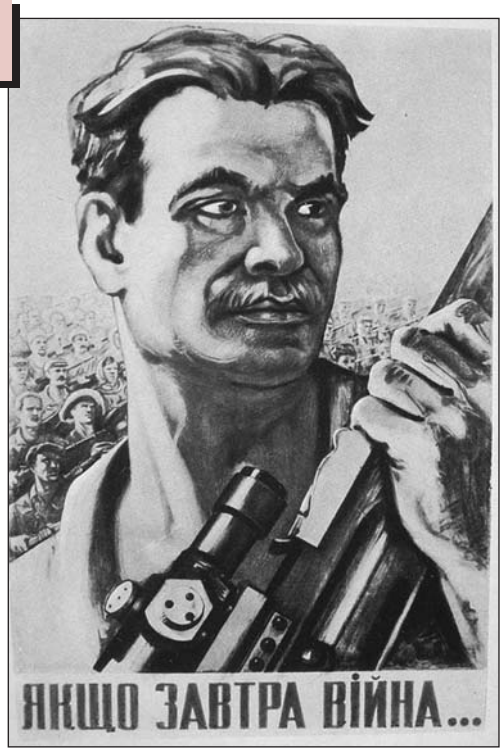
10 Погляд сучасника

Відомий радянський поет Симонов К.М. про суспільні настрої

Думки про Червону Армію і про п'ятирічку зв'язувались в одне ціле з капіталістичним оточенням: якщо ми не побудуємо всього того, що вирішили, то будемо беззахисні, загинемо, не зможемо воювати, якщо на нас нападуть – це було безсумнівним.

Глазами человека моего поколения. Размышления о И.В. Сталине. – М., 1988. – С. 44–45.

11

Український радянський плакат *1930-х рр.*

* *Фіцпатрік Ш.* – сучасна американська дослідниця. У сфері її інтересів, зокрема, – історія повсякденного життя радянської Росії.

12

Демонстрація у противогазах. *Харків*

13 Погляд дослідника

Керівництво країни на чолі зі Сталіним дійсно відчуває страх перед війною. Як показують розсекречені недавно документи, роздумуючи над становищем економіки і Червоної армії, воно дійшло висновку про неможливість з боку СРСР вести сучасну війну. Звідси й, з одного боку, установка на використання всіх засобів її відтягування, з другого – внести корективи в індустріалізацію, що проводиться, наголошуючи насамперед на ті галузі, що забезпечують розвиток військової промисловості.

Голос народа: письма и отклики рядовых советских граждан о событиях 1918–1932 гг. / Отв. ред. А.К. Соколов. – М., 1997. – С. 284.

1. Що розуміють автори джерел 9–13 під терміном «військова істерія» (військова тривога)?
2. Яку роль відіграв військовий чинник у форсуванні індустріалізації в СРСР?

14 Погляд сучасника

Радянський економіст Струмілін про економічні завдання

Ми самі ставимо ціль, старанно формулюємо модель шляху на свій розсуд… ми ставимо вольове завдання; значною мірою за цих обставин ми вільні від лещатів, зумовлених історичним розвитком; ми рвемо старі зв'язки і отримуємо значно більшу творчу свободу.

Цит. за: Карр Э. История Советской России. Кн. 10. – М., 1989. – Т. 1. – Ч. 2. – С. 24.

Початок індустріалізації в СРСР

1921 – випущено перший український трактор

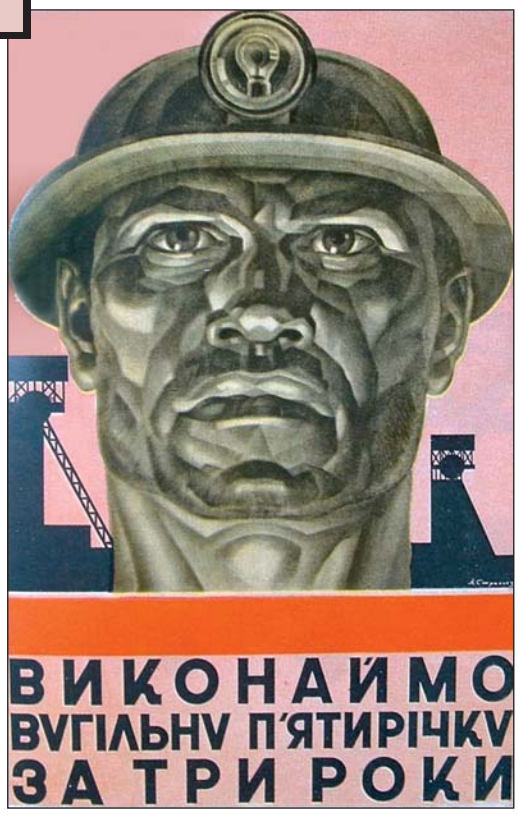
1922 – створено Комісію у справах електрифікації України

1925 – XIV з'їзд ВКП(б) проголосив курс на індустріалізацію

1926 – 86 % валової продукції промисловості вироблено у державному секторі

1927 – Україна перевищила рівень промислового виробництва до 1913 р.

15

Український радянський плакат *1930-х рр.*

16 Офіційний документ

З політичного звіту Центрального Комітету XVI з'їзду ВКП(б) 27 червня 1930 р.

...Робота ЦК у галузі (господарського будівництва) виконувалася, переважно, по лінії виправлення й уточнення п'ятирічного плану з метою збільшення темпів і скорочення термінів. По чорній металургії: п'ятирічним планом передбачено довести виробництво чавуну в останній рік п'ятирічки до 10 мільйонів тонн, рішення ж ЦК визнає цю норму недостатньою і вважає, що виробництво чавуну на цей рік п'ятирічки має збільшитись до 17 мільйонів тонн. По тракторобудуванню: п'ятирічним планом передбачено довести виробництво тракторів в останній рік п'ятирічки до 55 тисяч штук; рішення ж ЦК визнає це завдання недостатнім і вважає, що виробництво тракторів в останній рік п'ятирічки має збільшитись до 170 тисяч штук. Те саме варто сказати й про автобудування, де замість виробництва 100 тисяч автомобілів (вантажних і легкових), передбачених п'ятирічним планом на останній рік п'ятирічки, було вирішено збільшити виробництво автомобілів до 200 тисяч штук.

Сталин И.В. Собр. соч. в 16 т. – Т. 12. – М., 1949. – С. 345–348.

17 Погляд дослідника

Індустріалізація в СРСР була проведена силами держави в рамках планової централізованої економіки. Приватний сектор періоду непу було при цьому зруйновано.

У виборі шляхів і методів індустріалізації зіграла роль ідеологія – більшовицьке неприйняття ринку і приватної власності. В зростанні приватного сектору більшовики бачили загрозу реставрації капіталізму.

Існували й інші обставини. Використання ринку і приватного капіталу... видавалось (і було) важкою кропіткою роботою. Сталінське Політбюро, однак, прагнуло провести індустріалізацію в найкоротші строки, очікуючи близької війни. Воно не хотіло панькатися з приватником... Значно простіше було б просто викинути цього конкурента з економіки, сконцентрувати ресурси в руках держави і спрямувати їх на розвиток важкої і військової промисловості...

Осокина Е. СССР в конце 1920-х – начале 1930-х годов: Хроника начавшегося голода. – История. – 1999. – № 20.

3. Як ви розумієте термін «індустріалізація»? (Згадайте матеріал попередніх курсів історії.) Спробуйте визначити поняття «форсована індустріалізація». Які причини та прояви цього явища?
4. Наскільки реальними були плани, вказані у джерелі 16? Чому дослідники називають такий підхід «сталінською революцією»?
5. Яка роль відводиться радянській державі у визначенні темпів і методів індустріалізації? Порівняйте з роллю урядів західних країн у подібних процесах (§ 31).

18 Погляд сучасника

Посол США в СРСР у 1937–1938 рр. Дж. Девіс про розвиток промисловості

В радянській практиці планування найбільш вражає сміливість у прийнятті рішень і впертість у їх здійсненні. П'ять років тому в районі Запоріжжя був голий степ, а сьогодні можна бачити величезні заводи і місто з населенням 125 тисяч осіб... Будинки і устаткування в більшості своїй найсучасніші. До їх проектування залучалися на конкурсній основі найкращі фірми, головним чином із США, але також з Німеччини, Франції, та Англії.

Є сумніви відносно здатності промисловості довгий час підтримувати потреби фронту у випадку великої європейської війни, однак, на мою думку, ця здатність може виявитися значно вищою, аніж очікується. В цілому нові промислові райони справляють величезне враження: росіянам вдалося за сім років зробити стільки ж, скільки Америці за сорок починаючи з 80-х років минулого сторіччя.

12 березня 1931 р.

Дж. Девис. Миссия в Москве. Заметки посла США. – http://svoboda.ovg/programs/hd/2002.

19

Радянський плакат *1930-х рр.*

Перші п'ятирічки

1927 – XV з'їзд ВКП(б) прийняв директиви щодо першого п'ятирічного плану

1928 – початок 1-ї п'ятирічки

1931 – пуск Харківського тракторного заводу

1932 – пуск Дніпровської ГЕС

1933 – Й. Сталін оголосив про виконання 1-ї п'ятирічки за 4 роки і 3 місяці (в дійсності основні показники плану не були виконані навіть за 5 років)

1935 – початок стаханівського руху

1937 – оголошено про виконання 2-ї п'ятирічки за 4 роки і 3 місяці (в дійсності процент виконання плану не перевищував 70–77)

6. Розгляньте плакат 19 та ознайомтеся із довідкою про перші п'ятирічки. Кого на радянському плакаті символізує фігура в циліндрі? Чому, за задумом автора, змінився вираз обличчя у персонажа? Чи змінили б ви зображення на плакаті з огляду на дані довідки? Чому саме?

20 Газетне повідомлення

Заклинаннями хочуть зліквідувати прорив

Дніпропетровськ, 2 серпня. (Наш кор.). Дніпропетровський паровозоремонтний завод не допостачив дорозі в червні 60, а в липні 23 паровози. Оголошений у липні штурмовий місячник не дав ніяких результатів. Зрив програми пояснюють відсутністю єдиноначальності, безвідповідальністю цехових трикутників.

Правда. – 4 августа 1931 г.

21 Газетне повідомлення

Зі статті «Радянське Ельдорадо» російськомовної емігрантської газети у Франції (1931 р.)

Монтер із Шпандау Цигель втратив місце і став безробітнім. Йому порадили звернутися в торгпредство. Німцю запропонували їхати до Харкова, щоб працювати на тракторному заводі. Цигель за свого віку всякі заводи бачив, однак такого величезного ще не бачив. Майстерні були обладнані чудовою американською технікою, навіть пункт був упорядкований за американським зразком. Після нової музики і нових промов Цигель приступив до роботи на цьому чудовому заводі… Біля американських станків, до яких у Німеччині робітника підпускали тільки після 4-річної технічної підготовки, стояли чоловіки та жінки, яких навербували якийсь місяць назад із сіл. Праця всіх цих безпорадних людей полягала в тому, що вони псували машини, а заодно і матеріал.

Последние новости. – Париж, 24 декабря 1931 г.

22 Газетне повідомлення

Американці про прориви в Донбасі

ВРНГ доручила групі американських інженерів написати доповідь про причини проривів на Донбасі, що загрожують п'ятирічному плану. Її автори головну причину недостатнього добування вугілля бачать у тому, що в Москві надають перевагу гігантським конструкціям, які вимагають величезних витрат, а не скромнішим за розмахом завданням, таким як – раціоналізація роботи на існуючих копальнях. Взагалі на Донбасі дуже дається взнаки погана організація праці. За умови нормальної експлуатації – не було б нестатку в робочій силі.

Последние новости. – Париж, 6 июня 1931 г.

7. Яке головне враження автора джерела 18?
8. Яку проблему висвітлюють джерела 20–22? Зверніть увагу на те, які саме газети її піднімають. Чи однаковий настрій цих публікацій?
9. Що розуміють під словом «прорив»? Як співвідноситься інформація із джерел 18 та 20–22?
10. Які труднощі у реалізації планів індустріалізації висвітлюють джерела?
11. Які способи подолання цих труднощів і проблем пропонуються? Наскільки, на вашу думку, вони реалістичні? А що б запропонували ви?

23 Погляд сучасника

І. Дзюба* про будівництво на Донеччині

Кінець 30-х років. Робітниче селище на Донеччині. Життя змінюється на очах: ще вчора довбали кар'єри кайлами, лупили камінь молотами, вивозили вагонетками людською, а потім кінською силою, а вже з'являється невеличкий чеський екскаватор «Шкода», тут же на зміну йому – чи то німецький, чи то американський гігант (таким тоді він здавався) «Демаг», скрегіт якого чути було на весь навколишній степ; завтра по залізних коліях зачахкають «Овечки» – перші вітчизняні паровози «ОВ», а післязавтра могутньо посуне гордий красень «Федя» – «Фелікс Дзержинський». Газети щодня повідомляють про нових стахановців, нові рекорди, робітничі мітинги.

Дзюба І. Пастка... – С. 5.

24 Газетне повідомлення

Бернард Шоу про СРСР**

Відень, 22 листопада. «Нейє фрейє прессе» розміщує статтю відомого німецького перекладача Бернарда Шоу, його близького товариша Зиґфріда Требича, в якій останній передає враження про свою недавню зустріч з Бернардом Шоу.

За словами Требича, основною темою їхньої розмови був СРСР, причому Шоу виявив надто захоплене ставлення до Радянського Союзу.

Шоу вважає, що «СРСР проводить вдалий експеримент, який може стати прикладом». Требич до цього додає: «Ентузіазм письменника стане цілком зрозумілим, коли взяти до уваги, що він приїхав з країни безробіття до країни, де руками, які гарячково творять, будується новий світ, де серед пустелі і степу безпосередньо з-під землі виникають нові сили і нові міста».

Правда. – 29 ноября 1931 г.

12. Яке загальне враження від 1930-х років залишилося в І. Дзюби та Б. Шоу (джерела 23–24)? Що в цих враженнях суб'єктивне?

25 Мовою цифр

Відсотки валового промислового виробництва порівняно з 1929 р.

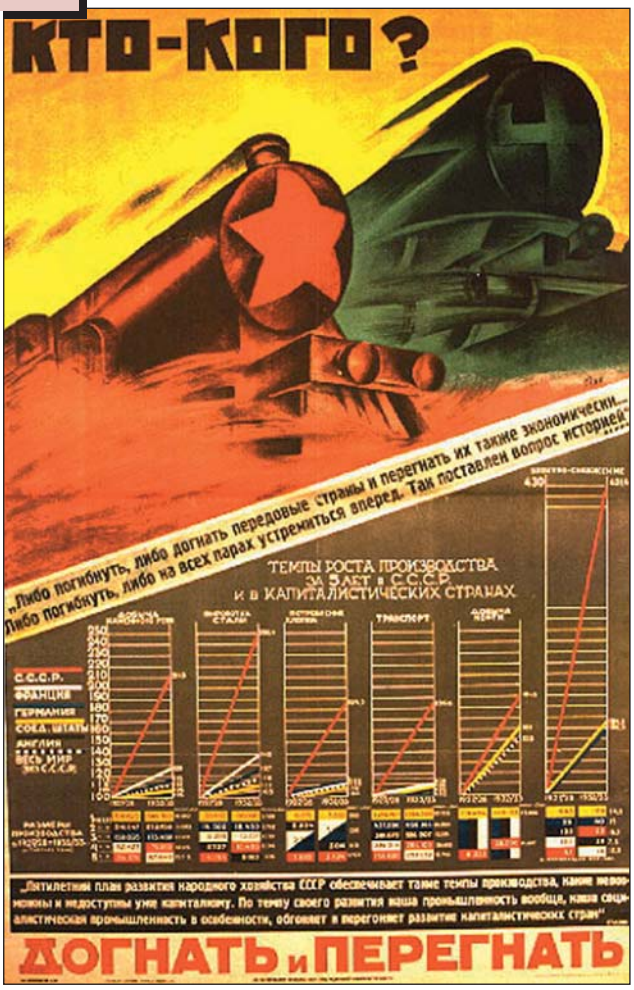
	1930	1932	1937
США	81	54	92
Німеччина	88	58	116
Великобританія	92	83	124
Франція	100	77	83
Італія	92	67	100
Японія	95	98	171
СРСР	131	183	424

Подано за: Георги Марков, Румяна Кушева, Бойко Маринков. История и цивилизация. – С. 43.

* *Дзюба І.* – видатний сучасний український публіцист, літературознавець, академік НАН України, учасник антирадянського суспільно-політичного руху в Україні у 1960-ті рр.

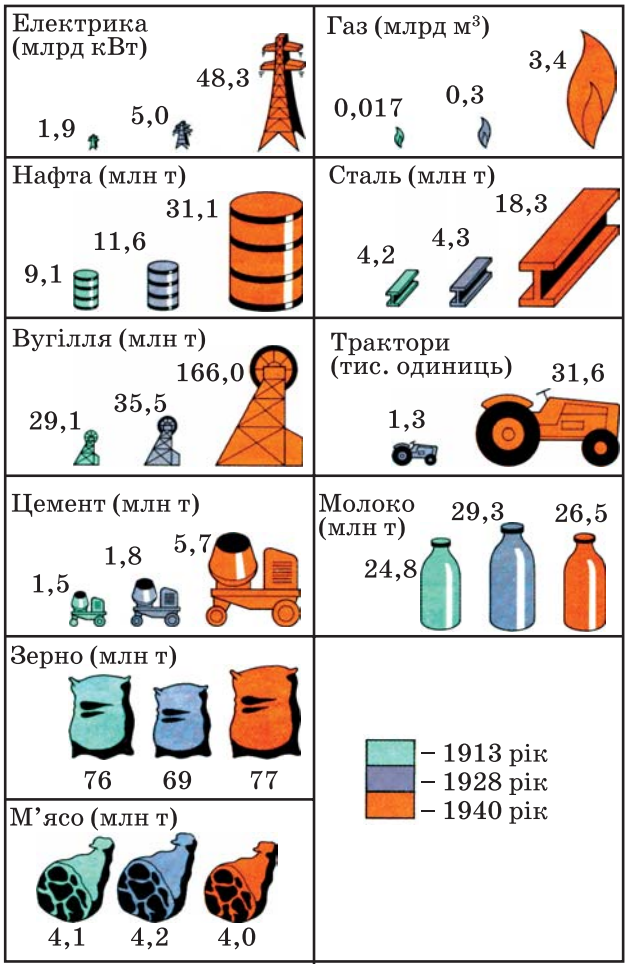
** *Шоу Б.* (1856–1960) – відомий англійський письменник, симпатизував Радянському Союзу, відвідував СРСР.

26

Радянський плакат. *1929 р.*

27 Мовою цифр

Темпи зростання промислового виробництва та сільськогосподарської продукції

28 Погляд дослідника

Незважаючи на те, що жодна з перших довоєнних п'ятирічок не була виконана в повному обсязі, вона все ж вивела Україну на якісно новий рівень промислового розвитку, докорінно змінивши структуру господарства: зросла частка промисловості у порівнянні з часткою сільського господарства у загальному обсязі валової продукції УСРР; у валовій продукції самої промисловості дедалі більше домінувало виробництво засобів виробництва; дрібна промисловість (кустарно-ремісничі підприємства, окремі товаровиробники) витіснялася великою індустрією. Модернізація промислового потенціалу України дала змогу республіці посісти 2-ге місце в Європі (після Німеччини) за виплавкою чавуну, 3-тє місце за виробництвом сталі (після Німеччини та Англії), 4-те місце в світі за видобутком вугілля.

Довідник з історії України. – С. 270.

13. Проаналізуйте дані про рівень розвитку промислового виробництва у вказаних у джерелі 25 країнах. Які з них подолали економічну кризу на 1937 рік?
14. Хто мається на увазі в запитанні джерела 26 «Хто кого?» Яку б відповідь дала людина 1930-х на це запитання? Які пояснення вона могла б використати? Наскільки враховані інтереси людини при пошуку відповіді на запитання плаката 26.
15. Порівняйте темпи зростання промислового виробництва та сільськогосподарської продукції (джерело 27). Що привернуло вашу увагу? Які ви можете зробити висновки?
16. Назвіть позитивні наслідки індустріалізації як явища для України.
17. Зверніться до довідкової літератури, з'ясуйте джерела фінансування радянської індустріалізації. Спробуйте укласти логічно-структурну схему **«Індустріалізація»**.

§ 33. КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ

29 Офіційний документ

Гасла до XIV річниці Жовтня:

Боротьба за хліб – боротьба за соціалізм! Міцніше вдар по куркулю, по рвачах, по дезорганізаторах хлібозаготівлі! Ні одного центнера приватнику! За виконання плану хлібозаготівлі!

Правда. – 24 октября 1931 г.

30 Офіційний документ

Зі звернення ЦК ВКП(б) «До всіх організацій ВКП(б)» від 13 лютого 1928 р.

На січень 1928 р. ми мали найсерйознішу кризу в хлібозаготівлях. Що означає криза в хлібозаготівлях, у чому її сенс, які вірогідні результати?

Це означає, перш за все, кризу постачання робітничих районів... Це означає, по-друге, кризу постачання Червоної Армії... Це означає, по-третє, кризу постачання лляних та бавовняних районів. Це, означає, по-четверте, відсутність хлібних резервів у руках держави як для потреб усередині країни (на випадок неврожаю), так і для потреб експорту, необхідного для ввезення устаткування і сільськогосподарських машин.

Сталин И.В. Сочинения. – Т. 11. – С. 10–11.

Колективізація

1927–1928 – хлібозаготівельна криза в СРСР. «Надзвичайні заходи» у хлібозаготівлях

1929, листопад – пленум ЦК ВКП(б) проголосив курс на суцільну колективізацію

1929, грудень – Й. Сталін поставив завдання «ліквідації куркульства як класу»

1930, березень – стаття Сталіна «Запаморочення від успіхів» із засудженням «перегинів» у колективізації

1930, грудень – пленум ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про колективізацію». Початок другої фази колективізації і «розкуркулення»

1932, жовтень – початок роботи надзвичайної хлібозаготівельної комісії на чолі з В. Молотовим в Україні – організація штучного голоду

1933 – голодомор в Україні

1935 – вийшов «Примерный устав сельскохозяйственной артели» – це уніфікувало всі колгоспи

1937 – колгоспи в Україні об'єднували 96 % селянських господарств і майже 100 % посівних площ

1. Чому питання про хліб набуло такої гостроти наприкінці 1920-х рр.?
2. Чим можна пояснити, що «боротьба за хліб – боротьба за соціалізм»?

31 Думка дослідника

Існує думка, що такі надзвичайні заходи були зумовлені безвихідною ситуацією із забезпеченістю країни збіжжям, необхідністю прогодувати місто, робочий клас. Але це не так. Для внутрішнього ринку в ті часи хліба не вистачало. Йшлося про демпінговий експорт з метою будь-що здобути валюту на прискорену індустріалізацію. 1932 р. було вивезено за кордон 1 760 000 тонн пшениці; 1933 р., незважаючи на голод, – 1 717 500 тонн, майже стільки ж.

Дзюба І. Пастка... – С. 51.

32 Погляд дослідника

Про масштабність планів більшовицького керівництва красномовно свідчить той факт, що 1931 рад. закупки становили 30 % світового експорту машин і обладнання, 1932 – майже 50 %... Сталін і його оточення були переконані в тому, що потреби індустріалізації простіше і гарантованіше можна задовольнити, спираючись не на 25–30 млн індивідуальних сел. госп., а на 200–300 тис. колгоспів. На цьому ґрунті визріла думка про кардинальну зміну вектора залежності: не держава мусила залежати від значної кількості неконтрольованих сил індивідуальних сел. госп., а сконцентровані у великі спільні господарства селяни мусили перебувати у залежності від держ. структур.

Довідник з історії України. – С. 270, 327.

33 Думка дослідника

Керівництво мало надію, що за індустріалізацію заплатять селяни; колективізація сільського господарства, яка проводилась у роки першої п'ятирічки і була покликана досягнути такого результату, примушуючи селян змиритися з низькими державними цінами на їхню продукцію...

Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм... – С. 11.

3. Як розуміти поняття «колективізація»? Як пояснюють причини колективізації та форсування її темпів сучасні дослідники (джерела 31–33)? Чи співпадають їхні точки зору з офіційним поглядом (джерела 29–30)?
4. Зверніть увагу на джерело 32. Як ви розумієте думку автора про «кардинальну зміну вектора залежності»? Як це співвідноситься із джерелом 29?
5. Спрогнозуйте можливі наслідки форсування колективізації. Зробіть висновки.

34 Погляд очевидця

З листа колгоспника К.Г. Херсуна із села Куниче Крижопольського району Тульчинського округу УРСР до «Селянської газети» від 27 лютого 1928 р.

Вперед до соціалізму

...Бачить моя дружина, що вже не розбагатіє, й каже: «Ану ідім у коліктів, там уже серпом не жнуть й ціпом не молотять і крепче виглядают». Отож я на четвертий рік переходжу на нормальне соціалістичне господарство. Після мене вступило ще шість родин. Як бачимо, такі господарства і державі допомагають, і самі краще живуть... Хай живе соціалізм і його керівництво! З повагою до Вас селянин Климентій Федорович Херсун.

Прошу, якщо друкуватимете у пресі, то розширте й виправте.

Херсун.

Голос народа: письма и отклики рядовых советских граждан о событиях 1918–1932 гг. / Отв. ред. А.К. Соколов. – М., 1997. – С. 286.

35 Газетне повідомлення

Розпочався наплив до колгоспів

Київ, 7 липня. (Наш кор.). На Правобережжі розпочали збирати врожай. У Кам'янецькому районі першим почав збирати жито Рихтецький колгосп. Усі працездатні члени колгоспу дружно, з піснями вийшли в поле. Бригади працюють відрядно і перевиконують норми. Найближчими днями почнуть жнива Ружинський, Білоцерківський та Київський райони. У результаті ударної і масової підготовки до жнив розпочався наплив до колгоспів. У Конотопському районі організовано нову с.-г. артіль «Нове життя». У перші дні записалося 33 бідняцько-середняцьких господарств.

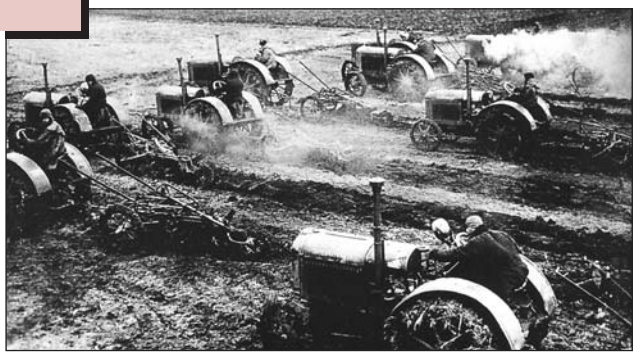
Правда. – 9 июля 1931 г.

36

Радянський плакат. *1929 р.*

37

Використання тракторів у сільському господарстві. Фото з радянської газети початку *1930-х рр.*

38

Карикатура із західноукраїнського часопису «Комар». *1933 р.*

6. Як ви розумієте поняття «колгосп»? На які причини входження селян до колгоспів вказують джерела 34–38? Які з документів, на вашу думку, можуть розглядатися як державна пропаганда? На підставі чого ви дійшли таких висновків?
7. Порівняйте джерела 36–38 за якомога більшою кількістю ознак. На кого вони були розраховані? Які враження викликають вони у вас? Чим викликана, на вашу думку, поява карикатури 38? Наскільки об'єктивну інформацію вона надає читачам західноукраїнського журналу «Комар»?
8. Уявіть себе радянським агітатором-активістом, що має завдання залучити можливо більшу кількість селян до колгоспу. Які аргументи ви б використали для пропаганди колективного господарювання? Хто із селян міг сприйняти цю агітацію? Спробуйте скласти соціальний портрет такого селянина.

39 Погляд політика

Не можна насаджувати колгоспи силою, це було б безглуздо і реакційно.

Сталін Й. Запаморочення від успіхів.

40 Газетне повідомлення

Колективізація перемагає

У 1931 році Радянський Союз утричі перевищив намічений п'ятирічним планом на останній рік відсоток колективізації. Ще два ро-

ки тому в 1929 році ми мали всього тільки 7,5 відсотка господарств, які вступили до колгоспів; через рік їх було вже 21,7 %, а тепер відсоток колективізації сягнув 62.

Питання «хто кого» в сільському господарстві вирішилось на користь соціалізму. 1932 рік, останній рік п'ятирічки, буде роком завершення в основному колективізації в СРСР.

Комсомольская правда. – 1 января 1932 г.

41 Офіційний документ

З доповіді С. Косіора на листопадовому (1929 р.) пленумі ЦК ВКП(б)

Ми мали суцільну колективізацію на території десятків сіл, а потім виявлялося, що все це дуте і штучно створене, населення в цьому не бере участі і нічого не знає.

Цит. за: Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. – К.: Либідь, 1991. – С. 99.

42 Офіційний документ

З постанови грудневого (1930 р.) пленуму ЦК КП(б)У

…Наступної весни подвоїти сучасний рівень колективізації та протягом 1931 р. в основному закінчити суцільну колективізацію вирішальних сільськогосподарських районів України (Степ). Нещадний наступ на глитая по всьому фронту (хлібозаготівлі, фінансові заходи тощо), ліквідація куркуля в районах суцільної колективізації... і повинні стати складовою частиною боротьби... за здійснення суцільної колективізації.

Комуністична партія України в резолюціях та рішеннях... – Т. 1. – С. 709, 716.

43 Погляд учасника подій

З листа селянина с. В[елика] Бушинка Немирівського району Вінницької округи Г. Яременка до редакції газети «Радянське село» 5 лютого 1930 р.

До нашого села прибула бригада проводити колективізацію і пішла величезна боротьба. Багато людей не хотять поки ідти до колективу. Хто вискажеться проти колективу, як селянин, несвідома людина, то у нас таких кидали на сутки у бувший попів погреб. Агроном Чернишівський в цій бригаді сказав, хто не піде до колективу, то ми тому повідбиваємо руки і ноги. Чи мають вони право так знущатись над людьми?

Прошу, дайте відповідь. Г. Яременко.

Цит. за: Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні. – Вінниця, 1997. – С. 414.

44 Погляд очевидця

Із листа до Г.І. Петровського слухачів військово-повітряної академії РСЧА про примусову колективізацію й розкуркулення селян на Старобільщині 7 липня 1931 р.

Є ряд випадків насильницького залучення в колгосп, на випадок відмови йти у колгосп підводять під графу куркуля і розкуркулюють, забираючи все майно, і вивозять...

Існує переконання, що залучити в колгосп можна лише силою. Наприклад, на зборах хут. Статівки актив заявив, що для залучення 15 чол. середняків і бідняків, що залишилися, в колгосп, необхідно 5 чол. вивезти...

Викривлення лінії партії проводиться свідомо верхівкою колгоспів. Наприклад, голова колгоспу хут. Статівки Шандра Никанор заявляє: «Чи потрібні нам колгоспи? На нас партія жме і ми жмемо».

Крім цього, правління колгоспу систематично пиячить, що ми самі бачили в дорозі, і коли приїхали в хутір, і там виявилася частина п'яних колгоспників. Про п'янки правління нам скаржилися колгоспниці-біднячки.

П'янство, залякування, погане виховання і забезпечення колгоспників є причиною небажання бідноти і середняків, які лишилися, вступати в колгосп, внаслідок чого вони йдуть на поводу куркульства і відбивають його настрій.

Цит. за: Україна в XX ст. Зб. док. і матеріалів. – С. 110.

9. Які суперечності в офіційних документах 39–42 ви бачите? Зверніть увагу на дату їх появи.
10. Яку відповідь на запитання «Хто кого?» дає джерело 40? Як вона співвідноситься з відповіддю на це запитання, яку ви обговорювали у § 33?
11. Як співвідносяться документи 43–44 з 39–42? Які з них викликають у вас більшу довіру? Чому?

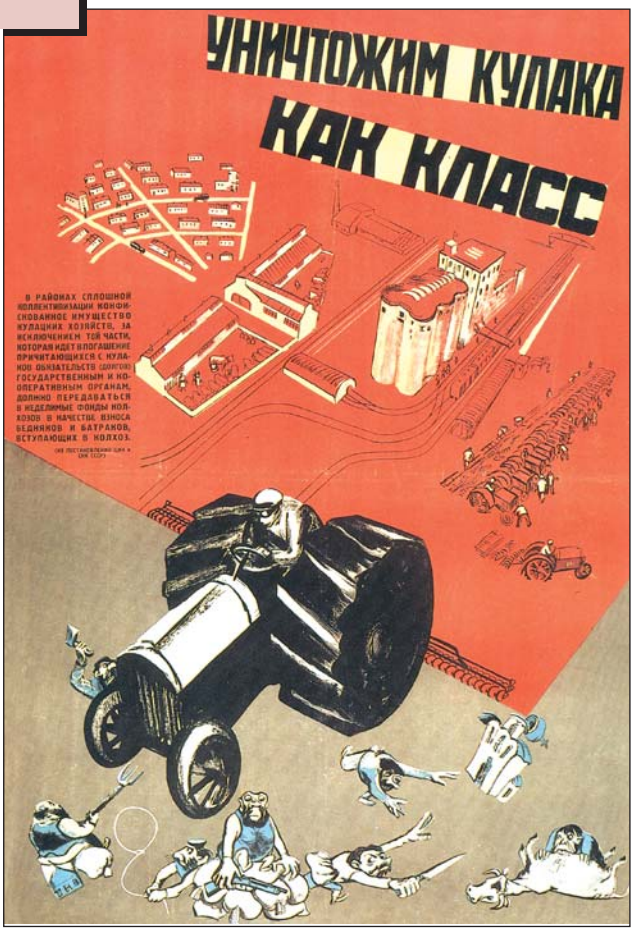
45 Офіційний документ

Кампанія щодо виселення куркулів і їхніх родин проводиться передусім у таких районах СРСР:

УРСР	виселяється	30–35000	родин
Півн. Кавказ та Дагестан	виселяється	20000	родин
Середньоволзький край	виселяється	8–10000	родин
Ц.Ч.О.	виселяється	10–15000	родин
Нижньоволзький край	виселяється	10–12000	родин
Білорусія	виселяється	6–7000	родин
Сибір	виселяється	25000	родин
Урал	виселяється	10–15000	родин
Казахстан	виселяється	10–15000	родин

Подано за: Неизвестная Россия. XX век. – Вып. 1. – М., 1992.

46

«Знищемо куркуля як клас». Радянський плакат. *1929 р.*

47 Офіційний документ

Про роботу на селі.
Промова тов. Сталіна на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б), 11 січня 1933 р.

…Шукають класового ворога поза колгоспами, шукають його у вигляді людей зі звірячою фізіономією, з величезними зубами, товстою шиєю, з обрізом у руках. Шукають куркуля, яким ми його знаємо з плакатів. Проте таких куркулів давно вже немає на поверхні. Нинішні куркулі і підкуркульники, нинішні антирадянські елементи на селі – це здебільшого люди «тихі», «солоденькі», майже «святі». Їх не потрібно шукати далеко від колгоспу, вони сидять у самому колгоспі і займають там посади комірників, завгоспів, рахівників, секретарів і т. ін. Вони ніколи не скажуть «геть колгоспи». Вони «за» колгоспи. Але вони ведуть у колгоспах таку саботажницьку і шкідницьку роботу, що колгоспам від них не буде добре…

Правда. – 17 января 1933 г. Цит. за: Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні. – С. 422–429.

12. Що об'єднує джерела 45–47? З яких територій Радянського Союзу висилалася найбільша кількість родин? З чим це, на вашу думку, було пов'язане?
13. Чому було висунуто гасло «ліквідувати куркуля як клас»? Кого вважали куркулями? Як розуміти часто вживаний термін «підкуркульники»? Чому важливо було зробити з куркуля ворога?
14. Дайте відповідь радянському агітатору від імені селянина, який не хоче йти до колгоспу.
15. Проведіть невелике дослідження (опитування чи інтерв'ю) та з'ясуйте, чи торкнулися процеси, описані у цьому та попередніх параграфах, вашої родини. Яким чином? Запишіть результати свого дослідження.

§ 34. ТЕРОР ГОЛОДОМ

48 Офіційний документ

Додаток до протоколу ПБ № 93

Постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП (б)У про занесення на чорну дошку сіл, які злісно саботували хлібозаготівлю.

Зважаючи на надзвичайно ганебний провал хлібозаготівлі в окремих районах України, РНК і ЦК ставлять перед Облвиконкомами та Обкомами, райвиконкомами і райкомами завдання зламати саботаж хлібозаготівлі, організований куркулями та контрреволюційними елементами, зламати опір частини сільських комуністів, що стали фактичними провідниками саботажу, і ліквідувати несумісну зі званням члена партії пасивність і примиренність до саботажників, забезпечити швидке зростання темпів, повне і безумовне виконання плану хлібозаготівлі.

РНК і ЦК постановляють:

За очевидний зрив плану хлібозаготівлі і злісний саботаж, організований куркулями і контрреволюційними елементами, занести на чорну дошку такі села:

1. с. Вербка Павлоградського р-ну Дніпропетровської області.
2. с. Гаврилівка Межевського р-ну Дніпропетровської області.
3. с. Лютеньки Гадяцького р-ну Харківської області.
4. с. Кам'яні Потоки Кременчуцького р-ну Харківської області.
5. с. Святотроїцьке Троїцького р-ну Одеської області.
6. с. Піски Баштанського р-ну Одеської області.

Стосовно цих сіл провести такі заходи:

1. Негайно припинити підвезення товарів, повністю припинити кооперативну і державну торгівлю на місці і вивезення з відповідних кооперативних та державних крамниць всіх наявних товарів.

2. Повністю заборонити колгоспну торгівлю як для колгоспів, колгоспників, так і одноосібників.

3. Припинити будь-яке кредитування, провести дострокове стягнення кредитів та інших фінансових зобов'язань.

49 Офіційний документ

Протокол № 96 засідання політбюро ЦК КП(б)У з участю т. Кагановича Л.М. від 29 грудня 1932 р.

I. Про посилення репресій до злісних нездавачів хліба – одноосібників.

Запропонувати Дніпропетровському і Харківському обкомам стосовно злісних одноосібників застосувати на підставі Постанови РНК УРСР від 11.XI.32 р. розпродаж усього їхнього майна, а також позбавити їх повністю усієї присадибної землі і всіх споруд. Щодо Харківської області цю міру застосувати у відношенні приблизно тисячі господарств; по Дніпропетровській області – 500 господарств.

II. Питання хлібозаготівель.

в) дати вказівки як по партійній лінії, так і по лінії ГПУ про те, щоб звернути серйозну увагу на розкриття таємних складів і схованок розкраденого хліба у великих і малих містах, пристанційних пунктах і в деяких залізничних службовців, що є спільниками куркулів і саботажників.

Чорна книга України. Зб. документів, архівних матеріалів, листів, доповідей, статей, досліджень, есе. – К., 1998. – С. 134.

1. Проаналізуйте документи 48–49. Що це за документи? Що розуміють органи влади під «саботажем»? Поясніть, використовуючи знання, отримані раніше. А що це було насправді? Чому саботували цілі села? Які заходи вимагається застосувати до саботажників? Спрогнозуйте наслідки застосування цих заходів.

50 Офіційний документ

Постанова Центрального Виконкому і Ради Народних Комісарів «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» 7 серпня 1932 р. (витяг)

Суспільна власність є основою радянського ладу, вона священна і недоторканна, і люди, які зазіхають на суспільну власність, повинні бути розглянуті як вороги народу... Виходячи з цих міркувань і йдучи назустріч вимогам робітників і колгоспників, Центральний Виконком і Рада Народних Комісарів Союзу РСР постановляють:

1. Прирівняти за своїм значенням майно колгоспів і кооперативів до майна державного...

2. Застосовувати як міру судової репресії за розкрадання колгоспного і кооперативного майна вищу міру соціального захисту – розстріл з конфіскацією всього майна і із заміною при пом'якшувальних обставинах позбавлення волі на термін не нижче 10 років з конфіскацією всього майна.

Збірник законів СРСР. – М.,1932. – С. 360.

51 Офіційний документ

Постанова касаційної колегії Верховного суду УРСР про залишення в силі вироку про 10-річне ув'язнення селянки Н.М. Кліменко за мішок колосків, 25 грудня 1932 р. (витяг)

Розглянувши в порядкові касаційному справу з вироком про Кліменко Настю Матвіївну, 55 років, селянку, міцну середнячку, засуджену за постановою ЦВК та РНК Союзу з 7.VIII.1932 р. до позбавлення волі в далеких місцях ув'язнення з конфіскацією майна, з обмеженням в правах на 5 років. За те, що вона займалася крадіжками з колгоспних ланів шляхом зрізання колосків, де її було затримано на місці крадіжки з одним лантухом колосків. Покликання касатора уваги не заслуговує, тому що міра соцзахисту відповідає скоєному...

Цит. за: Укр. істор. журнал. – 1989. – № 11. – С. 85.

2. Проаналізуйте документи 50–51. Що таке «лантух»? Чому касаційна колегія радянського суду вважала застосовану до селянки міру покарання справедливою? Як ви думаєте, чому документ 50 у народі називали «законом про п'ять колосків»? Завершіть письмово думку: «Закон про п'ять колосків з'явився саме в цей час, тому що...»

52 Мовою цифр

Кількість померлих від голоду неможливо точно підрахувати. Різні дослідники називали цифри від 2,5 до 8 млн жертв. За підрахунками Р. Конквеста, від голоду померло 5 млн селян в Україні і ще 2 млн за її межами. На початку 90-х років Станіслав Кульчицький (Україна) і Сергій Маскудов (США) спробували уточнити ці цифри на підставі щойно розсекречених матеріалів радянської демографічної статистики. За їхніми оцінками, прямі втрати від голоду 1933 р. в Україні коливаються в діапазоні від 3 до 4,5 млн осіб, повні втрати (з урахуванням зниження народжуваності) – від 4,4 до 6 млн. Дослідники дійшли висновку, що те, що скоїлося в Україні на початку 30-х років, за своїми масштабами перевершує всі відомі людству випадки геноциду.

Історія України / Відп. ред. Ю. Сливка.– С. 285.

53 Погляд дослідника

В 1932–1933 рр. сталося те, що можна охарактеризувати як терор голодом (або, як ще кажуть, – голодомор) проти колективізованих селян України та значної частини заселеної українцями Кубані (разом із деякими регіонами Подоння й Поволжя)... Уявну впер-

тість українських селян, котрі не здавали зерна (якого вони не мали), недвозначно розцінювали як «націоналізм». Все це повністю відповідало твердженню Сталіна, що національна проблема є за своєю суттю селянською проблемою. Тож український селянин терпів подвійно – і як селянин, і як українець.

Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. – К.: Либідь, 1993. – С. 6.

54 Газетне повідомлення

Лондон, 2 грудня. Чергова кореспонденція пані Клаймен у «Дейлі Експрес» присвячена голодомору в радянській Росії.

Цієї зими тисячі людей гинуть від голоду. Колгоспи дали третину тієї кількості хліба, на який розраховувала влада. По всій країні стогнуть: «Дайте хліба!»

Сотні сіл покинуті населенням, бо йому там немає що їсти. Проводяться безперервні арешти та заслання.

Скрізь розстрілюють.

Поблизу Харкова журналістка бачила на власні очі, як діти їдять траву. Часто доводиться чути: «Торік у нас усе відібрали, а цього року всі помремо».

Последние новости. – Париж, 3 декабря 1932 г.

55 Погляд дослідника

Зовнішній світ на знав нічого. У США кореспондентові «Нью-Йорк Таймс»*, що в приватному колі багато розповідав про мільйони смертей, проте нічого не опубліковував, дано Пулітцерівську премію.

Дейвіс Н. Європа. Історія. – С. 994.

56 Карикатура

Карикатура із західноукраїнського часопису «Комар». *1933 р.*

3. Що означають поняття «голод» і «терор голодом»? Яка між ними, на вашу думку, різниця? Як історики називають явище вимирання українського сільського населення у 1932–1933 рр.? Чому?
4. Ознайомтеся з різними даними про кількість жертв голодомору (джерело 52). Що вас вразило в цих цифрах? Прокоментуйте.
5. На які причини «терору голодом» радянською владою селян вказує Р. Конквест? Чи переконує вас ця точка зору? Прокоментуйте.
6. Чи знав Захід про події 1932–1933 рр. в Україні, чи не хотів знати? Чому? Прокоментуйте, спираючись на джерела 54–56.

Без коментарів...

57

...Кон'юнктура на світовому зерновому ринкові була несприятлива, ціни низькі, і вся виручка за проданий по демпінгових цінах хліб становила в 1933 р. 389 млн карб. (Правда, 28 жовтня 1988 р.). Якщо взяти число жертв голоду за 8 мільйонів чоловік (ця цифра називається найчастіше), то виходить, що кожна людська смерть – страшна смерть у голодних муках – дала Йосифу Віссаріоновичу 50 карбованців.

Дзюба І. Пастка... – С. 51.

* *Дуранті У.* Зараз у США поставлене питання про позбавлення його цієї найпрестижнішої журналістської винагороди – випадок безпрецедентний.

58 В. Сідур. «Волаючий» – скульптура

59

Звернення до українського народу учасників спеціального засідання Верховної Ради України щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932–1933 рр.

...Вперше в історії людства конфіскація продовольства була застосована державою як зброя масового знищення її власного населення з політичною метою.

Щодо громадян України, то для них істина про події 1932–1933 рр. стала відкриватися напередодні розпаду СРСР.

...Голодомор 1932–1933 рр. був свідомо організований сталінським режимом і повинен бути публічно засуджений українським суспільством та міжнародним співтовариством як один з найбільших за кількістю жертв у світовій історії факт геноциду.

www.rada.kiev.ua

§ 35. ЗГОРТАННЯ УКРАЇНІЗАЦІЇ

1. Пригадайте, якими були основні кроки радянської держави в освітній політиці у 1920-ті рр. Що таке «коренізація»? Які чинники впливали на проведення політики українізації? Яким було ставлення різних суспільних груп до цієї політики?
2. На основі джерел 60–61 визначіть, чи мала політика українізації успіх. На які причини саме такого перебігу українізації вказують українські дослідники Ю. Шевельов та Я. Грицак?

60 Погляд дослідника

Наслідки політики [українізації] були далеко не прості. З одного боку, більше ніж будь-коли, людей опанувало українську мову, ознайомилося до певної міри з українською літературою й культурою, дехто навіть почав розмовляти по-українському. На вулицях великих міст українська мова лунала частіше, ніж перед тим, хоч і не заступила російську як засіб щоденного користування. З другого боку, притаманний політиці елемент примусовості й штучності збуджував почуття ворожості до української мови. З'явилася маса анекдотів... що брали українську мову на глум.

Міцної соціальної основи українізація під собою не мала. Фактично вона спиралася на українську інтелігенцію комуністичної орієнтації, дуже тонкий прошарок суспільства. Робітництво і середня кляса були в кращому випадку байдужі. Не збереглось жадних відомостей про який-небудь ентузіазм селянства. Тут слід застерегтися. На ділянках, вільних від партійного впливу, українізація проходила скоро й бурхливо.

Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус. – Сучасність, 1987. – С. 148.

61 Погляд дослідника

«Українізація» підірвала рівновагу сил, що склалася на початку 1920-х рр. між комуністичним режимом і українським національним рухом. Перехід частини комуністів на національні позиції, витворення українського пролетаріату, збільшення частки українського міського населення та активна освітня, культурна і

наукова діяльність старої і молодої української еліти створювали серйозну загрозу контролю Москви над УРСР.

Центр так довго міг дивитися крізь пальці на стан справ в Україні, поки він був зайнятий внутрішньопартійною боротьбою за владу в Кремлі після смерті Леніна... З кінця 1920-х років, після розгрому «ухилів» і «опозицій» та остаточного укріплення Сталіна при владі, накреслилася різка зміна у внутрішній політиці партії...

Грицак Я. Нарис історії України... – С. 175.

62 Погляд дослідника

1930-ті роки характеризуються поворотом у національній політиці, зумовленим зміною стратегічних гасел. Замість світової революції на порядок денний висунулося гасло побудови соціалізму в одній країні. Поворот не змінив мети національної політики партії, яка завжди була прагматичною: зміцнити диктаторську владу в багатонаціональній країні. Але він змінив підхід до національних проблем. На передньому плані постало завдання максимальної централізації та уніфікації радянського життя. У національній сфері воно виявилось у формі русифікації.

Кульчицький С. Україна між двома війнами. – Т. 11. – С. 240.

63 Офіційний документ

Радянський підручник про перебіг українізації на межі 1920-1930-х рр.

Республіканська партійна організація постійно піклувалася про виховання трудящих у дусі інтернаціоналізму та дружби народів. Листопадовий (1933 р.) об'єднаний пленум ЦК ЦКК КП(б)У визначив завдання щодо подальшого національно-культурного будівництва і виправлення помилок, допущених у діяльності Наркомпросу УСРР. Пленум закликав партійні організації посилити керівництво культурним процесом, піддав критиці М.О. Скрипника, який очолював Наркомпрос УСРР і ніс персональну відповідальність за помилки у проведенні національної політики. У 1933 р. набули чинності нові правила українського правопису. Вони замінили введені М.О. Скрипником правила 1928 р., які штучно відривали українські літературні норми від мови трудящих, українську мову від російської.

История Украинской ССР. – Т. 7. – С. 443.

3. Як сучасні вітчизняні історики Я. Грицак (джерело 61), С. Кульчицький (джерело 62) та радянський підручник з історії, що відображав офіційну партійну позицію (джерело 63), пояснюють причини повороту в національній політиці більшовиків? Чи ці пояснення суперечать одне одному, чи взаємно одне одне доповнюють? Обґрунтуйте.

64 Офіційний документ

Заява Української парламентарної репрезентації у Варшаві «Проти червоного терору на Радянській Україні»

Комуністична диктатура на Великій Україні провела в осені ц. р. черговий, дуже масовий наступ на представників української інтелігенції, зокрема на визначних діячів української науки й літератури, на українську молодь середніх і вищих шкіл, на діяльність представників українського селянства й робітництва. Завданням цього наступу є ломання всього національного українського руху та дискредитування його при допомозі політичних монстрпроцесів і накінець відстрашення від нього населення при допомозі кривавих екзекуцій над його провідними діячами. Словом – на всій території Великої України котиться грізна хвиля червоного терору.

Українська парляментарна репрезентація, протестує перед цілим світом проти цього комуністичного наступу на українське національне життя і зокрема проти червоного терору, що нищить провідні кадри української нації.

Діло. – 16 листопада 1929 р.

65 Погляд дослідника

Процес СВУ підготував ґрунт для дальшого погрому української інтелігенції. Це й було зроблено у жорстокі 30-ті роки, коли сталінський режим винищив кілька тисяч культурних діячів України. Звичайно, все це остаточно підірвало справу українізації, яка завдяки Скрипникові та його однодумцям ще так-сяк тривала до 1932 року.

Гунчак Т. Україна. Перша половина XX ст. – К., 1993. – С. 196.

Хронологічна довідка

1926–1930, 1933–1937 – перебування П. Постишева на посаді секретаря ЦК КП(б) України

1929 – чистка (примусове позбавлення партійного квитка) КП(б)У, в результаті якої виключено 9,8 % членів партії, серед яких було 27 тис. українців

1930, березень–квітень – судовий інспірований процес «Спілки визволення України», було засуджено до різних строків ув'язнення 45 осіб, серед них відомі представники української інтелігенції: С. Єфремов, В. Чехівський, І. Гермайзе та інші

1931, друга половина – «розкриття» міфічної організації «Український національний центр», за справою УНЦ засуджено 50 осіб, колишні члени українських партій УПСР, УСДРП, КПЗУ – В. Голубович, П. Христюк, К. Божко та інші. Були притягнуті до слідства також М. Грушевський та М. Яворський – відомі діячі української науки

1933 – перші арешти серед українських письменників. Посилилися після самогубства М. Хвильового. Серед 193 членів та кандидатів у члени Спілки радянських письменників України було репресовано 97

4. Як співвідноситься хронологічна довідка із джерелами 64, 65?
5. Порівняйте документи 64, 65 із джерелами 149–150 § 30. Зверніть увагу на авторство вказаних документів.

66 Офіційний документ

Повідомлення ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У про смерть М.О. Скрипника 8 липня 1933 р.

ЦК ВКП(б) повідомляє про смерть члена ЦК ВКП(б) т. Миколи Олексійовича Скрипника, яка настала в результаті акту самогубства.

Розглядаючи акт самогубства як акт легкодухості, особливо недостойний члена ЦК ВКП(б), ЦК вважає за необхідне повідомити членів партії, що т. Скрипник став жертвою тих буржуазно-націоналістичних елементів, які, прикриваючись своєю формальною приналежністю до партії, здобули в нього довіру і використали його ім'я для своїх антирадянських націоналістичних цілей. Заплутавшись у своїх зв'язках з ними, т. Скрипник допустив ряд політичних помилок, і, визнавши ці помилки, він не знайшов у собі мужності побільшовицьки подолати їх на справі й пішов на акт самогубства.

ЦК ВКП(б)

7 липня 1933 р. покінчив життя самогубством член ЦК і Політбюро ЦК КП(б)У тов. Микола Олексійович Скрипник.

Будучи старим революціонером та більшовиком, маючи великі заслуги перед революцією і робітничим класом, т. Скрипник здійснив акт легкодухості, недостойний будь-якого комуніста і тим більше члена ЦК. Причиною цього недопустимого акту є те, що за останні роки т. Скрипник, заплутавшись у своїх зв'язках з українськими буржуазно-націоналістичними елементами, маючи партбілет у кишені і не маючи більше сил вибратися із цього павутиння, став жертвою цих контрреволюційних елементів і пішов на самогубство.

ЦК КП(б)У

Національні відносини в Україні у XX ст. Зб. док. і матеріалів. – К.: Наук. думка, 1994. – С. 210–211.

67

Карикатура із західноукраїнського часопису «Комар». *1933 р.*

68 Погляд сучасника

Всеволод Голубничий про смерть М. Скрипника

...[Зі смертю Скрипника] скінчилася ціла течія національно-українського більшовизму, що щиро вірила в ленінізм, в інтернаціоналізм, у рівність всіх націй, в ідеальний Союз РСР. Цю течію залізною п'ятою розчавив могутній російський бюрократичний шовінізм, що саме наступав по всьому фронту в Україні в особі Павла Постишева.

Голуб В. (Голубничий)? Конспективний нарис історії КП(б)У. – Мюнхен, 1957. – С. 70. Цит за: Гунчак Т. Україна. Перша половина XX ст. – С. 201.

6. Як ви думаєте, якими були причини самогубства М. Скрипника?
7. Як пояснює та оцінює смерть провідного партійного діяча керівництво ЦК ВКП(б) , західноукраїнський часопис «Комар» та В. Голуб?
8. Яка з версій викликає у вас більшу довіру? Чому?

69 Погляд очевидця

П. Постишев про наслідки партійних чисток в Україні (листопад 1933 р.)

Виявивши націоналістичний ухил Скрипника, ми змогли звільнити... структуру української соціалістичної культури від усіх... націоналістичних елементів. Була виконана велика робота. Досить сказати, що один лише Наркомісаріат освіти ми очистили від двох тисяч людей, що належали до націоналістичних елементів, у тому числі близько 300 вчених і письменників.

Цит. за: Субтельний О. Україна. Історія. – С. 364.

70 Погляд сучасника

Л. Троцький* про наслідки політики П. Постишева в Україні

...Ніде репресії, чистки, приниження і взагалі всякого роду бюрократичне хуліганство не набрали таких страхітливих розмірів, як на Україні, у боротьбі з могутніми прихованими прагненнями українських мас до більшої свободи і незалежності.

Цит. за: Субтельний О. Україна. Історія. – С. 365.

71 Погляд дослідника

Згубні наслідки політики Постишева виявилися, отож, не в забороні української мови чи формальному припиненні українізації, а в майже тотальному розгромі українських кадрів... Ліквідація 1936 р. таких інститутів Академії наук, як Інститут Шевченкознавства, Інститут єврейської пролетарської культури, Інститут польської пролетарської культури теж, ймовірно, була викликана арештами геть усіх або трохи не всіх співробітників... Після 1937 р. в ділянці освіти починається деукраїнізація чим раз більшого числа шкіл по великих містах та промислових центрах... Деукраїнізація освіти провадилася нишком і дуже поступово, а проте, додаймо, вповні послідовно і безоглядно.

Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття... – С. 174, 182–183.

9. Що об'єднує документи 69–71? Яким чином вони розкривають особливості сталінської національної політики щодо українців?
10. Наскільки можна довіряти джерелу 70, враховуючи, що автором висловлювання є відомий організатор більшовицької революції, що відіграв одну з головних ролей у ліквідації української державності у 1918–1920 рр.?

* *Троцький Лев* (1879–1940) – радянський політик, відіграв важливу роль в організації більшовицької революції, Червоної армії, радянської держави, автор політики «воєнного комунізму»; з 1929 р. проживав за кордоном, з 1932 р. позбавлений радянського громадянства, перебував у політичній дискусії зі Сталіним.

72 Офіційний документ

Постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 20 квітня 1938 р. «Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України»

РНК УРСР і ЦК КП(б)У відмічають, що внаслідок підривної роботи контрреволюційних троцькістсько-бухарінських і буржуазно-націоналістичних елементів викладання російської мови в школах України поставлено незадовільно...

Необхідність вивчення російської мови в школах України обумовлюється, по-перше, посиленням братерського зв'язку та єднанням між українським народом і російським народом і народами Союзу РСР; по-друге, щоб сприяти вдосконаленню українських кадрів у галузі наукових і технічних знань; по-третє, щоб забезпечити необхідні умови для успішного несення усіма громадянами УРСР військової служби в рядах Робітничо-Селянської Червоної Армії і Військово-Морського Флоту...

Культурне будівництво в Українській РСР. Зб. док. у 2-х т. – К., 1959. – Т. 1. – С. 740–741.

73 Погляд дослідника

Перелік репресій проти українських наукових, освітніх та творчих установ і діячів

1. Знищено Українську автокефальну православну церкву з усім єпископатом, духівництвом і багатьма віруючими.

2. Знищено основоположника і творця новітньої української історичної школи академіка Михайла Грушевського, всіх його учнів і всі наукові заклади, де вони працювали.

3. Знищено історичну школу академіка Матвія Яворського з усіма учнями і заснований ним Інститут історії.

4. Знищено філософську школу академіка Юринця, усіх його учнів, а також Інститут філософії.

5. Знищено Науково-дослідний інститут літературознавства імені Шевченка, а його директора Сергія Пилипенка та більшість працівників ув'язнено або розстріляно.

6. Знищено Науково-дослідний інститут історії імені академіка Дмитра Багалія з усіма співробітниками.

7. Розгромлено Інститут мовознавства Академії наук. Переважну більшість співробітників інституту знищено.

8. Знищені Сільськогосподарська академія і Науково-дослідний інститут економіки та організації сільського господарства з його керівниками та співробітниками.

9. Розгромлено Український науково-дослідний інститут сходознавства, а директора Величка і більшість наукових співробітників заарештовано.

10. Розгромлено всі літературно-мистецькі об'єднання та організації, а всіх основних письменників і критиків заарештовано.

11. Знищена велика мистецька школа бойчукістів на чолі з видатним художником Михайлом Бойчуком.

12. Знищено театр «Березіль», а його керівника Леся Курбаса і ряд визначних акторів ув'язнено. Курбас загинув у концтаборі.

13. Розгромлено видавництво і редакцію Української Радянської Енциклопедії, а керівництво і редакторів її знищено.

Заборонено студії над історією КП(б)У на підставі архівних джерел, а визначних істориків М. Равича-Черкаського та М. Попова разом з їхніми співробітниками знищено.

Цит. за: Гунчак Т. Україна. Перша половина XX ст. – С. 196.

11. Чим автори документа 72 пояснюють причини «незадовільного стану» викладання російської мови в Україні? Порівняйте позиції, викладені в документі 143 § 30 із джерелом 72.
12. Які аргументи на користь необхідності покращання вивчення російської мови наводяться у постанові (джерело 72)? Назвіть найсуттєвіші з них відповідно до потреб сталінської модернізації. Наскільки закономірною є поява такої постанови саме наприкінці 1930-х рр.?
13. Історик Я. Дашкевич, оцінюючи долю активістів українізації у 1930-х рр. (див. джерело 73), ставить запитання: чи не була українізація від самого початку широкомасштабною провокацією, скерованою на виявлення і наступне знищення національно свідомих елементів? А як би ви відповіли на це запитання?
14. Укладіть план повідомлення «Згортання українізації. Причини та наслідки».

§ 36. ЗАХІДНІ УКРАЇНЦІ: ОБ'ЄКТ І СУБ'ЄКТ ПОЛІТИКИ

74

Карикатура із західноукраїнського часопису «Комар». *1933 р.*

75 Погляд дослідника

Наслідком закону 1924 р.* стала ліквідація більшості державних загальноосвітніх шкіл з українською мовою навчання. У 1925/26 р. ще було 1279 таких шкіл, у 1936/37 р. вже тільки 496. Зате кількість утраквістичних зросла з 1426 до 2710...

Це була справжня боротьба за душі. Польський історик, який знає історію боротьби [поляків] за освіту рідною мовою в усіх іноземних займанщинах, може відчувати тільки сором, вивчаючи документи про становище українського шкільництва в Польській Речі Посполитій, яка – у мріях багатьох її творців – мала стати державою справедливості щодо всіх її громадян.

Tomaszewski J. Rzeczpospolita wielu narodow. Warszawa, 1985. – S. 95.

* Польський сейм під тиском націонал-демократів 1924 р. ухвалив закон про переведення українських народних шкіл на навчання двома мовами.

76 Погляд очевидця

Українські посли добилися в сеймі закону, що коли батьки принаймні 40 дітей внесуть до шкільного інспекторату декларації за навчанням української мови в школі, влада мусить таке навчання ввести. Газети почали кампанію щодо збирання підписів. Я виписав зі Львова декларації та й рушив од хати до хати. Душа раділа, коли вмовляння кінчалося кресленням хрестиків на місці підписів. Село з Заболотям начисляло 114 хат, то я досить швидко зібрав підписів більше, як треба, і завіз шкільному інспекторові у ґміну [назва адміністративної одиниці] Верба.

А через пару днів почали нам усім давати «школу».

Ото вкочувались роверами на подвір'я двох чи трьох поліцаїв та й починали господаря випитувати: що чувати, пощо йому українська школа? Потім «владза» помічала нелад – сміття на подвір'ї, неприв'язаного собаку – писала протокол, культурно прощалася і переходила до сусіда. Не пропустила жодного дядька, що піддався моїй намові. Через пару днів солтис доручив правопорушникам карні накази з ґміни по 5, 10 і 15 злотих. Мені, як «зачинщикові», вліпили найкращу порцію – 50 злотих... Батьки кляли «дурня з Заболотя», дехто боронив, кленучи владу, а я кілька місяців у селі не з'являвся, щоб люди матом не крили.

Сивіцький М. Записки сірого волиняка. – С. 20.

77 Погляд очевидця

У 1936 р. злучено польську й українську школу разом, почавши від четвертої кляси включно, і створено одну, семиклясову школу... На місце директора прийшов польський військовий старшина в ранзі поручника; називався Ґоляж. Решта учителів були поляки...

В злученій школі дуже часто доходило до сутичок і бійок поміж українцями й поляками; деколи втручалася поліція, а також польські стшельци з кольонії.

Малярчук Я. Школи // Село Конюхи: козацьке гніздо. – Нью-Йорк: Видання Комітету с. Конюхи, 1992. – С. 62–63.

1. Розгляньте карикатуру 74 з українського сатиричного часопису «Комар». Як ви розумієте її зміст? На яку реакцію сподівались автори карикатури та редакція, подаючи її на сторінках часопису? Яке явище вона відображала?
2. Ознайомтеся із джерелом 75. Як ви розумієте вираз автора «Це була справжня боротьба за душі»? Чи тільки у Польщі точилася така боротьба (пригадайте § 30 «Освіта і політика»)? Чому автор вважає, що «польський історик може відчувати тільки сором» за становище українського шкільництва?
3. Яку інформацію про шкільну політику надають джерела 76–77? Які методи застосовувала польська влада у «боротьбі за душі»?

78 Погляд дослідника

Улітку 1930 р. ворожнеча між українським селянством і польськими колоністами досягла критичної точки. Галичиною прокотилася хвиля підпалів майна польських осадників. Всього було зареєстровано близько 300 актів «саботажу». Польська влада і преса оголосили головним організатором підпалів Українську військову організацію, незабаром і сама УВО взяла на себе відповідальність за них...

Під приводом боротьби з «українськими терористами» уряд здійснив жорстокі погроми мирного населення. В середині вересня великі підрозділи польської поліції та кавалерії вдерлися в галицькі села для «пацифікації» («заспокоєння»), яка охопила близько 500 сіл.

Історія України / Відп. ред. Ю. Сливка. – С. 274.

79 Офіційний документ

З промови депутата Здзіслава Сторонського в польському сеймі при розгляді питання про «пацифікацію»

...Якщо хтось тут, у цій палаті чи деінде говорить про утиски чи репресії стосовно українців на території Східної Малопольщі, то він говорить це на підставі повного незнання фактів або з повністю усвідомленою злою волею.

Sprawozdania stenograficzne Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej. Okres III. – 7 posiedzenie z 26–27.I.1931. – Ł. 22.

80 Погляд учасника подій

Зі спогадів Григорія Королишина

В половині жовтня 1930 року, жахлива польська експедиція 8-го полку уланів прибула до Конюх.

Село Конюхи було дуже велике, поділене на три частини: Містечко, Середина і Кут. У тому розлогому селі в кожній частині була кооператива. Перша була зруйнована на містечку. Друга руїна була – на Середині – ще гірша. Там відібрано життя трьом мужчинам і двом дівчатам. Третя була кооператива «Вигода» на Куті. Я, тоді ще малолітній 15-річний хлопець, з кооперативи «Вигоди» не втікав, а як незламний мур залишився пильнувати своєї роботи.

...Першим війшов найстарший над тими катами чортовина, себто старшина на вигляд дуже гарний, підсвистуючи собі. Він підсміхнувся, подивився мені в очі, а тоді почав мене своєю гарапою бити так, що з болів мені аж в п'ятах іскри виходили, й за кожним ударом казав мені сміятися. Ах, Боже милий, з тих болів я вже не видів, де стояв.

Скінчивши бичування, він обернувся до дверей і звелів своїм грабіжникам все розкидати і усі кооперативні товари змішати на руїну. Як вже все зруйнували, ще лишалась 20-літрова банька нафти, і її двоє з тих опришків піднесли догори вище мене й почали мене тою нафтою обливати. Тоді старшина ще тою гарапою кілька разів припік мені, і викрикуючи: «Вставай, ти, гайдамако!» Я через сили зачав підводитися під його копняками, а заледве став він, витяг зі своєї кишені запальничку і узявся мене знизу підпалювати. Як вже мені штани почали горіти по ногах, я вискочив з кооперативи надвір і кинувся в рів, у болото. А вони всі стали вслід вигукувати: «Українська кооператива дала ці вигоде».

По скінченню того грабунку поприходили мужчини та жінки, і ми почали цілій руїні давати лад, тож кооператива «Вигода» продовжувала існувати – хоч, звичайно, мало що доброго можна було сподіватись після такого погрому... То не потривало довго – всього один тиждень. Люди знову наробили в селі шелесту, бо приїхала друга банда – польська поліція. Господи! Що вже та жандармерія виробляла не тільки з кооперативами, а й по цілому селі! Не одному мужчині й не одній жінці відібрали життя або страшного каліцтва, страшних мук завдали.

Королишин Г. Польська пацифікація українців у Галичині в Конюхах 1930 року // Село Конюхи: козацьке гніздо. – С. 136–138.

81 Погляд очевидця

Зі спогадів Т. Бульби-Боровця

Офіційно кацет (концтабір у Березі Картузькій*) мав назву «місце відокремлення». Людей туди замикали так, як і у більшовиків – без юридичної процедури, знаної у цивілізованих країнах. Без вироку суду, на бажання лівої ноги якогось «держиморди». Термін ув'язнення невідомий. Кожні три місяці в'язням давали нові присуди на наступних три місяці.

Харчовий пайок був не цілком голодоморний, але постійне «бігом» та тяжка праця виснажували людей до того, що вони падали з ніг. Коли ввечері, повернувшись з роботи, знову треба було бігти в казарму, я не мав сили підняти ноги на східці. Люди падали, але один через одного дерлися угору, бо постійно свистіла гума та лунали дикі вигуки «бігом»...

Чого цим домоглася Польська держава – я не знаю. Думаю, що окрім ганьби – нічого.

Бульба-Боровець Т. Армія без держави. – Львів, 1993. – С. 28.

4. Чому, на вашу думку, ворожнеча між українським селянством і польськими колоністами досягла критичної точки саме у 1930 р.? Чому саме польські осадники стали об'єктом підпалів? Чому польський уряд називав свої дії «пацифікацією» (джерело 78)? Як оцінювали ситуацію офіційні польські політики (джерело 79)?
5. Які почуття викликають у вас джерела 80–81? Чим були викликані такі дії польських властей? Яку мету вони переслідували? Чи можна вважати такі дії адекватними? Як у такій ситуації повинна була діяти влада в демократичній державі?
6. Дайте відповідь польському депутату (джерело 79) від імені українського (врахуйте, що підпали маєтків все ж таки мали місце).

* У 1934–1939 рр. польський концтабір для політичних в'язнів, переважно українців (членів ОУН та комуністів).

82 Офіційний документ

Український нарід є у неволі. Щоб став він вільним і створив власну державу, мусить усунути ворогів із своїх земель...

Можна цю ціль осягнути самим терором? Ні! Це можна осягнути повстанням і війною... Однак тим не менш, терор є конечний, бо витворюючи стан провізорії*, підриваючи силу ворожої держави та не даючи ворогові закріпитися на землі поневоленого народу, терор підготовлює підложе до остаточної розправи над ворогом, в якій мають брати участь широкі маси. Значіння терору лежить передусім у його характері, як засобу самооборони поневоленого народу перед безправствами ворога...

Тому терор не є єдиним засобом, а одним із засобів боротьби українського народу з окупантами й це засобом помічним.

Українська Військова Організація і терор // Сурма [орган УВО], 1929. – Число 4.

83 Погляд очевидця

Це були не тільки слова. Націоналісти вбили у 1934 р. директора української академічної гімназії у Львові, в минулому – старшину УГА Івана Бабія, за те, що той забороняв своїм учням вступати в ОУН.

Цит. за: Кульчицький С.В. Україна між двома війнами. – С. 310.

84 Погляд дослідника

Терор УВО-ОУН був спрямований не тільки проти зовнішнього, а й проти внутрішнього ворога, насамперед проти тих, хто виступав за нормалізацію відносин з польським урядом. Всього за 1921–1939 рр. націоналістичне підпілля провело 63 замахи. Їхніми жертвами стали 25 поляків, один росіянин і один єврей; більшість – 36 – були українцями (з них лише один комуніст)!

Грицак Я. Нарис історії України... – С. 199.

85 Погляд дослідника

Без сумніву, найбільш відомою бойовою акцією ОУН стало вбивство 15 червня 1934 р. польського міністра внутрішніх справ Броніслава Перацького – у відомсту за його активну участь у пацифікації.

Для польського уряду і суспільства замах на Перацького був приголомшливою подією – адже це сталося на очах польської столиці. Вбивство міністра і опісля голосний процес над 12 членами ОУН, що тривав від 18 листопада 1935 р. по 13 січня 1936 р., довели польській спільноті, що українська проблема не є німецькою вигадкою чи інтригою, коли молоді люди готові покласти своє життя задля добра українського народу.

Гунчак Т. Україна. Перша половина XX ст. – С. 217.

86 Погляд очевидця

Зі спогадів члена ОУН про акцію проти польських колоністів (1937 р.)

Хтось зібрав групу людей і подався на польську колонію коло села Дмитрова. Там наказали всім колоністам запакувати своє добро на вози і ще до схід сонця виїхати на захід, на свою польську землю. Якщо ні, згинуть. Твердий наказ, як доля поневоленого народу. Відчули чужі люди погрозу й поспішно завантажили своє добро, а хлопці ще й допомагали, щоб швидше виїхали на битий шлях на Холоїв.

До сходу сонця вже не було колоністів, не стало і їхніх хат, все було здемольоване. Не стало гнізда, до якого могла б повернутися чужа птиця.

Казанівський Б. Шляхом Леґенди: Спомини. – Лондон, 1975. – С. 25.

7. Як ви розумієте поняття «терор»? Яке місце відводить терору УВО (джерело 82)? Чим це пояснюється? Чи задовольняє вас це пояснення? Як ви ставитеся до позиції УВО? Чи терор може бути засобом національно-визвольної війни?
8. Ознайомтеся з інформацією із джерел 83–85. Хто став об'єктом терору? Чому? Як ви думаєте, якою була реакція української громадськості до вбивств Перацького та Бабія? Поясніть.
9. Як ви думаєте, чому ОУН організовувала акції проти польських колоністів (джерело 86)? Які методи використовувалися при цьому? Чи можна це вважати терором?

* Тимчасовості.

87 Офіційний документ

Із постанови спільного засідання президій Українського національно-демократичного об'єднання і Української парламентарної репрезентації (13 липня 1934 р.)

…Під впливом шкідливої, безвідповідальної і безконтрольної діяльности конспіративної Організації Українських Націоналістів (ОУН) анархізується, атомізується і забагнюється щораз більше внутрішнє українське життя… Засада перманентної національної революції, акти індивідуального терору… та акти саботажів як засоби боротьби у службі цієї ж засади, стосовані через ОУН, наносять необчислимі шкоди життю і розвиткові української нації. Втягання нелітньої молоді в підпілля, стосування неморальної засади, що всі засоби добрі в боротьбі зі своїми і чужими, довели до розкладу і повної анархізації самого підпілля. Масове самовинищування людей, без ніякої користи для нації в теперішности та зі шкодою для неї у майбутности, поширення провокації – отсе страшні жалюгідні наслідки діяльности ОУН. Поведінка ОУН утруднює, а то й унеможливлює конструктивну працю українських освітніх, господарських і політичних організацій, йде на руку польським екстермінаційним течіям у відношенні до українського народу і веде націю на небезпечний шлях політики катастроф. Діяльність ОУН є з національного погляду позбавлена всякого політичного змислу та є в своїх наслідках шкідлива.

Діло. – 16 липня 1934 р.

88 Погляд очевидця

Я жадібно ловив кожну вістку про таємничі підпали державних скирт, про сутички підпільних воїнів із польською поліцією. Назва УВО чи ОУН була страшна й таємнича, а одночасно стала для мене дуже притягаюча й рідна. Мені здавалося, що я справді є одним з тих таємничих воїнів, які не дають спокою окупантові.

Чим більше ходило чуток про бойові акції УВО й ОУН, тим більше росло моє бажання стати дійсним вояком підпілля, членом ОУН, дарма, що за це слово польський суд карав десятками років тяжкого ув'язнення.

Казанівський Б. Шляхом Леґенди. – С. 16.

89 Погляд очевидця

До 1930 року політика завойованої України була репрезентована трьома концепціями: комуністичною – у рамках СРСР, республіканською та монархічною – в еміграції. У тридцятих роках на обрії антикомуністичної української політики з'являється третя концепція – вождівського націоналізму на зразок модного на той час західноєвропейського фашизму…

Якби український націоналістичний рух тотально не заперечував усіх інших світоглядів і базував свою ідеологію та програмову дію не на авторитарному вождизмові, а на основі ширшої репрезентації на зразок західних вільних країн, то тоді напевно, усі українці були б влилися в його ряди. Але так не було. Націоналісти починали історію цілого світу від себе. Ось чому багато українців, і я в тому числі, не влилися у русло вождівського націоналізму, хоч він на початку мені дуже імпонував масштабом свого розмаху, прекрасною організованістю та зразковою дисципліною.

Бульба-Боровець Т. Армія без держави. – С. 15.

90 Погляд очевидця

Після 1929 року почався процес глибоких змін у психіці народних мас, зокрема серед молоді. Розповсюджувані невидимими руками перші летючки ОУН сприймалися по селах, немов нове об'явлення. Перші масові виступи проти польських окупантів улітку 1930 року (акція палення польських фільварків), а слідом за тим карні експедиції польських військових відділів на села – розбудили народ.

У тій атмосфері лицарська смерть на польській шибениці двох бойовиків УВО-ОУН Дмитра Данилишина та Василя Біласа у грудні 1932 року була тим струсом, який остаточно завершив цілковите моральне й духове пробудження та переродження дослівно найширших народних мас. В усьому краю проголошено стан всенаціональної жалоби. Затихли веселі співи, забави, гульня. Для розгорнення українського націоналістичного руху настала надзвичайно сприятлива пора.

Макар В. Когорти хоробрих // Життя і смерть полковника Коновальця. Документи. Матеріали. Спогади. Щоденники. Листи. Фотографії. – Львів, 1993. – С. 96.

10. Зверніть увагу на авторство та час написання джерела 87. Що саме засуджується у документі? У чому, з точки зору членів УНДО, є найбільша шкода діяльності ОУН? Чому вона оцінюється як безвідповідальна?
11. Чим саме приваблювала українську молодь діяльність ОУН (джерело 88)? Чи поділяєте ви таке ставлення автора? Чому?
12. Що Т. Бульба-Боровець (джерело 89) називає «вождівським націоналізмом»? Чому автор не влився в його русло? Поясніть.
13. Як ви розумієте вираз із джерела 90 – «розбудили народ»? Що вплинуло, на думку автора, на зміну настроїв української молоді в Західній Україні на зламі 1920–1930-х рр.?

91 Офіційний документ

З промови члена Українського національно-демократичного об'єднання Дмитра Паліїва в польському сеймі

Завтрашня Україна, Україна незалежна й соборна визнаватиме, що існування незалежної Польщі є необхідністю… Тому ми стоїмо на єдино раціональній позиції, що Польща, якщо хоче існувати, якщо в майбутньому хоче мати підтримку українського народу, може існувати тільки на засаді самовизначення націй. Ми не вороги польської держави, але ми вороги тієї помилки історії, якою є Польща в сьогоднішніх кордонах.

Sprawozdania stenograficzne Sejmu Rzeczypospolitej Polskej. Okres II. – 42 posiedzenie z 31. I. 1929. – Ł. 44–45.

92 Офіційний документ

З постанови конгресу ОУН

Беручи ідею Української Самостійної Соборної Держави в підставу свого політичного діяння та не признаючи всіх тих міжнародних актів, умов та установ, що стан українського державного розірвання сотворили і закріпили, Організація Українських Націоналістів ставить себе у категоричне противенство до всіх тих сил… Спираючись на творчі елементи українського громадянства та об'єднуючи їх навколо українського національно-державного ідеалу, Організація Українських Націоналістів ставить собі завдання уздоровити відносини внутрі нації, викликати в українському народі державотворчі зусилля, розгорнути українську національну силу на всю її ширину й таким чином забезпечити великій українській нації відповідне місце серед інших державних народів світу.

Гунчак Т. Україна. Перша половина XX ст. – С. 217.

93 Погляд сучасника

Зі статті Андрея Шептицького «Хто винен?»

Дивлячись на страшну руїну, в яку попав наш нарід на Придніпрянщині, на небувало тяжкі переживання, руїну нашого шкільництва, крайнє зубожіння наших сіл, безробіття майже цілої інтелігентної молоді, крайню нужду, в якій приходиться нашим дітям виховуватися, учитися; на крайній упадок моральності по селах, на безхосенність (безрезультатність… . – *Ж.К.*) нашої проповіді, на те з якою легкою совістю люди, навіть інтелігентні, переступають сьому Заповідь Божу, дивлячись на легкодушність молодих, несовісність старших, на те страшне багно, в яке глибше западаємо… дивлячись на зростаючу небезпеку алкоголізму… на руїну всього того, за чим може лучитися якась тінь надії батьківщини, – я питав себе, яка того жахливого стану причина? І логіка фактів вела мене безнастанно до другого питання: чи не треба шукати причини тої руїни передовсім в нас самих?

Львівські Архієпархіальні відомості. – 1934. – Т. XLVII. – С. 45.

14. Як ви ставитеся до оцінки А. Шептицького? Чи погоджуєтеся ви з його моральним діагнозом «самі винні»?

Частина 2. СОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ

§ 37. ЗМІНИ У СОЦІАЛЬНІЙ СТРУКТУРІ

94 Офіційний документ

Необхідність зміни Конституції СРСР викликана тими величезними змінами, що відбулися в житті СРСР із 1924 року, тобто з часу прийняття першої Конституції Радянського Союзу, до наших днів. За минулі роки зовсім змінилося співвідношення класових сил у СРСР: була створена нова соціалістична індустрія, розгромлено куркульство, переміг колгоспний лад, затвердилася соціалістична власність на засоби виробництва в усьому народному господарстві як основа радянського суспільства...

За роки соціалістичного будівництва були ліквідовані всі експлуататорські елементи – капіталісти, купці, куркулі, спекулянти. Збереглися лише незначні залишки ліквідованих експлуататорських класів, повна ліквідація яких є питанням найближчого часу.

Відповідно до цієї Конституції радянське суспільство складається з двох дружніх класів – робітників і селян, між якими збереглися ще класові відмінності. Союз Радянських Соціалістичних Республік є соціалістичною державою робітників і селян.

Краткий курс истории ВКП(б). – М., 1937. – С. 326, 330.

95 Мовою цифр

Статистичні дані про соціальний склад населення СССР

Рік	1913	1928	1937
Чисельність населення	139,3 млн	152,6 млн	160 млн
Міська і сільська буржуазія	16,3 %	4,6 %	–
Селяни, кустарі, ремісники	66,7 %	74,9 %	2,6 %
Робітники і службовці	17,0 %	17,6 %	50,2 %
Колгоспне селянство і кооперовані кустарі	–	2,9 %	47,2 %

Подано за: Данилов А.А., Косулина Л. Г. Рабочая тетрадь по истории России. XX век. – М., 2001. – С. 16.

1. Назвіть групи населення, які протягом 1930-х рр. зменшуються у своїй кількості, а які, відповідно, – навпаки.
2. Чи є, на вашу думку, ці зміни наслідком звичайної еволюції суспільства чи цілеспрямованої державної політики? Чому? При відповіді використайте знання попереднього матеріалу.

96а

Картина невідомого радянського художника «Незабутній момент»

96б

«Хто уславлений і знатний в країні соціалізму». Радянський плакат. *1938 р.*

На плакаті (зліва направо): шахтар Олексій Стаханов, ткаля Євдокія Виноградова, льотчик Валерій Чкалов, розчеканщиця Метробуду Тетяна Федорова, фрезерувальник Іван Гудов, трактористка Парасковія Ковардак.

3. Розгляньте джерела 96а–96б. Що зображено на картині (96а), як ви думаєте, чому вона має таку назву? Ким, на вашу думку, є персонажі картини?
4. Прочитайте напис та текст на плакаті 96б. Назвіть тих, кого художник зобразив як колишню знать. Чому художник зобразив їх саме таким чином? Назвіть професії, які представляють «нову знать». Що об'єднує усіх цих людей?
5. Що спільного у джерелах 96а і 96б?

97 Погляд дослідника

Кожна радянська людина заповнювала… безліч анкет… Анкета передбачала в першу чергу соціально-класовий відбір і головним анкетним пунктом було соціальне походження… Все це дещо нагадує феодально-аристократичний принцип підходу до людини, коли чистота крові або аристократичне походження забезпечувало людині і привілейоване місце в суспільстві, і подальше просування.

Синявский А.Д. Основы советской цивилизации. – М., 2001. – С. 206–207.

98 Погляд очевидця

Серед найбільш шанованих і привілейованих осіб у колгоспі на початку 1930-х рр. були трактористи і комбайнери… Павліченко А.Г., який працював у той період трактористом, розповів, що у 1938 р. він мав добрий заробіток: близько 35 рублів на місяць та премію – 25 пудів зерна у місяці жнив. Це становило разючий контраст до заробітної плати звичайних працівників колгоспу. Звичайні працівники заробляли приблизно 4,5 рублів на місяць (якщо їх виплачували), що було в 9 разів менше за заробіток тракториста. Інший тракторист – Харченко П.К. – заробляв ще більше – 3,5 рублі та 3 кг пшениці в день, що, як казав опитуваний, було в 40 разів більше за грошову частину заробітку звичайних колгоспників і щонайменше у 10 разів перевищувало зернову…

Цит. за: Нолл В. Трансформація громадянського суспільства… – С. 198.

99 Газетне повідомлення

Не менш як 60 % місць у медінститутах робітникам і колгоспникам

Наркомздрав затвердив правила прийому до медичних інститутів. Під час осіннього прийому цього року в інститутах має бути представлено не менш як 60 відсотків місць робітникам, наймитам, біднякам та колгоспникам. Перевагою при прийомі користуються робітники-ударники, члени їхніх родин та діти медичних працівників.

Последние новости. – Париж, 21 июня 1931 г.

6. Як розуміти поняття «соціальне походження»? Як ви вважаєте, чому в цей час йому надається таке велике значення в офіційній політиці? Чому посилення уваги до соціального походження радянських громадян з боку держави нагадує авторові документа 97 «феодально-аристократичний принцип підходу до людини»? Як ви особисто ставитесь до такої оцінки?
7. Ознайомтеся з документами 98–99. Кого автор документа 99 називає найбільш шанобливими і привілейованими? Чому? Де надруковано джерело 99? Як ви гадаєте, чому ця інформація про радянське життя зацікавила редакцію газети? Як особисто ви ставитеся до таких правил?

100 Погляд очевидця

З листа, нелегально відправленого за кордон (жовтень 1928 р., Харків)

Вузівська молодь, як небо від землі, відрізняється від дореволюційного студентства… Бойове гасло – університет для робітників і селян. В першу чергу для комсомольців і рабфаківців… Для дітей службовців, тобто колишньої інтелігенції встановлено «процентну норму»: величезний конкурс на мізерну кількість вакансій… Хто щасливо проскочив через сито приймальних комісій з їхнім класовим підходом і політичним «сиском», той тихіше води нижче трави. Вилетиш миттєво за найменшою підозрою. «Сиск» ведеться зсередини за принципом «самообслуговування»: в трудовій школі – однокласниками – «шпіонерами», у вузі – студентськими «коміщейками». А нові студенти «від сохи» старанно «гризуть граніт науки» і в кращому випадку лякливо озираються навкруги…

Кваліфікована інтелігенція – професори, інженери, лікарі, адвокати – в масі своїй «осовітилась» і боїться змін. Більшість із гріхом навпіл влаштувалась і боїться змін…

Данилов А.А., Косулина Л.Г. Рабочая тетрадь по истории России. XX век. – С. 20–21.

101 Погляд очевидця

З пропозицій громадян при обговоренні Конституції СРСР 1936 р.

…Я студент Криворізького гірничорудного технікуму, відслужив у Червоній армії, і незважаючи на те, що я був безпритульним.., я все-таки виріс, мені дали можливість стати людиною. Але зрозумійте, що тепер бути тільки людиною – цього замало, хочеться зробити набагато більше, ніж ми робимо. Я вважаю, це підтвердять кращі люди нашої країни.

Із студентським привітом Грива.

Моя адреса: УРСР, м. Кривий Ріг, вул. Карла Маркса, 73/7. Грива Олексій Олексійович 21/XI-36 р.

Цит. за: http://svoboda.org/programs/hd/

8. Чим (і чому) відрізняються ставлення авторів документів 100–101 до запровадження державою соціальних привілеїв у галузі освіти?
9. Що ви можете сказати про соціальне походження автора листа з Харкова (джерело 100)? Кого, на вашу думку, він має на увазі під «кращими людьми нашої країни»? Як автор документа ставиться до соціального та політичного устрою радянської України? Чи можна його вважати опорою режиму? Ким є (і був), на вашу думку, автор за своїм фахом та соціальним походженням? Спробуйте пояснити вживані ним іронічні терміни «шпіонери» і «коміщейки».

10. Якби могли відверто поговорити один з одним автори документів 98 і 100, що вони сказали б один одному? Спробуйте реконструювати цю удавану розмову.
11. Дайте назву блоку документів 96–101. Що об'єднує всі ці документи? Уявіть собі ситуацію, при якій автори могли б поспілкуватися наодинці. Чи змінилися б їхні висловлювання? Поясніть.

102 Погляд очевидця

Зі спогадів посла США в СРСР у 1937–1938 рр.

Мені вдалося побувати в Донбасі і в Дніпропетровську. Радянський уряд відмовився через необхідність від багатьох своїх комуністичних принципів. Ідея «безкласового» суспільства руйнувалась і продовжує руйнуватися на практиці. Сам уряд – бюрократія зі всіма ознаками класу: особливі привілеї, кращі умови життя тощо. Усюди – від верху до низу – бачимо ознаки класів.

У промисловості класи розвиваються на основі принципу вищої оплати за продуктивнішу працю. Мабуть, комуністи-теоретики зіткнулися з реальністю й були змушені враховувати особливості людської психології: особистий інтерес і нагороду за працю. «Безкорислива» система виробництва, як з'ясувалося, веде до застою.

12 березня 1937 р.

Дж. Девис. Миссия в Москве (Заметки посла США в 1937–1938 гг.).

103 Погляд очевидця

Зі спогадів американського журналіста Карла Кітчена

Що відбувається в СРСР

Хто ще добре і навіть розкішно живе в СРСР – це видні комуністи.

Сановники їздять у 8-циліндрових автомобілях, живуть у прекрасних квартирах, прикрашених картинами, «взятими в борг» з музеїв і приватних квартир колишніх власників, і мають прекрасні вина і першокласну кухню.

Але їх меншість. Більшість комуністів живе скромно, і це можна сказати навіть про лідерів, що намагаються показати приклад скромності своїм підлеглим…

Цит. за: Новое русское слово. – Нью-Йорк, 8 октября 1931 г.

104

Відпочинок в урядовому санаторії. *Початок 1930-х рр.*

105 Погляд очевидця

Свідчення Філенка Олександра Петровича, 1916 р. н., жителя с. Понінка Полонського р-ну на Хмельниччині

В 37 році я попав у армію до Дніпропетровська, возив армійського полковника. Машин тоді мало було. То вдень вожу свого полковника, а вночі я в розпорядженні начальника Дніпропетровського НКВД – то полковник на ніч віддає мене туди. А вночі вони жили розкішно, і шампанське, і що хоч.

Цит. за: Портрет темряви. Свідчення, документи і матеріали у 2-х кн. – Кн. 1. – К. – Нью-Йорк, 1999. – С. 262.

106 Погляд очевидця

Ось так описує, наприклад, свій візит до театру французький письменник Луї-Фердинанд Селін, чітко помітивши в той час існуючу в радянському суспільстві строгу ієрархію: «У царській ложі сидять місцеві партійні боси. Робітники у святкових костюмах сидять на галерці. А в першому ряду – ветерани революції… На балконах тісняться колгоспники, інженери, чиновники і, насамкінець, стахановці, найшумливіші, найбалакучіші при-

хильники режиму. Їх дуже багато. Здається, всі інші присутні в залі глядачі їх не дуже й поважають. То тут, то там маячать вертливі студенти у білих кепках з червоними стрічками».

Цит. за: http://svoboda.org/programs/hd/

107 Погляд сучасника

Зі спогадів Вєри Пірожкової

...Хто там сидів по ієрархії, як вони були одягнені, на це я ніколи не звертала уваги, що, звичайно, не означає, що інші не звертали уваги.

Ми знали, що ця ієрархія є, але типова номенклатура, номенклатура, яка вже не так боялася за своє фізичне існування й матеріальне, утворилася після війни. А в той час ніхто не був застрахований, і найвищі ієрархи, які також могли поплатитися своєю головою.

Рівність, яка означає, що кожний може в будь-який момент і без усякої провини втратити життя – це також дуже страшна рівність.

http://svoboda.org/programs/TD/2000/TD.020200.asp

12. Ознайомтеся із враженнями посла США Дж. Девіса (джерело 102). Сформулюйте основну думку автора.
13. Якому з документів блоку 102–107, на ваш погляд, можна більше довіряти? Чому? Як ви розумієте вислів автора джерела 107 про «страшну рівність»?
14. На підставі документів 103–107 та попереднього матеріалу складіть невелике повідомлення «Радянська еліта»: походження, групи, умови життя, привілеї тощо.

108 Погляд дослідника

Радянське соціалістичне суспільство виникло і перемогло в ході реалізації марксистського вчення про класи і класову боротьбу... Тому вирішальним фактором у відборі людей, в їхньому життєвому шляху і кар'єрі стало соціальне або класове походження людини. Якщо ти пролетар – ти вже... гарна людина і тобі можна довіряти, тобі надаються знаки уваги і... певні суспільно-побутові переваги. Для... людей з поганим (тобто чужокласовим походженням – з дворян, чиновників, купців, духівництва) двері в нове суспільство автоматично зачинялись. Ці особи не могли влаштуватись на роботу, вступити у вищий навчальний заклад. Їх позбавляли продуктових карток, виборчих прав. У 1920–1930-х рр. їх називали «лишенцями»... Через анкету вирішувалось, кого викинути або знищити, кого залишити животіти, а кому... забезпечити щасливе просування по службі або в навчанні. Найщасливіший вихід був забезпечений представникам трудящих мас, людям робітничо-селянського походження. Вони були «чистою расою», на яку держава покладала свої надії, проводячи соціальний відбір. Для цієї категорії відкривались найбільш широкі можливості, вона складала опору державної влади...

Синявский А. Д. Основы советской цивилизации. – С. 206–207.

109 Погляд дослідника

Коли в 1936 р. Сталін, приурочивши це до прийняття нової радянської Конституції, проголосив, що в СРСР нема більше експлуататорських класів, насправді було завершено вже процес не тільки знищення капіталістів і інших класів колишньої системи, але і сформовано клас, не бачений до тієї пори в історії.

І цілком зрозуміло, що цей клас... сам сприйняв встановлення власного панування як остаточний тріумф загального щастя і свободи.

Цей новий клас, бюрократія, а точніше сказати, політична бюрократія... новий клас остаточно сформувався вже знаходячись при владі... Новий клас виступав носієм об'єктивних тенденцій індустріалізації... Віра в обіцяний ним ідеальний світ цементувала його ряди, сіяла ілюзії в масах, але і кликала, і надихала їх на гігантські практичні звершення... Коріння нового класу знаходиться в партії...

Дійсним і непохитним творцем нового класу був Сталін... В розпал індустріалізації Сталін почав вводити значні і все більш помітні відмінності в заробітках. Він зрозумів, що індустріалізації не буде, якщо новий клас не зацікавити матеріально, якщо не дати йому по-справжньому дорватися до власності.

Джилас М. Лицо тоталитаризма. – М.: Новости, 1992. – С. 198–199, 209.

15. Порівняйте джерела 108 і 109. Що в них спільного та відмінного (візьміть до уваги, що автор джерела 108 пише про другу половину 1930-х рр.)? Що нового додали ці джерела до вашого розуміння соціальної структури радянського суспільства та радянської еліти? Прокоментуйте.

§ 38. ЖІНКА ТРИДЦЯТИХ

110 Газетне повідомлення

Жіноча праця в радянській Росії

Інформаційне видання Міжнародного бюро праці в Женеві, яке тільки що вийшло, містило цікаві дані про жіночу працю в радянській Росії.

П'ятирічним планом передбачено залучити до праці на фабриках і заводах 800 000 жінок, причому вони повинні бути завербовані, в основному, для текстильної і металевої промисловості. Існуюча в радянському законодавстві заборона нічної роботи для жінок на практиці скасовується. Крім того, передбачається посилено залучати жінок до сільськогосподарської праці, для того, щоб звільнену таким чином чоловічу робочу силу можна було застосувати на ударних роботах в копальнях і на транспорті. В ідеалі ради сподіваються повністю передати механізоване сільське господарство до рук жінок.

Последние новости. – Париж, 4 мая 1931 г.

111 Газетне повідомлення

Працююча жінка – активний будівник соціалізму

Москва. Досягнуті в СРСР успіхи в індустріалізації країни і колективізації сільського господарства підняли на небачену висоту політактивність і участь працюючих жінок у соцбудівництві. У 1930 р., і особливо в 1931 р., в усі галузі народного господарства було залучено величезну кількість жінок. На 1 жовтня 1928 р. у СРСР було 2,4 млн працюючих жінок, у 1929 р. – 2,6 млн, у 1930 р. – 3,7 млн, а в 1931 р. – уже 5,9 млн.

Красная газета. – Ленинград, 5 марта 1932 г.

1. Порівняйте газетні повідомлення 110–111. Чим вони відрізняються у висвітленні проблеми застосування жіночої праці в Радянському Союзі? Чи розкривають наведені документи причини посилення участі радянських жінок у виробництві? Як саме?

112 Погляд учасника подій

Зі спогадів жінки-шахтаря Шепеленко-Осадчої У.Ю.

Мене образила контрактація: давай зобов'язання, що ти нікуди не поїдеш, остаєшся в колгоспі і будеш виконувати роботу. Мене це дуже образило, що теля контрактують і мене... Ми з дівчатами зговорились поїхать у Балаклею і поступить на сахарний завод... На другий день ми вийшли на буряки, оставили копаниці, а самі поїхали і поступили на завод. Мене оприділили до випарщика, а прийняли без документів... Приїхали, а почалась контрактація і набор в Донбас – не було робочих, і я поїхала... потім влаштувалась мотористкою на вентиляторі... Потім спустили мене в шахту.

Цит. за: Нолл В. Трансформація громадянського суспільства... – С. 1.

2. Що саме, на вашу думку, образило дівчину (джерело 112)? Як ви розумієте значення терміна «контрактація»? Чому авторка спогадів наголошує, що її прийняли без документів? А чому ж її, дійсно, прийняли на роботу без будь-яких документів, адже це – незаконно?

113 Погляд учасника подій

Зі спогадів радянського перекладача про відвідування делегацією англійських шахтарів шахти в Донбасі

– Oh, camrade Tamara, одне запитання. Чи застосовується на радянських шахтах жіноча праця?

Я переклала запитання директору шахти. У його очах на хвилину промайнула зніяковілість, але він відразу ж відповів:

– Ні, у нас жінки під землею ніколи не допускаються до роботи.

– Oh, well, але от там тільки що пройшла жінка з конем.

Я запитально подивилася на директора. Як же він тепер викрутиться?

– А це так, випадково... Вона принесла чоловікові сніданок, і він попросив її повести коня на водопій.

– Дивно, дуже дивно. Адже в Англії жінки ніколи не допускаються під землю.

Цього разу пронесло... Пізніше я довідалася, що й у цій шахті і на сусідніх, і взагалі у всьому Донбасі жінки працюють під землею нарівні з чоловіками. А в наступні роки жіночу працю почали дуже широко застосовувати. Англійців, звичайно, обдурили найнахабнішим чином. Проте думаю, що в них усе-таки зародився сумнів із приводу жінки, що принесла сніданок своєму чоловікові.

Солоневич Т. Записки советской переводчицы. – София: Голос России, 1937. – С. 20.

3. Чому директор радянської шахти (джерело 113) намагається приховати від англійців факт роботи жінок у шахті? Які в нас є документальні підстави йому не вірити?

114 Погляд учасника подій

Зі свідчень Любичанківської Параски Іванівни

– *Чи могла жінка виконувати чоловічу роботу, а чоловік – жіночу?*

– Всяко бувало. Але більшу часть жінка знала своє: прати, хату білити, за дітьми дивитися, а чоловік вже – на дворі, в хліві і в стодолі. Чоловік ходив за худобою, молотив, збирав пашню.

Зі свідчень Медведенка Миколи Івановича

– *Яка була роль жінки? Мали вони якісь права?*

– Полоть, прясти і ткать, і дітей доглядать.

Нолл В. Трансформація громадянського суспільства... – С. 255.

115 Погляд дослідника

Двадцяті роки в Америці ознаменувалися найбільшим прогресом жінок за одне десятиліття. У 1930 р. налічувалося 10 546 000 жінок «вигідно зайнятих» поза домом: найбільше, як і колись, було зайнято в сфері домашнього й особистого обслуговування (3 483 000), але було майже 2 млн у канцеляріях, 1 860 000 – у виробництві і обнадійливим було те, що 1 226 000 із них були спеціалістами. Важливими і дуже значущими для культури були хазяйки... у яких уперше з'явився вільний час завдяки побутовим приладам, машинам і високим заробіткам чоловіків.

Джонсон П. Современность... – С. 261.

116 Погляд дослідника

Стан жіночого питання у Великобританії в 1934 р.

Більшість професій, за винятком біржі і церкви, тепер відкриті для жінок. Проте й у бізнесі, й у професійній діяльності жінки найчастіше одержують меншу заробітну плату, ніж чоловіки, і їх рідко призначають на керівні посади.

Робітниці продовжують свою роботу на підприємствах, особливо в текстильній промисловості, і завдяки своїм швидким пальцям вони знаходять роботу й у багатьох інших нових галузях промисловості. Досвідчений секретар заробляє більше, ніж шахтар, і, безсумнівно, більше, ніж сільськогосподарський робітник. Проте за правилами гарного тону не дозволялося до 1939 року заміжній жінці ходити на роботу. Завданням жінки середнього класу, як і раніше, залишалося пильнувати порядок вдома. Ходити на роботу могли тільки дружини робітників.

Watson J. Success in British history since 1914. Цит. за: На пути к пониманию прошлого. – С. 72.

117 Погляд дослідника

У 1936 р. соціаліст Леон Блюм як прем'єр-міністр увів до складу уряду Народного фронту трьох жінок-міністрів, але вони не мали права голосувати на засіданнях кабінету.

Жіноче питання у Франції, як і раніше, регулювалося Кодексом Наполеона. До 1938 р. для одержання паспорта жінки повинні були запитувати згоди чоловіка.

Collin J/ The Cambridge illustrated history of France. Цит. за: На пути к пониманию прошлого. – С. 73.

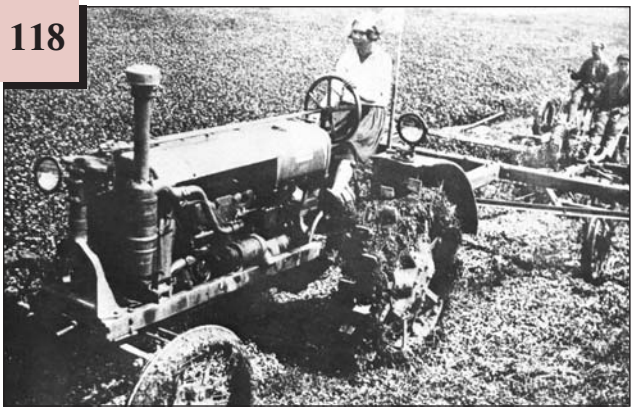
4. Чи бачите ви різницю у характері застосування жіночої праці в радянській Україні та США? У чому вона, на вашу думку, полягає? Чим вона викликана?
5. Сформулюйте загальні тенденції зміни ролі жінок у суспільному виробництві. Що нового в ролі жінок у суспільному виробництві з'являється в 1930-х рр. порівняно з 1920-ми? З чим це було пов'язано? Яка у цьому процесі роль держави?
6. Чому зростання зайнятості жінок за межами власної родини у США автор документа 115 називає «великим прогресом»? Як ви особисто ставитесь до цього? Чи сприймалося таке зростання як прогрес у Радянському Союзі?
7. Сформулюйте загальні тенденції зміни ролі жінок у суспільстві у 1920–1930-ті рр. Чим пояснюється різке зростання ролі жіночої праці у суспільному виробництві?
8. Заповніть порівняльну таблицю, визначивши критерій порівняння.

Роль жінок у суспільстві у 1920–1930-ті рр.

Тенденції	Радянська Україна	Спільні	Західні країни

9. Розгляньте візуальні джерела 118–131. Об'єднайтеся в групи та підготуйте фотоекспозицію, розмістивши фото та плакати у певній послідовності. Поясніть, які критерії ви для цієї послідовності обрали. Виберіть із попередніх текстових джерел слова чи речення, які можна використати як підписи чи заголовки до них.
10. Уявіть, що радянські та західні жінки обмінялися делегаціями. Складіть перелік питань, які вони могли б поставити одна одній. Запишіть уявне інтерв'ю, вказавши особу, що дає та бере інтерв'ю, її суспільне становище, сферу діяльності, вік тощо.

118

Жінка на тракторі. *Радянська Росія*

119

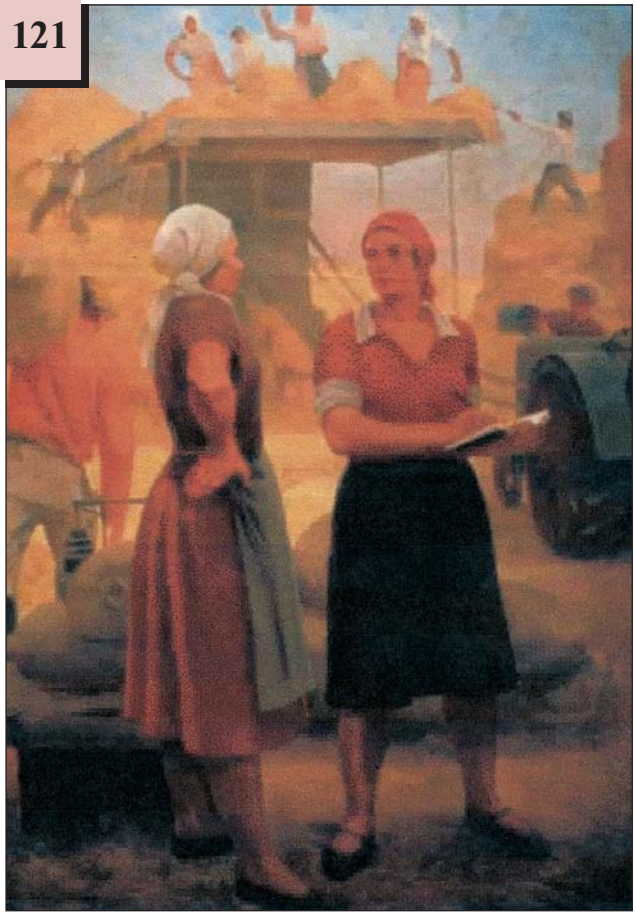
Бригада П. Ангеліної на нараді передовиків виробництва. Вирощування високих урожаїв зерна. *Москва, 1935 р.*

120

Радянський плакат.
1932 р.

121

Колгоспниця-бригадир.
Картина Г.Г. Ряжського. *1932 р.*

122

Австрійські жінки за плугом. *1930-ті рр.*

123

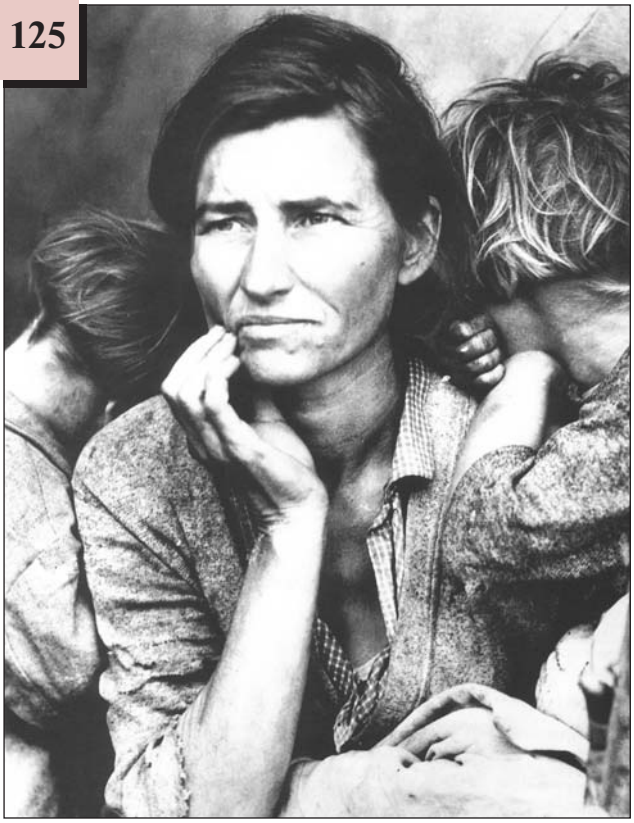
Безробітня німкеня, що шукає роботу.
Німеччина, початок 1930-х рр.

124

Франціс Перкінс, міністр праці США. *1933–1945 рр.*

125

Жінка часів «Великої депресії». *Каліфорнія, 1936 р.*

126

Радянські льотчиці

127

Жінка-токар. Сталінградський тракторний завод. *1930-ті рр.*

128

Мешканки харківського гуртожитку.
1935 р.

129

Демонстрація британських жінок спрямована проти застосування розумових тестів для учнів

130

Реклама радянського фільму
«Дівчина з характером»

131

Реклама німецького фільму
з Марлен Дітріх у головній ролі

§ 39. СОЦІАЛЬНІ АУТСАЙДЕРИ

Хронологічна довідка

1925 – Постанова Раднаркому «Про використання праці кримінально ув'язнених»

1929 – рік масового розкуркулення

1930 – в СРСР зачинена остання біржа праці

1930 – розпорядження Держплану СРСР про включення праці ув'язнених до покажчиків планової економіки

1934, листопад – утворення при Наркомі внутрішніх справ Особливої наради, яка мала право в адміністративному порядку відправляти «ворогів народу» у заслання чи виправно-трудові табори на строк до п'яти років.

Зі «словника епохи»

Перелік слів, які вживалися в офіційних та приватних документах для означення тих чи інших соціальних груп: вожді, керівники, передовики виробництва, колгоспники, робітники радгоспів, активісти, ударники, стахановці, знатні люди (робітники, колгоспники), висуванці, радянська інтелігенція, бюрократи, комсомольці, піонери, вороги народу, ЧСИР (ЧСР) – «члены семей изменников родины (репресированных)», ЗК («заключенный»), лишенці (до 1936 р.), спецпереселенці тощо.

132 Офіційний документ

Стаття 127 Конституції Української РСР

1937 р. Громадянам СРСР забезпечується недоторканість особи. Ніхто не може бути заарештований інакше, ніж як за рішенням суду або із санкції прокурора…

133 Мовою анекдота

«Як ви живете?» – питали в 20-х рр. «Як ви? Живете?» – питали на початку 30-х. «Як? Ви живете?» – наприкінці 30-х.

134 Очима художника

«Біломорканал»*.
Полотно художника Петра Бєлова.

1. Ознайомтеся зі «словником епохи» та хронологічною довідкою на початку параграфа. Які слова вам ще невідомі? Як їх можна пов'язати з даними хронологічної довідки? Чи випадковим є поєднання у словнику усіх цих слів? Згадайте свідчення Вєри Пірожкової про «страшну рівність» з § 37 (джерело 107).
2. Розгляньте джерело 134. Як ви розумієте основну ідею твору художника?

135 Погляд очевидця

З листів переселенців до М.І. Калініна

Вельмишановний Всеросійський старосто, Михайле Івановичу Калінін. Ми українці-переселенці живемо у Вологді. Життя наше дуже важке – ми живемо нарізно від своїх чоловіків. Наших чоловіків відділили від нас, вони перебувають десь на лісових роботах, а ми – жінки, старі і малі діти – знемагали в церквах.

Нас розмістили в кожну церкву до 2000 чол., де були улаштовані нари до 3-х поверхів, дихати не було чим і ми всі похворіли від такого повітря і протягу, а діти до 14 років падали як мухи і медичної допомоги не було для такої кількості хворих.

За 1,5 місяця на вологодському цвинтарі поховали до 3000 дітей, а тепер нас переселили з м. Вологди в бараки на ст. Харовська Півн. залізниці. Якщо в цих бараках прожити два роки, то жоден з нас не залишиться живим.

* Біломоро-Балтійський канал – у Росії, поєднує Біле море з Онезьким озером і Балтійським морем; довжина – 227 км. Збудований у 1932–1933 рр. в'язнями (переважно селянами, котрі не бажали йти в колгоспи), кількадесят тисяч яких загинули.

Михайле Івановичу, врятуйте нас від такого нещастя і від голодної смерті, на що й просимо звернути увагу. Нас сюди вислали на загибель, а які ми куркулі, якщо мали по одній конячці, по одній корові і по 8 овець. Ми бідняки. Ми для держави були нешкідливі, а працювали і народ годували чим могли, а тепер самі гинемо. Померло вже більш як 3000 людей.

Цит. за: Письма во власть. – М., 1989. – С. 221–222.

136 Мовою цифр

Соціальні норми	Покажчики	Сталінська каторга	Царська каторга
Добова норма	хліб житній	819 г	750 г
	м'ясо	106 г	21 г
	жири	21 г сала	9 г олії
	каша	200 г	80 г
Вихідні дні		80 у рік	–
Тривалість робочого дня	улітку	11 год.	11,5 год.
	узимку	7 год.	11,5 год.
Норма продуктивності праці		50 г металу	1500 кг руди

Подано за: «Нам зеки строить и жить помогали» // Столичные новости. – №7. – 26.02 – 4.03.2002.

137 Газетне повідомлення

Посилення рабської праці в СРСР

Лондон, 22 березня. Ризький кор. «Таймса» повідомляє:

...У 1932 р. за планом примусова праця повинна дати в три рази більше, ніж торік, і в 10 разів більше, ніж у 1930 р.

Вже в 1931 р., зазначалося в офіційному повідомленні, помітною стала тенденція більш широкого організованого економічного використання праці осіб, засуджених радянськими судами...

Наркомюст сподівається одержати в 1932 р. від використання праці ув'язнених до 300 мільйонів карбованців.

Последние новости. – Париж, 23 марта 1932 г.

138 Мовою цифр

З довідки спецвідділу МВС СРСР про кількість арештованих і засуджених органами ВНК – ОДПУ – НКВС СРСР у 1921–1953 рр.

11 грудня 1953 р.

Усього засуджено:
1930–1936: 1 391 093
1937–1938: 1 344 923

В. о. начальника Першого спецвідділу МВС СРСР, полковник Павлов

ДА РФ. – Ф. 9401. – Оп. 1. – Д. 4157. – А. 201–205. Оригінал. Рукопис.

3. Ознайомтеся із джерелами 131–136. Як ви розумієте вислів «рабська праця» (документи 134–135)? Чи є він, на вашу думку, доречним у контексті цього документа? Чому?
4. Зверніть увагу на роки, за якими подається статистика засуджених (джерело 136). Прокоментуйте.
5. Ознайомтеся із джерелом 137. Які мотиви державного терору вказує автор? Яку інформацію про економічні умови зростання кількості репресованих наприкінці 1930-х рр. дають документи 133–137?

139 Погляд дослідника

Про більшість «справ» не повідомлялося, хоча вони часто включали великі групи людей, зібраних разом за професійною ознакою. Багатьох людей взагалі не судили, довільний характер арештів був потрібний для створення атмосфери страху, що, після необхідності в робочій силі, була другим головним мотивом для терору проти безпартійних. Один зі службовців ОГПУ визнав перед московським кореспондентом «Манчестер Гардіан», що вони заарештовують невинних людей: «природно, інакше ніхто не буде боятися». «Якщо людей заарештовують тільки за конкретні порушення, – сказав він, – всі інші почуватимуть себе в безпеці і, таким чином, будуть готові для зрадництва».

Джонсон П. Современность... – С. 318.

140 Погляд очевидця

З листів дітей репресованих до «Меморіалу»

т. Пєшковій від Панасюк Віри Григорівни.

У 1930 р. у березні м(ісяц)ці заарештували мого батька й у липні заслали кудись в Архангельську область, де й тепер перебуває. Його заслали за те, що він був попом... Ми, тобто його діти, залишилися нещасними. Нас шість чоловік, тобто я, Панасюк Віра 18 років, Марія 15 років, Зоя 13 років, Ліда 11 років, Микола 9 років і Юрій 7 років, і мати, сьома, 45 років. Уже три роки, як нас заслали в Сибір, де й тепер перебуваємо. Я закінчила семирічку в 14 років, тобто в 1930 р. Я була першою ученицею по всіх предметах, перебувала в піонерзагоні і в усіх гуртках, про що можете запитати за адресою: УРСР, п/в Полонне Бердичівського округу. Українська семирічна трудшкола. Тепер мій стаж роботи 3 роки. Я почала працювати з 15 років, півтора року була чорноробом, а тепер працюю рахівником у центральній конторі радгоспу. Мене чомусь вважають ворогом, цураються і кривдять мене. Мені дуже прикро, я ніколи не мала і не маю ворожих думок радянській країні. Я прошу відновити мене в правах і дозволити мені вчитися. Даю слово честі, що я кимось стану, я здібна.

Моя адреса: Захсибкрай, ст. Тяжин Томської залізн., Тяжинський маслорадгосп № 204, В.Г. Панасюк.

ДА РФ. – Ф. 8409. – Оп. 1. – Спр. 1144. – 239.
Цит. за: http://www. javascript:void(0);

141 Газетне повідомлення

Бернард Шоу про СРСР

«СРСР, – заявив Шоу, – є найбільшим позитивним фактором. П'ятирічка буде безумовно реалізована».

На запитання американського журналіста про примусову працю Шоу відповів: «Розмова про примусову працю – це дрібниці. У Радянській Росії немає примусової праці. Примусова праця існує тільки в країнах Заходу, де робітники віддають весь продукт своєї праці в чужі руки, тоді як у Радянській Росії робітники особисто користуються цим продуктом.

Усе, що пишуть буржуазні газети про СРСР, – неправда, неправда і ще раз неправда»...

«Сталін, – сказав Шоу, – дуже приємна людина і дійсно великий керівник робітничого класу».

Правда. – 2 августа 1931 г.

6. Уважно прочитайте документ 140. Як, на вашу думку, арешт батька його автора позначився на долі його родини? Чи можна вважати репресованих і членів їхніх родин окремою соціальною групою? Чому?
7. Чи викликають у вас довіру твердження Б. Шоу щодо примусової праці в СРСР (документ 141)? Чому? Спробуйте пояснити, чому такий розумний представник європейської інтелектуальної еліти не помітив (чи не захотів помітити?) негативної інформації про СРСР? Якої інформації для повної відповіді вам не вистачає?
8. Поверніться до тексту Конституції та анекдоту епохи (джерела 132–133). Як ви можете прокоментувати ці історичні документи після вивченого у параграфі?
9. Чи відповідає офіційна модель соціального устрою (за Конституцією УРСР 1937 р.) реальній структурі суспільства Радянської України у 1930-х рр.? Якщо – ні, – запропонуйте (після обговорення у класі) власну модель (бажано у вигляді схеми). Будьте готові до захисту вашої моделі з посиланням на тексти відповідних документів.

§ 40. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ МІСТА

142

Карикатура В. Пема
«Інтуристи в Радянському Союзі»

Журналісти: – Ми зустріли пана в одних калошах на босу ногу.

Гід: – Пережиток старого! За царя усі ходили босими, жили у халупах та їли висівки. А тепер кожен взутий, має чотири метри житлової площі у побудованих нами будинках, і всі харчуються сосисками з ікрою.

Подано за: Солоневич Т. Записки советской переводчицы. – С. 3.

1. На чиє сприйняття був розрахований малюнок 142? Як зображений гід? Як ви гадаєте, чому? Що вам видається кумеднішим – малюнок чи підпис до нього? Чому? Якими засобами досягається комічний ефект?

143 Погляд очевидця

З листа домогосподарки, дружини помічника машиніста паровоза, Сталіну

Сариголь, 12.VII.31 р.

Пам'ятаю, жила в Донбасі, м. Риково, чоловік ходив на завод працювати, харчувались сухою таранею чи воблою і хлібом. Дивувалися, куди дівається наша риба, домашня птиця, худоба тощо. А що їли конторники й інші службовці – вони і тарань не завжди одержували, недарма робітники їх жартома називали позбавленцями. Трохи харчування поліпшилося, зрідка почали давати робітникам м'ясо і свіжу рибу, але були й такі службовці, як, наприклад, секретар райкому, агітпроп і члени РКК й ін., вони щодня вершкове масло, свіжину, компотик, рис одержували, пшеничне борошно, а про маргарин і говорити нічого. Усе це вони одержували із закритого розподільника. Робітник продовжував їсти таранню і зрідка одержував солонину не першої свіжості, напевно, залишилася від шкідників.

А в Криму робітники транспорту і цього не бачать. І що ж на місяць робітнику дають в пайок: 1,5 кіло крупи, 1 кіло м'яса, 1 кіло цукру, 1 коробку консервів і мабуть усе. Я тебе запитую, тов. Сталін, чи достатнє харчування має робітник для відновлення робочої сили? Ні, тов. Сталін, далеко не достатнє. Правда, на базарі можна прикупляти молоко, але, зважаючи на нашу платню, ми не завжди можемо собі це дозволити, хоча в середньому чоловік заробляє 120 крб. на місяць, проте потрібно заплатити прибутковий податок, позику, кооперативний пай, приміські, членські внески, газета й інші культурні потреби, залишається від платні 80 крб. Якби купувати все в кооперації, то платні вистачало б, але кооперація постачає дуже погано, а на базар підеш – одне кіло картоплі 2 крб. 50 к., 1 літр молока 1 крб.,

вершкове масло – один фунт 9 крб. тощо. Отже, цієї платні вистачає тільки на півмісяця, а ще заплати за квартиру, паливо, світло, і я в тебе запитую, чи може робітник прожити? Ні, не може, а ти говориш у своїй промові, що ми за кордон хліба тепер відправляємо стільки, скільки ніколи не відправляли.

З товариським привітом Євгенія Грунич.

Цит. за: http://svoboda.org/programs/hd/2002/hd.072602.asp

2. Уважно вивчіть документ 143. Розбийте його на смислові блоки. Визначте головну думку кожного уривка. Чим, на вашу думку, викликана підвищена емоційність його свідчень? Що найбільше обурює домогосподарку? Про що вона розповідає з іронією? Чому? Чому автор листа майже не використовує слово «придбати»? З контексту спробуйте визначити, що таке розподільник, чому він «закритий», хто користувався його послугами?
3. Спробуйте визначити, з чого складався раціон робітничої родини та інших верств населення, згаданих у документі. Спробуйте також скласти бюджет такої родини, користуючись наведеними документами.
4. Чи відповідає інформація про різні норми постачання по картках, наведена у документі 143, висновкам попереднього розділу щодо особливостей соціальної структури українського суспільства?

144 Погляд дослідника

Карткова система в СРСР у 1928–1935 рр.

...Усе працююче міське населення було розділене на групи за класово-виробничою ознакою. До першої групи постачання входили робітники, що, у свою чергу, поділялися на індустріальних та інших. До індустріальних, крім робітників фабрично-заводських підприємств, а також робітників транспорту і зв'язку, було віднесено: інженерно-технічний персонал на виробництві, комполітсклад Червоної Армії і Флоту, військ ОГПУ, стройовий склад міліції, оперативних працівників УГРО, учнів і викладачів шкіл ФЗУ. До інших робітників, крім незайнятих у промисловому виробництві, відносилися кустарі, учні і викладачі індустріальних вузів і технікумів. Другу соціальну групу постачання становили службовці, а також члени родин робітників та службовців, особи вільних професій. Третю групу – діти до 14 років. У 1931 р. з'явилися перші постанови про постачання інтелігенції, зокрема лікарів і вчителів. Вони встановлювали, що постачання цих груп населення повинне залежати від того, де вони проживають і хто користується їхніми послугами. У містах лікарі і вчителі мають одержувати норми індустріальних робітників того списку, до якого відносилося це місто.

Централізоване карткове постачання не поширювалося на осіб, позбавлених виборчих прав і на незайнятих «суспільно корисною працею».

Отже, гострий товарний голод привів до складання глибоко диференційованої ієрархічної системи постачання міського населення.

Осокина Е. Иерархия потребления. О жизни людей в условиях сталинского снабжения. 1928–1935 гг. – М., 1993. – С. 42.

5. Що таке товарний голод (за джерелом 144) ? Чим він був викликаний? Спробуйте пояснити, що таке карткова система. За якими ознаками населення розподілялося на групи постачання?

145 Погляд дослідника

Незважаючи на великий приріст міського населення в СРСР у 1930-ті роки, будівництво житла залишалося майже в такому недбалому стані, як і виробництво споживчих товарів. ...Люди жили в комунальних квартирах, де одна сім'я, як правило, займала одну кімнату, у гуртожитках та бараках. Лише мала група, яка користувалася привілеями, мала окремі квартири.

Цит. за: Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм... – С. 58.

146 Погляд очевидця

Опис комунальної квартири

Водопроводу в кімнаті не було, простирадлами або фіранками відгороджувались кутки, де спало й сиділо два-три покоління; продукти взимку вивішували в мішках за вікно. Загальними були раковини, туалети, ванни і кухонне приладдя…

Цит. за: Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм… – С. 60.

147

Комунальна кухня

6. Ознайомтеся із джерелами 145–147. Які типи житла згадуються в джерелах? Чим вони відрізнялися один від одного? Як ви розумієте, що таке комунальна квартира?
7. З чим автор джерела 145 пов'язує переважання саме таких типів житла? Якої інформації ще бракує?

148 Погляд очевидця

Ранок. Сірий осінній донбасівський ранок. Навкруги степ, бруд і зневіра. Навіть ряди нових, побудованих уже при радянській владі, шахтарських будиночків, не можуть згладити враження злиденності й убогості. Ці будиночки, «котеджі», як їх гордо називають більшовики, побудовані без усякої любові і комфорту. Ми зайшли в один такий будиночок. У кожній з його трьох кімнат проживали робітничі родини. Сплять, мабуть, покотом на підлозі, тому що ніяких ліжок ми не помітили. У куті, замість ікони, – портрети вождів. А на підлозі, біля стіни – калюжа. Містер Вольтон, найпричепливіший і найдопитливіший з делегатів (делегація англійських шахтарів) попросив мене перекласти для нього кілька запитань до шахтаря, що стояв поруч.

– Скільки у вас дітей?

– Троє.

– Скільки ви одержуєте на тиждень?

– Як коли, залежно від вироблення, від 25 до 40 карбованців.

– А що це за калюжа у вас на підлозі?

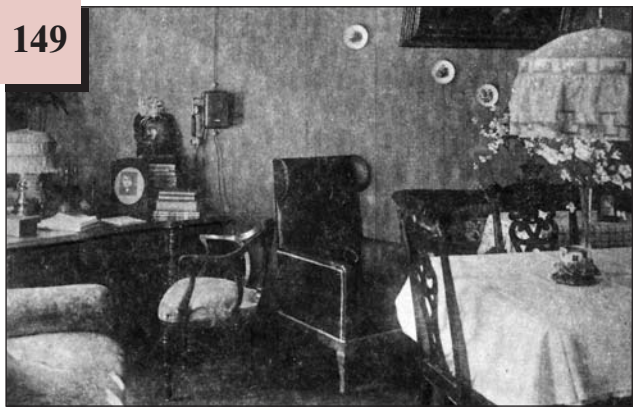
– Дах протікає. Ми вже просили керівництво копальні відремонтувати, але й далі так живемо. Навесні майже всю кімнату заливає. Товаришу, може, ви замовите слівце там перед начальством, а то от у дружини ревматизм, усі ноги розпухли. Шахтар вирішив, що це до нього прийшли якісь поважні гості. Ще б пак, хіба можна було в цих добре одягнених, високих панах запідозрити свого ж брата робітника.

– Ну, а ви задоволені своїм життям?

Це наївне запитання, на жаль, так і залишилося без відповіді.

Цит. за: Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм… – С. 70.

149

Нова квартира передового радянського робітника, який до цього мешкав у кімнаті 12 кв. м з сім'єю у 8 осіб

150 Погляд очевидця

У 1934 р. столицю України перенесли з Харкова в Київ. Переїжджали всі республіканські установи і з ними «Заготзерно»… де начальником планового відділу працював батько.

Так ми опинилися в Києві... Влітку після переїзду ми жили в Пущі-Водиці. Смутно пам'ятаю дерев'яну дачу, зелену ділянку навколо, ліс, ставок.

Наприкінці літа переїхали до міста, у велику комунальну квартиру. Це було тимчасове житло, тому що «Заготзерно» будувало для співробітників спеціальний будинок.

У новий будинок ми переїхали, мабуть, у 35-му році. Переїхали всі, хто жив на Великій Житомирській. Ми опинилися в першому парадному на четвертому поверсі... у гарній трикімнатній квартирі в новому будинку по Лисенко, за Оперним театром... Ліфта не було, але квартири виявилися гарними. У дворі була розташована невелика одноповерхова будівля, у якій знаходилися: їдальня з домашніми обідами, піонерський форпост, пральня тощо – елементи соціалістичного побуту. Проте все це «відцвіло, не встигнувши розцвісти».

Проклятий Богом 37 рік розділяє життя нашої родини на дві частини: до і після 37 року... Я залишилася з бабусею. Тепер ми жили в одній (бабусиній) кімнаті. В інші дві поселили по родині, квартира стала комунальною, а життя – страшне.

Протягом 37-го і 38-го рр. наш будинок буквально спорожнів. Думаю, заарештували більше половини чоловіків, а також деяких жінок – дружин «ворогів народу». Родину управителя... викинули просто на вулицю. Я чула (і чую дотепер) відчайдушний крик його дружини, яка залишилася з двома дітьми без даху над головою...

Горовая Е. История нашей семьи.
http://www.judaica.kiev.ua/Eg7_p255.htm

8. Прочитайте джерело 148. Як ви розумієте, що означає слово «котедж»? Чому воно в тексті взято в лапки? Що саме створює враження «злиденності і убогості»?
9. Роздивіться джерело 149 та проаналізуйте підпис до нього. Хто з робітників міг отримати таку квартиру? Чому?
10. До якої соціальної верстви належала сім'я власника квартири з фото 149? Порівняйте житлові умови цієї сім'ї перед 1937 р. з житловими умовами, описаними у джерелах 145–148. Як впливала зміна соціального статусу на зміну житлових умов? З якою метою, яким чином радянська держава використовувала житлову проблему?
11. Яку історію сім'ї дівчинки (джерело 150) ви можете прочитати між рядками? Відтворіть її.

151

Роздача супу безробітним німцям. *1930-ті рр.*

152

Роздача безкоштовного супу у громадській їдальні. *США, 1930-ті рр.*

153 Газетне повідомлення

Голодні матері у відчаї кидають своїх дітей

Варшава, 17 червня (ТАРС). 16 червня в Бориславі (Зах. Україна) біля 100 безробітних жінок з дітьми на руках прийшли до будинку місцевого самоврядування. Матері залишили біля будинку своїх дітей і почали йти, заявивши, що вони не мають коштів для харчування вмираючих з голоду малюків.

На жінок напала поліція, примусивши їх забрати із собою дітей. Проведено численні арешти.

Правда. – 18 июня 1931 г.

154 Погляд дослідника

За оцінкою, даною в той період, до 34 млн чоловіків, жінок і дітей взагалі не мали доходів – 28 відсотків населення.

У Нью-Йорку 1932 року більш як 300 000 дітей не мали можливості вчитися, бо не було коштів, а серед тих, які ходили до школи, за даними міністерства охорони здоров'я, 20 відсотків недоїдали.

Джонсон П. Современность... – С. 286.

155

Виселення боржників з будинку.
США, 1930-ті рр.

156 Офіційний документ

Зі звіту спеціальної комісії по вивченню споживання харчових відходів, Чикаго, США

Ненажерливі чоловіки часто проникали на вантажівки ще до того, як з них викидали харчові відходи... і розтаскували все краще, не даючи жінкам пошукати щастя.

Цит. за: Энциклопедия для детей. История XX века. Зарубежные страны. – М., 2002. – С. 131.

157

Люди порпаються у смітнику.
Німеччина, 1930-ті рр.

158

Типове помешкання родини шотландського робітника. Нью Ленарк.
Фото з приватної колекції Данкана Томса.
Шотландія, 1930-ті рр.

12. Чи можна довіряти інформації, наведеній у радянській пресі (джерело 153)? Чи дійсно таким жахливим було становище трудящих на Заході?
13. Яке складається враження про становище робітників у західних країнах після аналізу документів 151–157?
14. Як ви вважаєте, чи доцільним було б введення і там карткової системи за таких економічних умов? А як ще держава могла вирішувати проблему бідності?
15. Розгляньте фото 155, 157–158. Які проблеми тут відображені? Чим відрізнялося житлове питання в західних країнах та в Радянському Союзі (власність, побутові умови тощо)?

159 Погляд дослідника

Цікаво, як змінювалося ставлення американців до того, що відбувалося: у 1930 р. однією з найпопулярніших пісень була «Щасливі дні повернуться» \ Happy Days Are Here Again, у 1931 р. – «Я одержав п'ять доларів!» \ I've Got Five Dollars, а в 1932 р. – «Брате, подай мені цент» \ Brother, Can You Spare a Dime. Результатом стало закриття підприємств, безробіття, як наслідок – бунти, самогубства, голодні смерті, бродяжництво, розквіт злочинності тощо. У 1932 р. третина американців перебувала за межею бідності. У 1932 р. в США було 12 млн безробітних.

Громадська думка США швидко назвала трьох «Б», відповідальних за те, що відбулося, – Банкірів, Брокерів, Бізнесменів. Однак фахівці, навчені гірким досвідом, знайшли більш фундаментальні причини Великої депресії. До початку кризи один відсоток американців мали надвисокі доходи, 42 відсотки – наднизькі.

http://www.washprofile.org/NEW%20ISSUE/p2.html

16. Поясніть, чому змінювалися назви американських пісень (джерело 159). Як ви думаєте, про що вони були? Який зв'язок між назвою пісні та роком її появи? Чи можна застосувати оцінку про винуватців бідності у США до радянської дійсності? Чому? Прокоментуйте.

160 Погляд очевидця

Зі спогадів про повсякденний одяг у довоєнні часи

Більшість дівчат ходила у сатинових халатах, а під халатом було ситцеве чи фланелеве плаття. Мама нам шила сатинові халати з білим комірцем. Із взуття – такі були гумові туфлі з голубою облямівкою і на ґудзичок застібалися. Ці туфлі можна було мити, потім зубним порошком їх змащували, так що вони були білі завжди. А взимку носили боти на ґудзичках і в них можна було туфлі вставляти. Не було особливого одягу, так що все було дуже просто. Моя приятелька Зоя – кравчиня, і вона завжди була в різних блузках, які шила зі шматочків, що залишалися. Дуже скромний був одяг.

Цит. за: http://svoboda.org/programs/TD/2000/TD.020200.asp

161 Погляд очевидця

Враження французького письменника А. Жида про візит до СРСР

...Улітку майже всі ходять у білому. Всі один на одного схожі... В одязі виняткова одноманітність. Безперечно, те саме виявилося б у думках, якби це можна було побачити. Кожний зустрічний, здається, задоволений життям (так довго в усьому терпіли нужду, що тепер задоволені тим, що є). Коли сусід має не більше, то людина задоволена тим, що вона має... Я обійшов магазин уздовж і впоперек і від верху до низу. Товари, за винятком деяких, зовсім непридатні. Можна навіть подумати, що тканини, речі тощо спеціально виготовляються по можливості непривабливими, щоб їх можна було купити тільки в разі крайньої нужди... усе виглядає жахливо.

Жид А. Возвращение из СССР. Цит. за: История Отечества в документах 1917–1993 гг. Ч. 2. 1921–1939. – М.:ИЛБИ, 1994. – С. 126–127.

162 Погляд дослідника

Модними були дуже прості речі, тобто проста демократична мода. Але демократизм з'являвся не тому, що це був стиль життя, а тому, що це було злиденне існування. Жінки звичайно ходили в саржевих спідницях, хоча дуже мріяли про крепдешинове плаття, шкіряне натуральне взуття, а влітку ходили в парусинових туфлях, у парусинових черевиках, які, наскільки я знаю, чистилися зубним порошком. І навіть на танцмайданчиках залишалися сліди від нього. Це завжди було дуже видно.

Лебина Н. Повседневная жизнь советского города. Цит. за: http://svoboda.org/programs/TD/2000/TD.020200.asp0.

163 Погляд очевидця

Враження французького письменника Л.-Ф. Селіна про відвідування СРСР

...Злиденні крамниці... Чим вони торгують? Купою мотлоху, настільки огидного, що неможливо собі уявити, що його можна було б продати ще де-небудь, крім Росії. Якийсь жахливий склад вторсировини. Нікому більше не потрібний мотлох зі старих галантерейних сільських крамниць. Усе це можна було знайти у Франції в 1910 році. Я пам'ятаю. Тоді це було «останнім криком»... Коли я називаю радянські товари «нікчемним мотлохом», то я нічого не перебільшую... Справді, потрібно бути генієм, щоб зуміти тут одягнутися. Їхня тканина – це справжнє клоччя, навіть нитки не тримаються... І за це треба платити! Слід визнати, що комунізм – це найбільш безжалісна, диявольська форма експлуатації простого народу!.. Я говорю диявольська, тому що в них, на відміну від інших, є ще їх супернаволочні ідеї. Вони постійно морять свій народ, свій «панівний клас» усією цією жахливою убогістю і роблять це обмірковано і цинічно. Тут усе продумано. Вони прекрасно розуміють, що роблять! Змусити людей не думати, голодувати, вони готові знищити, стерти з лиця землі свій «улюблений» народ!.. Знущатися з нього! Не залишити на його тілі жодного живого місця! Напоїти його тугою так, щоб він захлинувся нею!.. Переламати йому всі кістки, до рук прибрати і перетворити на ганчірку, об яку може витирати ноги кожний, хто захоче.

Цит. за: http://svoboda.org/programs/TD/2000/TD.020200.asp

17. Зверніть увагу на авторство документів 160–163. Що вражає іноземних спостерігачів у зовнішньому вигляді радянських людей? Чим вони це пояснюють? Які почуття викликають описи 160–163? Чи повністю ви довіряєте цим свідченням? Чому?
Як ви думаєте, чому так багато було білого кольору в одязі, адже він дуже непрактичний?

164 Погляд дослідника

Після ряду років хаосу життя країни зовні, здавалося б, починало набувати ознак стабільності. З 1 січня 1935 р. скасовувалися продовольчі картки. Гроші і можливість більше заробляти ставали вагомим стимулом для підвищення продуктивності праці і поліпшення матеріального становища людей. Життя в країні потроху ліпшало... Життя показало, що надзвичайне перенапруження першої п'ятирічки і зв'язаний з ним відомий аскетизм періоду карткової системи, не можуть продовжуватися нескінченно. Треба було «випустити пару» і одночасно продемонструвати турботу про людей, що стала поліпшуватись. У 1934–1936 рр. у торгівлю і побутове обслуговування несподівано впроваджують нові форми, дуже далекі від звичних уявлень про потреби людини-колективіста, зневаги до делікатесів і комфорту. Розширювалася мережа готелів, кафе і ресторанів, перукарень, майстерень індивідуального пошиття одягу і взуття. Кондитерські фабрики країни істотно збільшують обсяги виробництва, у тому числі шоколаду, цукерок, печива. Починається переможний хід «радянського шампанського», що довго дивував увесь світ дешевизною і загальнодоступністю. Приймаються рішення про реорганізацію меблевих фабрик, про будівництво під Москвою заводу грамплатівок. Робляться спроби освоїти нові форми обслуговування, яких раніше не було, – виставки, демонстрації, доставка товарів додому.

Соколов А.К. Курс советской истории. 1917–1940: Учеб. пособие для вузов. – М.: Высш. шк., 1999. – С. 64.

165

166

Ліворуч радянська реклама 1930-х рр.: у магазинах «Союзхутроторг» є великий вибір білячих манто.

Праворуч радянська реклама 1930-х рр.: БУЗОК – одеколон і парфуми сильного запаху…

167 Газетне повідомлення

З американської газети «Балтимор Сан» від 18 листопада 1937 р.

Червона Росія стає рожевою. В елітних колах знову ввійшли до вжитку предмети розкоші на зразок шовкових панчіх, які тривалий час вважалися «буржуазними». Модним став теніс, шалений успіх мав джаз і фокстрот. Партійний максимум на оклади відмінили. Настало «життя у рожевому кольорі» по-радянськи.

Утім, деяким воно здавалося збуржуазуванням.

Цит. за: Хлевнюк О.В. 1937-й: Сталин, НКВД и советское общество. – М., 1992. – С. 39.

18. На кого розрахована реклама 165–166? Який товар був масовішим? Чому ви так думаєте? Як співвідноситься ця реклама із джерелами 160–163?
19. Чим, на ваш погляд, пояснюються суттєві зміни в підходах уряду до задоволення потреб громадян (джерело 164)? Розташуйте ці причини в порядку значимості. Як ви гадаєте, хто (які соціальні групи) могли реально скористатись товарами і послугами, що з'явились у другій половині 1930-х рр.?
20. Як ви розумієте слова автора джерела 167 про те, що настало «життя в рожевому кольорі» по-радянськи? Чому декому воно вважалося збуржуазуванням? Чи можна казати про наявність моди в СРСР? Чому? Яку різницю в понятті моди можна побачити в СРСР і на Заході?
21. Які висновки про характер суспільства можна зробити на підставі наведених документів?

168 Погляд очевидця

Зі спогадів Семена Колчинського

Студентські роки назавжди залишилися світлим періодом мого життя, хоч жилося в гуртожитку на студентські доходи й не дуже розкішно. Проте ми не втрачали надію, тренуючись до самозабуття й беручи участь у змаганнях і показових виступах. У 40-му році я брав участь у театралізованому виступі «Якщо завтра війна». Постановником цього дійства був нині знаменитий балетмейстер Ігор Мойсеєв. Він побудував триповерхову піраміду зі спортсменів, закриту до певного часу полотни-

ною. На піраміді, як на п'єдесталах, стояли представники різних видів спорту – списометальник, борець, фехтувальник, штангіст... Усі тримали величезний плакат «Якщо завтра війна». Потім покривало падало, і на п'єдесталах з'являлися танкіст, парашутист-десантник, льотчик, моряк. У цей час повз піраміду пронеслися мотоциклісти, а наша група з 9 чоловік під керівництвом начальника кафедри боротьби демонструє рукопашний бій. Мене зокрема мій напарник кидає через голову. І все це поруч з мавзолеєм, на якому стоять вожді на чолі зі Сталіним. Звичайно, я не міг їх добре роздивитись, але поруч був.

Цит. за: http://www.judaica.kiev.ua /Eg7_p255.htm

169

У кімнаті відпочинку

170

У гуртожитку

171

Плакат А. Дейнеки з пропагандою фізкультури і спорту. *СРСР, 1930-ті рр.*

172 Погляд очевидця

Зі спогадів Є. Галицької

Ніколи не забуду, коли 1937 р. з'явився фільм «Веселі хлоп'ята» і мама дала нам якісь гроші, ми втрьох пішли, і ми всі ці гроші в кінотеатрі «Жовтень» потратили на квитки. Так що квитки були дорогими. Тоді фільми випускалися дуже рідко і в усіх кінотеатрах ішов один і той самий фільм.

Цит. за: http://svoboda.org/programs/ TD/2000/TD.020200.asp

173 Погляд дослідника

Цілком зрозуміло, що відвідування театрів було елітарним видовищем. Хоча дуже багато людей, які жили в 30-ті роки, говорять про те, що вони часто ходили в театри. Щоб відвідувати театри, організовували культпоходи. Але все-таки театр – це було маркірування себе як людини, що належала до еліти. Зокрема, академічні театри.

Кіно – найпопулярніший вид розваги, дуже популярний, це вже норма міського життя, норма міської культури. Візити в гості були дуже поширеними й популярними, завжди супроводжувалися застіллям і, природно, спо-

живанням спиртних напоїв, що, взагалі-то, норма життя.

Крім того, припустимо, читання художньої літератури – у побуті… це, звичайно, було. Інша справа, чим була насичена ця форма дозвілля і які книжки читали. Про це дійсно можна сперечатися і можна говорити про ідеологізацію цієї форми культури. Проте в цілому, я б сказала, що форми дозвілля були традиційними міськими, от їхній зміст, звичайно, у 30-ті роки відрізнявся від того, що, припустимо, ми бачимо тепер.

Цит. за: http://svoboda.org/programs/TD/2000/ TD.020200.asp

174 Погляд дослідника

Новим впроваджувачем культури в маси було звукове кіно, і друга половина 30-х років стала великою епохою для радянської музичної комедії. Веселі, динамічні розважальні фільми із запальною музикою в джазовій обробці… завоювали шалену популярність. Існували навіть амбіційні плани (так і не реалізовані) побудувати на півдні «радянський Голівуд». Танці теж були в моді як серед еліти, так серед мас. У містах як гриби виростали танцювальні школи…

…Стрімко зросла популярність футболу як видовищного виду спорту… В області аматорського спорту більше всього славилися стрибки з парашутом і гімнастика. З парашутом стрибали скрізь… парашутні вишки стояли в парках культури і відпочинку… Гімнастика, названа фізичною культурою, також привертала увагу через захоплення масовими демонстраціями.

«Парки культури і відпочинку», що відкрилися в багатьох містах Радянського Союзу, призначалися для того, щоб запропонувати масам нові форми культурного дозвілля. У парках каталися на конях, були атракціони, танцмайданчики, павільйони, кіоски. Зразком був Парк культури ім. Горького в Москві, який спроектувала і котрим керувала американка Бетті Глен.

«Безперечно, вони «насолоджуються сумуючи», – помітила одна відвідувачка Парку культури з Австралії. – Серед багатьох тисяч людей, що там перебували, нам рідко зустрічалися усміхнені, хоча передбачалося, що вони розважаються».

Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм… – С. 115–117.

175 Мовою реклами

Плакат Бєльського А.П. до фільму «Чапаєв»

22. Згрупуйте джерела 168–175: візуальне джерело, уривок зі спогадів, погляд дослідника. Чи завжди вони відповідають одне одному?
23. Чи підтверджуються наведеними джерелами спостереження кореспондента американської газети (джерело 177)?
24. Чому, на ваш погляд, така увага приділяється фізичній культурі? Чим пояснити популярність парашутного спорту?
25. Назвіть форми дозвілля радянських городян (169–174). Як ви думаєте, в європейських країнах відпочинок чи дозвілля були такими самими чи відрізнялися? Чим ви це можете пояснити?
26. В. Ленін писав: «З усіх мистецтв найважливішим мистецтвом для нас є кіно». Поясніть, чому. Знайдіть у документах підтвердження цієї тези. Запитайте батьків або їхніх батьків про те, чи бачили вони фільм «Чапаєв»? Скільки разів? Чи був він популярним? Завдяки чому?

176

Фото з приватного архіву київської родини Трощенків «Святкування Нового року»

27. Що зображено? З якими почуттями пов'язане у вас це свято?

177 Погляд дослідника

«С Новым Годом, Советский Союз!»

У цей день 1936 р. газета «Правда» надрукувала історичний заклик першого секретаря Київського обкому партії П.П. Постишева: «Давайте організуємо до Нового року гарну ялинку!..» Йшлося про необхідність влаштувати «радянській дітворі колективні червоні новорічні ялинки». Проте дорослі швидко підхопили ініціативу. Уже перший радянський Новий рік «ознаменувався широким святковим рухом».

Наприклад, Київська кондитерська фабрика підготувала в подарунок дітям пряникові літаки з зірками, мармеладні танки і цукерки з портретами видатних партійно-урядових діячів на фантиках. Серед костюмованих героїв особливо виділялися хоробрі «республіканці Іспанії» і комічні маски фашистів. А на одній колгоспній ялинці Київщини дітей одягли в костюми, що зображували соціалістичні зобов'язання на майбутній рік.

Всю новорічну ніч місто жило так само, як удень. Були відкриті магазини, кафе і ресторани. Звідусіль лунала музика, крізь яскраво освітлені вікна будинків було видно хороводи дітей і танцюючі пари...

У театрі опери і балету Новий рік зустрічали 2000 чоловік. У ресторані «Метрополь» гуляли харківські комсомольці-стахановці, у ресторані «Палас» – стахановці заводу «Більшовик», у клубі «Медсандопомога» веселилося 300 медпрацівників, у заводських клубах гриміли бали, а на ковзанці стадіону «Динамо» була встановлена ялинка, де кожний бажаючий міг здати нормативи ГПО.

О 6 годині вечора 31 грудня розпочиналася новорічна радіопередача. Зміст її був серйозним – звіт партійного керівництва про блискучі підсумки чергового року сталінської п'ятирічки, рапорти стахановців, орденоносців, танкістів і пілотів, а на завершення – рапорт «щасливих радянських дітей», трансляція новорічного вечора прикордонників та уривки з нових звукових фільмів.

Наталья Кирьянова. – Сегодня. – 2001. – 29 декабря.

178 Погляд учасника подій

Зі спогадів О. Горовой

Тут (у Києві, у комунальній квартирі) мені виповнилося шість років. Подія відзначалася пишно, за участю сусідів. У отвір, що з'єднував кімнати, повісили полотнище з вирізаною

круглою діркою, в яку просовували голову виступаючі. Висіли плакати з цифрою 6, на столі стояв торт теж з цифрою 6. Брали участь не тільки діти, а й їхні мами, що намагалися упорядкувати соціалістичний побут. Виступи готувалися заздалегідь, проводилися репетиції. Пам'ятаю вірші:

За соцзмагання, за п'ятирічний план
Ми виконаємо завдання робітників і селян.

Чи такий:

Наші домни – величезні!

Потім вітали віршами і прозою, подарунками. Я була щаслива.

Того ж 35-го року радянський і український уряд дозволили встановлювати і прикрашати ялинку до Нового року. Це подавалося як велике досягнення і благодіяння для народу. Жінки нашого будинку, які не працювали, взялися за справу. У квартирі Розенбергів встановили ялинку, готували новорічний концерт. Однак інсценівка не відбулася: діти не могли зрозуміти, чого від них хочуть «режисери-постановники». У Держплані, де працювала мама, на Новий рік і інші свята влаштовували для дітей ранки з виступами, подарунками, лотереєю і катанням на машинах. На одному такому ранку я виграла в лотерею два портрети – Леніна і Сталіна, у яскраво-коричневому обрамленні, під склом.

З нетерпінням чекала я вихідного дня, що розпочинався завжди однаково: після сніданку ми з батьком йшли гуляти. Це було щастя... Під час прогулянки ми заходили в книгарні, їли смачні пиріжки, пили воду із сиропом. Гуляли спочатку центром, потім у Царському саду над Дніпром... Поверталися додому до обіду, мама й бабуся вже чекали нас. І щоразу це було свято.

Цит. за:
http://www.judaica.kiev.ua/Eg7_p255.htm

28. Чим, на вашу думку, був викликаний заклик радянського керівництва святкувати Новий рік (джерело 177)? З тексту виберіть уривки, які могли б бути вміщені у сучасних газетах, а які лише в 1930-ті рр. Поясніть свій вибір.
29. Що вас вразило у формах святкування таких домашніх свят, як день народження та Новий рік (джерело 178)? Як ви це розумієте?
30. Чи були, на вашу думку, щасливими люди, яким присвячені джерела 168–178? Прокоментуйте.
31. Ви ознайомилися з проблемами щоденного життя міста у 1930-ті рр. Що спільного чи відмінного ви побачили у повсякденному житті міських мешканців радянського та західного суспільств? Чи можна інформацію про повсякденне життя міст вважати повною? Якої саме і про що вам бракує? Що ще ви можете додати до цієї розповіді?

179 Майже без коментарів

32. Ці три фото не підписані свідомо. На них сценки, зняті в трьох містах: французькому, американському (США) і радянському. Ви можете з впевненістю сказати, де зроблені ці фото? Прокоментуйте це, будь ласка. Які ви можете зробити висновки?

§ 41. УКРАЇНСЬКЕ РАДЯНСЬКЕ СЕЛО

180 Мовою цифр

Реальні норми постачання села (на одну особу) були істотно нижче міських. У середньому по СРСР у 1931–1933 рр. централізоване постачання міста продуктами харчування (у рік на одну особу) перевищувало постачання села (з урахуванням цільових постачань): по борошну – у 12–18 разів, крупі – 13–28, рибі – 10–14, цукру – 8–12, винно-горілчаних виробах – у 2,5–3, чаю – у 1,5 раза. М'ясо і тваринне масло розподіляли на село тільки за цільовим призначенням. Постачання міського населення промисловими товарами в 1931–1935 рр. (у середньому в рік на 1 чол.) перевищувало сільське: по швейних виробах – у 3–6 разів, милу – 3–10, по шкіряному взуттю – 2,5–5, вовняних тканинах – 1,2–8, по трикотажу і тютюнових виробах – у 5–12 разів. Тільки товарами переважно сільського попиту (бавовняні тканини, хустки, махорка) постачання села не поступалося міському. Дисбаланс постачання міста і села в районах, де розташовувалися індустріальні об'єкти, був ще значнішим.

Осокина Е. Иерархия потребления... – С. 4.

181 Мовою цифр

Щоб трохи поліпшити становище, у 1933 р. селянам було дозволено мати невеликі присадибні ділянки (не більше півгектара).

У 1938 р. на присадибних ділянках, котрі займали тільки 3,9 % усіх посівних площ, вироблялося 45 % усієї с/г продукції... вони покривали селянським господарствам більше половини із зернових потреб, майже цілком забезпечували їх продуктами тваринництва й овочами, давали від 70 до 85 % грошового доходу за рахунок продажу деяких «надлишків» на колгоспному ринку. Ці невеликі присадибні господарства давали понад 70 % м'яса й молока і близько 45 % вовни, виробленої в країні.

Верт Н. История Советского государства. 1900 – 1991. – М.: Весь мир, 2001. – С. 256–257.

1. Спробуйте скласти порівняльну діаграму постачання сільського та міського населення за джерелом 180 та кругову діаграму за джерелом 181. Прокоментуйте.

Наступний матеріал відібраний з книги Вільяма Нолла «Трансформація громадянського суспільства. Усна історія української селянської культури 1920–1930 років». Ця книга стала результатом великого проекту, побудованого на інтерв'юванні у 1993–1995 роках 438 селян з Центральної та Східної України – живих свідків епохи. Іноземний дослідник свою роботу присвятив пам'яті «багатьох українських селян, чиї родини були викоренені, чия культура була зруйнована і чиє життя було знищене в ім'я спроби «побудови соціалізму» на селі».

182 Зі свідчень очевидців

– Чим платили в колгоспі?

– Двадцять копійок на трудодень, а в тридцяті ніяк не платили. Норму як виробиш, то півтора трудодня запишуть – за паличку, що ти був на роботі. Як кончиться год, то сто грам хліба і 20 копійок. Цілий день працюй, і ще коли це буде 20 копійок. На облігацію підпишешся і нема чим заплатити. А тоді, хочеш не хочеш, вночі ходили: підписуйся на облігацію.

– Що платили вам?

– Платили? Ми тоді задаром робили – паличку писали. Кажуть: «Сидить баба на рядні та щитає трудодні, нащитала десять день, коли вийшов трудодень». Ото ми так заробляли.

– Платили щось у колгоспі?

– А, дурнодні, ще й ті не дуже писали – економили.

А так не крали, а брали. Красти – це до когось полізти, а в колгоспі – це не кража. Він же робе, то він узяв.

– Крали в колгоспі?

– Що ж робить?

– Не було соромно красти?

– Не було стидно. Вдень же ми не брали, а йдемо ввечері, щоб ніхто не бачив.

– Одне в одного крали?

– Ні!

– *Крали?*

– Крали, канєшно.

– *А один у одного?*

– Один у одного – ні, а в колгоспі крали.

– *Це не вважалось моральним злочином?*

– Нє, як саморозуміющийся факт.

– *А де ж люди брали гроші, щоб купити одяг, взуття?*

– А ото ж так: картопельку продасть та, може, якесь тамечка порося або теля, якщо є. То так і ходили. І латками на латці.

– *Де ви брали гроші, щоб купити одяг?*

– То муку продавали, то зерно, то яічка, то сяке-таке. А так, де ми могли взяти гроші?

– *Де брали гроші?*

– ...своє полотно. Жінкам на зиму робота – прясти. Я попом'яв коноплі, всі люди прядуть, а це полотно треба вибілить, аж тоді шить. Це адський труд...

– *Продавали фрукти й рибу?*

– Жили, в основному, із садків...

– *Де люди брали гроші на прожиття?*

– Тоді полотняна була одежа, красили бузиною там сорочку, штани і ходять.

– *З чого жили?*

– Коровка була, та в базар ходили. Молока, Боже сохрани, що самим з'їсти, все на базар.

– *Ходив ваш батько підроблять?*

– Ходив по людях майструвати, ходили на заробітки...

– *Сім'я в одній хаті жила?*

– В одній хаті. В нас хата була на дві половини, посередині сіни, кладова і сіни, і в сінях стеля була, одна хата вулочна, а одна городня, бо до городу стояла, і вона чиста. У вулочній піч стояла, і там їсти готували.

– *Коли з'явились дитячі садки?*

– Це ясла стали, як колгоспи стали, та матерів на роботу, а де ж дітей дівати? І стали ясла.

– *Хто старих батьків доглядав?*

– Найменші сини та дочки. І батькове добро ішло їм, бо він доглядав.

– *Яка була роль жінки?*

– Полоть, прясти і ткать, і дітей доглядать.

– *З якого віку дітей привчали до роботи?*

– У шість і п'ять років свині пасли... Гулять нема коли. Научилось ходить в три годи, то за бабою тягнеться на город, а як п'ять, шість – пошло, і пошло гуси пасти, качки пасти.

– *В одній хаті жила сім'я?*

– В одній хаті і з однієї миски всі їли... Череп'яна миска, дерев'яні ложки. Батько сідає, як празник... Батько регулірує: «Ти бери перед своїм краєм, тут не лізь». А лізеш – по лобі, – такий порядок був, батька слухали, понімали. Тоді так було, щоб я маленький був і не послухав чужого дядька, то мене батько битиме.

– *З скількох років діти в яслах були?*

– Од году.

– *Жінки до самих пологів ходили на роботу?*

– Ходили, не було декрету.

– *У вас була велика сім'я?*

– Велика. Було чотирнадцять дітей у матері. Ну вони померли тоді сильно, із віспи багато, сім братів у одній могилі поклали з віспи.

– *Зі скількох років починали працювати в колгоспі?*

– Тоді робили в колгоспі і дорослі, і малі. Малі пасли, ми вже такі, років п'ятнадцять, брали вже сапки та пололи всякі там. Гулять ніхто не гуляв.

– *Чи хрестили ви дітей в 30-х роках?*

– Хрестила, аж у Харків возила, нашу (церкву) вже розібрали, так я у Харків возила.

– *Коли перестали хрестить дітей?*

– В селі ніхто не переставав, знаходили попа аж в Могильові. Хто хтів, то находив попа і хрестив свої діти.

– *Коли побудували колгоспи, то на вулицях перестали гулять?*

– Да, ще й довгенько й при колгоспі гуляли, а потім само по собі пройшло. Побудували клуби, то большенство до клубу ходило. Німе кіно було...

– *Під час колективізації не заборонили вечорниці?*

– Ніхто нічого, самі покидали... то те рабить треба, то те треба рабить – на вечарниці нєкада хадіть.

– *Розкажіть, де ви парубкували?*

– На вулиці літом, вигін у нас, збираються дівчата, хлопці, гуляють, співають. А зимою, це як вечорниці, збираються дівчата там, шиють, вишивають...

– *Коли ви співали в гуртку (при клубі), чи перевіряли репертуар, що ви співали?*

– Перевіряли обов'язково. Складають репертуар, а без пробірки не можна було. Ставляли більш українські вистави. Все перевірялось.

– *Чи була у вас хата-читальня?*

– Да. У тридцятому началось клуб, там уже бібліотека. Стали ж уже немоє кіно показівать.

– *Часто були не розписані?*

– Були, жили як вівці.

– *Було так, що розводились?*
– Було.
– *Не вінчалися?*
– Нє, так розписались. Тоді ми пішли у сєльсовєт із нею вдвох, записали нас і всьо, більш нічого.
– *Чи ви мали весілля?*
– Було весілля. Чотири дні аж було (в 1937 р.).

Нолл В. Трансформація громадянського суспільства. – К.,1999. – С. 196, 198–240.

183 З фольклору

А пісеньки були які:
Тато – в сосі, мама – в сосі,
Діти плачуть на порозі,
А в колгоспі на воротях – серп і молот;
А у хаті – смерть і голод.
Тато – в сосі, мама – в сосі,
Діти плачуть по дорозі.
Нема хліба, нема сала –
Все совєцька власть забрала.

Портрет темряви... – С. 251.

184 Погляд очевидця

Свідчення Гончарова (Гончара) Р.Г., 1922 р. н., жителя с. Понінка Полонського р-ну на Хмельниччині

Людям дуже тяжко було, я вам скажу. Чим харчувалися!? Там зілля, називалося куряча лапка. Коріння біле таке, начебто куряча лапа. Його рвали. Лободу, молоду лободу рвали, варили. Пекли маторжаники з лободи і з просяної лузги. Гірчак їли. Тут гірчак – то водяний перець. А то ні, то таке бадилля грубе, як палець завтовшки і високе, високе. Вершки зривали. На поле ходили – козелки збирали. То подібне до часнику – листочки вузенькі, але то не часник. Те рвали, їли, і пекли, і варили. Там сіяли сою. То ходили і шукали комірчин сої, що понаносили ховрашки. Тим і спасались...

В тридцяті роки наш колгосп бідний був. Так хліб трохи давали на трудодень. От за те, що виорали плугом з кіньми половину гектара, то записували 1,6 трудодня...

Портрет темряви... – С. 251–255.

2. На яких за жанром документах побудований цей параграф? Чи випадково це? Чому у попередньому матеріалі про щоденне життя міста стільки візуального матеріалу? Про що це свідчить?
3. Складіть текст параграфа «Життя українського радянського села в 1930-ті рр.», використовуючи даний матеріал.

§ 42. УКРАЇНЦІ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

185 Погляд дослідника

У міжвоєнний період Румунія була відсталою з господарського погляду. Польща – середньорозвинутою, а Чехо-Словаччина – індустріально розвинутою країною. Однак у складі всіх трьох держав українські землі залишалися однаково відсталими й навіть економічно занедбаними. 85 % промислових підприємств Західної України були дрібними, з кількістю працівників на кожному менш як два десятки. Довоєнний обсяг промислового виробництва відновився тільки наприкінці 20-х рр. Велика депресія 1929–1933 рр. болюче вдарила по промисловості. Не всі підприємства змогли відновити докризовий обсяг виробництва навіть наприкінці 30-х рр. Отже, за весь міжвоєнний період росту виробництва не відбулося.

Кульчицький С.В. Україна між двома війнами. – С. 287.

186 Погляд дослідника

Українці були найчастіше селянами, власниками дрібних господарств. У жодному воєводстві населення православного чи греко-католицького віровизнання не становило більшості серед мешканців міст. Як правило, це була третя за чисельністю група; тільки у станіславівському воєводстві серед мешканців міст греко-католики опинилися на другому місці (33,8 %) після євреїв (34,8 %), але перед католиками латинського обряду (29,4 %). Особливо разючими були відносини на Волині, де серед мешканців міст і містечок євреї становили 49,1 %, поляки 25,3 %, а українці заледве 23,5 %... Водночас у волинському селі українці рішуче переважали (76,2 %). Найбільшим міським скупченням українців був Львів... Але у Львові заледве 15,9 % мешканців подали греко-католицьке віровизнання.

Відносно нечисленним був робітничий клас, до якого можна зарахувати заледве неповних 13 % українців, передусім тих, які здобували засоби існування найманою працею на ріллі.

Tomaszewski J. Rzeczpospolita wielu narodow. – S. 79. (за даними перепису 1931 р.).

187 Погляд дослідника

...На українських землях, які входили до складу Речі Посполитої, національні поділи поєднувалися з соціально-професійним розшаруванням. Український селянин мав проти себе не тільки чужу – польську – адміністрацію, а й почував себе визискуваним і покривдженим польським власником фільварку, єврейським лісопромисловцем, а ще частіше мав претензії до єврея – власника крамниці в селі або в сусідньому містечку, який мало платив за сільськогосподарську продукцію, зате вимагав непропорційно високу ціну за промислові товари; особливо невигідні для села зміни співвідношення цін настали під час великої економічної кризи.

Tomaszewski J. Rzeczpospolita wielu narodow. – S. 80.

188

Вулиця Академічна (сучасний проспект Шевченка). *Львів, 1930-ті рр.* Фото з приватної колекції Р. Семена

1. Розгляньте джерела 185–188. Як позначилася на Україні «Велика депресія»? Чому саме так?
2. Розгляньте джерела 186–187. З чим була пов'язана ситуація, описана в них?
3. Розгляньте джерело 188. Як воно співвідноситься з джерелами 185–186?

189 Погляд очевидця

Протас Подорюк з Підлужа землі мав приблизно стільки, що й Федюша, і сім'ю немалу – чотирьох хлопців і три дівчини, зате роботящу. Хлопці зачепилися за постійну роботу при відбудові форту по 5 злотих в день, то сім'я жила не гірше, ніж добрі господарі. Тільки треба було мати щастя, щоб дістати таку роботу та ще й для чотирьох хлопців з хати. Правда, після лопати, кирки і молота при землі, бетоні й каменеві роботу ввечері в костях було чути, але наш брат до такої роботи звичний.

67 процентів волинської землі належало поміщикам. Зачислялися до них землевласники, що мали понад 50 гектарів. То були в основному поляки, винятково траплялися наші, як Маркевичі та Страшевські. Фільварки трималися найманою працею, але умови найму до трагедій доводили. В 1935 році по Луччині й північній Дубенщині покотилися страйки.

У Смордві на Дубенщині граф Ледуховський найняв селян з Бойкійми садити дерева по золотівці за день. Виплатив по 40 сотиків. Селяни застрайкували. Граф привіз страйколомів з Полісся, але люди їх не допустили до

праці. Приїхав Дубенський староста, поліція, покликали на розмову делегатів. Ті згодилися взяти по 80 сотиків, якщо їх звільнять з шарварку і надмірних податків, але на це не згодився староста. Коли наступного дня страйколомів знову не допустили до праці, поліція почала стріляти. Частина страйкарів і селян була озброєна, то вбито 9 поліцаїв. На допомогу прибули улани з Кременця, Букійму і два сусідні села зрівняно з землею.

Сивіцький М. Записки сірого волиняка. – С. 128–129.

190 Погляд очевидця

Сьогодні, читаючи спогади поляків про передвоєнний Львів, усвідомлюємо собі, як мало польське суспільство цікавилося життям і проблемами національних меншин і корінної нації – українців. Це саме можна сказати і про українське середовище, яке, в основному, трималося від поляків осторонь. Не маючи змоги займати державні посади (за винятком «порядних русинів»), представники української інтелігенції в більшості працювали в приватних установах (освіти, науки, спорту), або в українських кооперативах (Маслосоюзі, Центросоюзі, «Фортуні новій», Народній торгівлі, «Труді», українському банку «Дністер» і багатьох інших), які, до речі, дуже міцно стояли на ногах... Пам'ятаю, як наша Параня, яка перед нами служила в польській родині, розповідала, що її пані завжди наказувала: «Kup serek i masło z koniczynka (фірмовий знак Маслосоюзу) lecz nie mów nikomu że u mnie pracujesz»*. У Львові дотримувалися засади... – «свій до свого по своє».

Крушельницька Л. Рубали ліс... (Спогади галичанки). – Львів, 2001. – С. 141.

191 Погляд очевидця

Економічний стан села був дуже бідний, мимо того, що багато селян числилися заможними. Вся торгівля була в руках жидівських торгівців... Продукти, необхідні для щоденного вжитку, як сіль, нафта, цукор, сірники, дріжджі і т. п., вимінювали за яйця, а в гіршому випадку за збіжжя. Торгівці радо давали селянам набор, але за це здирали, скільки було можливо... В селі процвітало пияцтво, були такі, хто пропив усе, що мав, на тому нажи-

валися власники тих корчмів. Крім цього так звані екзекутори забирали за борги все рухоме майно, доводячи селян до жебрацтва. Лихварі за півдарма викуповували в екзекуторів реквізовані речі... й на тому збагачувалися. З тим зростала ненависть до лихварів. Були євреї, що не займалися торгівлею, обробляли свій город чи поле на прожиття, займалися кравецтвом, іншим ремеслом, жили чесно, тому й на них ніхто не звертав спеціяльної уваги, тим більше на їхню релігійну приналежність.

Польські вандали під час нелюдської польської пацифікації майже цілковито знищили українські кооперативи, – понищили весь товар, харчові продукти позаливали нафтою, все інше подерли, поламали, поскидали під ноги. Здавалося, все пропало. Та за короткий час після цієї акції – на протязі кількох тижнів – кооперативи відновлено. Народ освідомився, побачив на власні очі й відчув на власній шкірі, в чому його лихо. Клич «Свій до свого по своє!» вповні підтримав кооперативну торгівлю так, що вже в наступному році відчинено ще одну філію, яка процвітала аж до самого упадку польської держави.

Ґрунтовський В. Кооперативи // Село Конюхи: козацьке гніздо. – С. 62–63.

192 Офіційний документ

Оголошення біля єврейської крамниці в с. Іванівці поблизу Станіслава (1932 р.)

Нагадуємо, що вже відкритий інший магазин. Тому, якщо б хтось і надалі купував товари в єврейських магазинах, того будемо бойкотувати на кожному кроці, і той негідний буде зватися людиною і християнином.

Цит. за: Гон М. Діалектика державності в українсько-єврейських взаєминах у Галичині в 1918–1939 рр. // Україна модерна. Ч. 7. – Київ – Львів, 2002. – С. 111.

193

У зв'язку з бойкотом українською молоддю польського монополю на тютюн і алкогольні напої, власник корчми Шміла, не маючи прибутку з продажу алькоголю, мусів корчму продати, і вся родина Шмілів виїхала до Палестини. Громада корчму розібрала, а матеріял використала для будови Народного Дому.

Куп'як Дм. Спогади нерозстріляного. – С. 18.

* Купи сир і масло з конюшинкою, тільки нікому не кажи, що у мене працюєш.

194 Офіційний документ

Листівка у Львові (1932 р.)

Польський робітнику!

В Польщі нині за керівництва санаційного уряду розпаношилось жидівство! Дійшло до того, що коли сотні тисяч наших гине в нужді через безробіття, одночасно 4 мільйони жидів жирує на нашій біді.

ДО ДІЇ!

Польські академіки [студенти].

Крушельницька Л. Рубали ліс... – С. 49.

195 Погляд дослідника

Українці розгорнули кооперативний рух до такої міри, що стали майже самодостатніми. Вони створили ніби державу в державі, або, як писав ще один автор, своєрідну кооперативну республіку... Звичайно, самі лише цифри не можуть показати дійсного значення кооперації для західноукраїнських земель. Кооперація заохочувала народ розбудовувати економічну базу, яка мала служити боротьбі за національні права. Не меш важливим було те, що в кооперативних установах люди виховувались, як господарі своєї землі. Кожне село, кожна місцевість обов'язково створювали в себе кооператив – крамницю, касу, молочарню.

Особливо зазначимо, що з розвитку економічних установ український народ мав безпосередню користь, бо як тільки в якомусь районі виникали повітові союзи, там відразу на 10–20 % падали ціни на товари першої потреби.

Гунчак Т. Україна. Перша половина XX ст. – С. 208–209.

196 Погляд очевидця

Я цілими днями і ночами снував дуже широкі плани організації великих робітничо-кооперативних підприємств на Поліссі. Якби робітники були спільними власниками підприємств, тоді не було б експлуатації чужим великим капіталом.

На жаль, із цих широких планів нічого не виходило, незважаючи на найбільші зусилля. Низька свідомість та несолідарність робітників, нестача початкового капіталу, несумлінна конкуренція – аж до саботажу та поліційних провокацій включно – кожного разу призводили до того, що найкраще організоване кооперативне підприємство банкрутувало.

Це змусило мене перейти до іншої тактики. Я став розвивати сильне приватне підприємство, в якому могли б спокійно працювати українські робітники, а за зароблені гроші підвищувати свій освітній рівень...

Шукаючи щастя на іншому полі, я багато разів полишав каменярство. За цей час я побував і в ковалях, і в лісорубах, і в мулярах, і в столярах, і в різниках, і в купцях, і в урядовцях – аж до редакторів та продавців газет на варшавській вулиці включно...

І знову повертався через деякий час до свого каміння, щоб знову власними руками заробити деякий гріш та розпочати якісь нові виробничо-торговельні комбінації – таки в каменярстві. Мені доводилося банкрутувати і знову ставати на ноги. У процесах економічного падіння та вставання мене рятував одинокий мій капітал: фахове знання діла та довір'я, яким мене обдаровували як робітники, так і підприємці.

Вже влітку 1936 р. відкрив власний кар'єр чорного граніту в с. Карпилівці Сарненської округи. Підприємство дуже добре розвивалося, і в 1937–38 рр. у ньому працювало від 300 до 500 робітників. На жаль, узимку 1937 р. я пережив новий удар польської влади. Мені було заборонено мешкати у прикордонній смузі. Я був змушений продати підприємство та виїхати в глиб Польщі.

Бульба-Боровець Т. Армія без держави. – С. 22–23.

4. Проаналізуйте джерело 189. Яку інформацію про економічні, національні і соціальні відносини воно дає? Як воно співвідноситься з попередніми?
5. Поясніть гасло «свій до свого по своє» (джерело 190). Чи є різниця у розумінні цього гасла поляками та українцями? Чому воно з'явилося? Як ви до нього ставитесь?
6. Розгляньте джерела 192, 193, 194. Кому адресовані ці листівки? Чому вони з'явились саме в цей час? До яких саме дій вони закликають? Які це могло мати наслідки?

7. Як ви розумієте вислів про «державу в державі», своєрідну «кооперативну республіку» (джерело 195)? Чому саме кооперація стала «рятівним колом» для України?
8. Які плани виношував автор (джерело 196), чому саме такі і що заважало їх реалізації? За рахунок чого «ставав на ноги» автор? Що він називав одиноким своїм капіталом? Прокоментуйте.

197 Погляд очевидця

Біля польських прикордонних закладів хмари народу. Це вже не буржуї, не куркулі, не інженери, не кооператори, не професори, не агрономи, не урядовці. Це – звичайні робітники і селяни рятують своє життя. Тікають під градом кулеметних куль, наче на фронтовій лінії. Біжать наосліп через непрохідні багна та ліси. Несуть на плечах поранених та побитих дітей. Створюють невимовний жах…

Розповіді втікачів відкрили очі не одному на дійсний стан життя у СРСР. Вони розповідали тим, хто цікавився, що там проводиться насильна колективізація, у людей відбирають худобу, землю та реманент – усе те, що недавно дала їм революція, що мільйони голодують і вмирають, як мухи, по всій Україні, що бідних жертв нікому й ховати, що люди їдять траву, котів, собак і не обходиться без людоїдства.

Бульба-Боровець Т. Армія без держави. – С. 12–13.

198 Газетне повідомлення

Польські робітники масами переходять радянський кордон

26 серпня. (ТАРС). Останнім часом на кордоні… з Польщею спостерігається масовий перехід на радянський бік перебіжчиків із Польщі.

Перебіжчики переважно із робітничих і селянських бідняків; найбільше це молодь, яка мотивує свій перехід кризою і безробіттям у Польщі, а також небажанням служити в польській армії.

Правда. – 27 августа 1931 г.

9. Наскільки достовірні джерела 197–198? Зверніть увагу на авторство джерел. Яка їхня спільна тема? Наскільки достовірною вам видається інформація? Чим були викликані масові переходи кордону в першому й другому випадках? Обґрунтуйте свою відповідь.
10. Як зміст фотографій 199а–199б пов'язаний із джерелами 197–198? Що могли б розказати один одному персонажі фотографій 199?

199а

Селянка з дитиною на полі.
Західна Україна, 1930-ті рр.

199б

Сім'ю куркуля виганяють з власного двору.
Сталінська (нині Донецька) область, 1930-ті рр.

Частина 3. ПОЛІТИЗАЦІЯ ЛЮДСЬКОЇ СВІДОМОСТІ: ФЕНОМЕН ЕПОХИ

§ 43. ВЛАДА ІДЕОЛОГІЇ

200 Погляд дослідника

У Радянському Союзі в 1930-х рр. режим був украй зацікавлений у створенні міфів. Цю функцію виконували агітація і пропаганда – один з основних видів діяльності комуністичної партії. У цей час одним із широко розповсюджених міфів можна назвати міф про «світле майбутнє». Його суть у тому, що сьогодення має бути підлегле будівництву майбутнього, соціалізму. Нагорода буде потім... Зі скасуванням експлуатації і привілеїв, зростанням виробництва і продуктивності соціалізм обов'язково принесе достаток, і рівень життя підвищиться. Отже, світле майбутнє забезпечене.

Інший міф, що посилено пропагувався режимом і був сприйнятий багатьма громадянами, можна назвати – «Геть відсталість». Для нього дуже важливим є контраст між «тоді» і «тепер». Тоді діти робітників і селян не мали шансів здобувати освіту; тепер вони можуть стати інженерами. Тоді селян експлуатували поміщики; тепер робітники самі стали хазяїнами. Тоді народ морочили попи й одурманював релігійний опіум; тепер наука й освіта відкриває йому очі.

Останній з міфів, що укоренився в радянському мисленні, можна назвати словами популярної пісні – «Якщо завтра війна»... Ідеологічна передумова полягала в тому, що капіталістичні нації, які оточували Радянський Союз, ніколи не примиряться з існуванням першої і єдиної у світі соціалістичної держави. Капіталізм і соціалізм – це цілком протилежні принципи, які не можуть мирно співіснувати. Капіталісти постараються завдати СРСР воєнної поразки, як тільки для цього трапиться нагода.

Тема війни постійно обговорювалася в газетах... Загроза війни визначала державну політику. Суть програми прискореної індустріалізації, як зазначав Сталін, полягала в тому, що без неї країна може стати беззахисною перед ворогами і через десять років «загине». Великий Терор, за словами пропагандистів того часу, мав на меті звільнити країну від зрадників, наймитів ворогів СРСР, які зрадили б у випадку війни.

Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм... – С. 15–16.

201 Погляд дослідника

Суть фашистського світогляду полягала в тому, що: народ, нація – це цілісний організм, єдина надособистість, наділена надрозумом; історія людства являє собою боротьбу різних націй за виживання (слабший гине чи підкоряється, найсильніший виживає і панує); всі навколишні народи – потенційні сьогоднішні чи завтрашні вороги; найвища цінність для кожної людини – його нація; людська особистість має цінність лише настільки, наскільки вона є часткою цієї спільності; цінність кожної конкретної людини визначається її внеском у велич і благополуччя нації; виразник інтересів і волі нації – держава («все для держави, нічого проти держави, нікого поза державою»); глава держави є уособленням, утіленням всієї нації; нація має бути єдиною та згуртованою, а всякий, хто роздуває внутрішні конфлікти, – національний зрадник; усі протиріччя усередині нації вирішуються тільки веліннями держави і вождя.

Муссоліні намагався викликати в італійців почуття національної величі, запевняючи їх у тім, що вони – безпосередні нащадки римлян, завойовників півсвіту, повинні продовжити їхню боротьбу, відтворюючи Римську імперію...

Нацистський світогляд деякими деталями був подібний до поглядів італійських фашистів. Вся історія людства поставала як боротьба за виживання різних рас, з яких найсильнішою і найрозвиненішою була так звана арійська раса (північні народи, що походять від давніх германців – німці, скандинави). Кінцевою метою історії оголошувалася перемога арійців над «неповноцінними» народами.

Жуковская И., Жуковский С. Цит. за: http://archive.1september/ ru/his/1999/his 14.htm

202 Офіційний документ

Найвищою метою народної держави має бути турбота про збереження того основного расового ядра, яке єдине здатне створювати культуру, дарувати людині красу, достоїнство й усе високе... Корисність цієї держави не може не оцінюватися з погляду культурного значення і сили цієї держави в рамках усього іншого світу, однак повинна розцінюватися винятково з погляду ступеня корисності цього інституту для даного конкретного народу... Німецька держава має охопити собою всіх німців і повинна поставити перед собою як найважливіше завдання не лише зібрати і зберегти, а й поступово допомогти зайняти панівне становище тим найціннішим у расовому відношенні елементам, що у нас, незважаючи ні на що, збереглися.

Гитлер А. Майн Кампф. Цит. за: Пономарев М.В., Смирнова С.Ю. Новая и новейшая история стран Европы и Америки. – М., 1989. – С. 3.

1. Виберіть ключові слова до кожного з документів 200, 201, 202. Чи збігаються вони?
2. Що таке міф? Як ви розумієте суть радянських «суспільних міфів» 1930-х рр.? Чому, на думку Ш. Фіцпатрік, радянський режим був зацікавлений у створенні суспільних міфів? Як ви думаєте, чому в радянському суспільстві виникли і культивувалися саме такі суспільні міфи?
3. Чи можете ви застосувати поняття «міф» до світоглядів, описаних у джерелах 201, 202? Поясніть свої міркування.
4. Деякі дослідники, описуючи подібні суспільства, вживають поняття «ідеократія»? Як ви його розумієте?

§ 44. КУЛЬТ ВОЖДЯ

203

Напис на німецькому плакаті:
«Один народ, один рейх, один фюрер»

204 Погляд сучасника

Німецький вірш «Гімн гітлерівської молоді»

Hitler Youth Poem

Ти, фюрере, є нашим
Командиром!
Ми повстаємо в імені твоєму.
Рейх є метою нашої боротьби,
Її початком і кінцем.

Твоє слово є пульсом
наших звершень;
Твоя віра будує наші собори,
І навіть, коли смерть збере свій
останній врожай,
Корона Рейха ніколи
не впаде!

Наводиться за: J.Noakes and G.Pridham. Documents of Nazism. – 1974. – С. 74 (переклад авторів).

205 Італійський плакат

206 Радянський плакат

1. Хто зображений на плакатах 203, 205, 206? Як ви думаєте, чому ці люди зображені саме так? До кого звертається автор вірша 204? Які художні засоби використали автори (джерела 203–206)? Які почуття вони повинні були викликати? А які почуття виникли у вас? Чому?

207 Погляд сучасника

З італійської газети 1920-х рр.

Потрібно покінчити з дурною утопією тих, хто вважає, що кожна людина може думати своєю головою. Італія має тільки одну голову, фашизм має тільки один мозок. Ця голова, цей мозок – наш дуче. Інакомислячим ми відрубаємо голови без усякої пощади.

Цит. за: Долуцкий И.И., Журавлева В.И. Всемирная история XX века. – С. 386.

208 Погляд сучасника

Вірш українського поета М. Рильського

І ти, Україно, сирота колишня,
Трава придорожня, що кожен топтав,
Стоїш проти сонця, як у саду вишня,
І має на сонці твій білий рукав.

В непогоду і бурю ти братів пізнавала,
З руським, з білорусом, з грузином ішла,
І в найтяжчу хвилину тебе врятувала
Мудрість Джугашвілі, гірського орла.

Цит. за: Шаповал Ю.І. У ті трагічні роки. Сталінізм на Україні. – К., 1990. – С. 12.

209 Погляд сучасників

З пропозицій, надісланих громадянами СРСР в офіційні органи під час обговорення проекту Конституції СРСР

У ЦК ВКП(б). Додаток до Конституції СРСР

1. Великий вождь народів СРСР є товариш Сталін, у мене є пропозиція додати в нову конституцію і установити назавжди за товаришем Сталіним «титул» Найвизначнішого вождя народів СРСР шляхом усенародного голосування за товариша Сталіна.

Всенародне обрання товариша Сталіна найвизначнішим вождем буде запорукою до якнайшвидшого здійснення ідеї побудови безкласового комуністичного суспільства…

Для особливої урочистості присвоєння найвизначнішого вождя товаришу Сталіну винайти особливий іменний орден, який притаманний тільки вождю з написом на ньому: Найвизначнішому вождю товаришу Сталіну від вдячного народу всіх рас і націй Союзу соціалістичних радянських республік.

М. Моршанськ, Воронезька обл., Червоноармійська вул., буд. № 10, Фетісов Микола Терентійович.

Прохання, не відмовте (пенсіонер праці), (липень 1936 р.)

2. Домогосподарка, депутат райради при зав(оді) Ілліча, м. Маріуполь, К. Бєлкіна.

Вношу пропозицію в Конституцію СРСР. Святкувати день народження нашого улюбленого вождя і вчителя Йосифа Віссаріоновича Сталіна!!! Так само як святкуємо пролетарське свято 1 травня і Жовтневі свята.

22/IX 36 р. Кл. Бєлкіна.

3. Перебуваючи у нашій квітучій країні, ким би ти не був, усе одно не будеш байдуже ставитися до того, що робиться, відбувається навколо.

Я, студент Криворізького гірничорудного технікуму, написав «Виступ» на VII з'їзді рад, зрозуміло, я хотів би бути присутнім на ньому і там сказати свою ідею, яку я висловив у формі вірша, але таких можливостей у мене поки що немає. Проте я переживаю щоб це не було упущено на VIII історичному з'їзді. Я у своєму «Виступі» пропоную спорудити віковічну пам'ять нашого часу – нашого генія тов. Сталіна і його працям, це зокрема конституція, я запропонував би з'їзду прийняти рішення про те, щоб спорудити на батьківщині т. Сталіна щось велике, саме на одній зі скель висікти повний текст його конституції, щоб її читали і через тисячі років, а на вершині тієї скелі на всю величину висікти погруддя т. Сталіна, подібно до того, як зробили американці Вашингтонові. А в підніжжі тієї скелі висікти той пафос, який пережило людство до наших, світлих радісних днів. Я прошу, щоб мою «ідею» хоча без мене запропонували би з'їзду рад.

Зі студентським привітом Грива.

Моя адреса: УСРР, м. Кривий Ріг, вул. Карла Маркса, 73/7, Грива Олексій Олексійович.

21/X1.36 р.

2. Зверніть увагу на рубрики, під якими подані документи 207–209. Наскільки щирими видаються вам думки і почуття авторів висловлювань? Якими мотивами могли керуватися автори цих документів при їх написанні?

3. Що означають слова «фюрер», «дуче», «вождь»? Чому Гітлера, Мусоліні, Сталіна називали саме так? Чи є ці терміни назвами державних посад? Як ви думаєте, чи могли використовуватися ці терміни стосовно державних діячів США, Франції, Великобританії?

210 Погляд очевидця

З документальної розповіді Л. Фейхтвангера «Сто тисяч портретів людини з вусами» про зустріч зі Сталіним

На моє зауваження щодо позбавленої смаку, перебільшеної поваги до його особистості він знизив плечима. Він вибачив своїм селянам і робітникам за те, що вони були занадто зайняті іншими справами й не змогли розвинути в собі гарний смак, і злегка пожартував із приводу сотень тисяч збільшених до дивовижних розмірів портретів людини з вусами – портретів, що миготять у нього перед очима під час демонстрацій. Я вказую йому на те, що навіть люди, які поза сумнівом мають смак, виставляють його погруддя і портрети – так

ще які! – у місцях, до яких вони не стосуються, як наприклад, на виставці Рембрандта. Отут він ставав серйозним. Він висловлює припущення, що це люди, які досить пізно визнали існуючий режим і тепер намагаються довести свою відданість з подвійною ретельністю. Так, він вважає за можливе, що тут діє намір шкідників, які намагаються в такий спосіб дискредитувати його. «Дурень, який підлабузнюється, – сердито сказав Сталін, – завдає більше шкоди, ніж сотня ворогів». Увесь цей жарт терпить тільки тому, заявив він, що знає, яку наївну радість доставляє святкова метушня її улаштовувачам.

Цит. за: Синявский А.Д. Основы советской цивилизации. – С. 129–130.

211 Погляд очевидця

Керівники з'являються і зникають, а народ залишається. Тільки народ безсмертний.

Сталин И.В. Собр. соч. – Т. I (XIV). – С. 254.

212 Газетне повідомлення

Скромність прикрашає більшовиків

Обстановка, яка не мала нічого спільного з більшовизмом, досягла свого апогею, коли київською організацією керував т. Постишев. «Вказівки Постишева», «Заклики Постишева», «Дитсадки Постишева», «Подарунки Постишева» тощо. Все розпочиналося і завершувалося Постишевим.

Правда. – 30 мая 1937 г.

4. Порівняйте джерела 210–212 та 207–209. Як вони доповнюють чи суперечать одне одному?
5. Як ви розумієте поняття «культ», в якому газета «Правда» (джерело 212) звинувачує Постишева?
6. Чи можна говорити про культ вождів у Німеччині, Італії, Радянському Союзі? Аргументуйте.
7. Сучасний дослідник Соколов пише: *«Масова людина, яка вперше вступає на арену політичної дії, потребує керівника-вождя, якому вона довіряє, котрому вона беззастережно підкоряється і дозволяє говорити від свого імені, відмовляючись від власного, особистого інтересу й навіть іноді від здорового глузду. Це те, що свого часу відомий філософ і політолог Е. Фромм назвав «втечею від свободи».* Спробуйте в класі подискутувати з приводу того, чи був культ вождя свідомо нав'язаним «зверху» чи народжувався «знизу» як втеча від свободи?

§ 45. ПРОПАГАНДА

45.1. Сила слова

213 Мовою цифр

Сталіна оголошено класиком марксистської філософії. У 50-ту річницю смерті Маркса *Правда* зазначає, що Маркса необхідно вивчати за працями Сталіна. Представлені в січні 1934 р. Сімнадцятому з'їзду партії цифри видання «класиків» були рівні, однак один з них був рівніше інших: Маркс і Енгельс були видані накладом у 7 млн, Ленін – 14 млн, Сталін – 60 з половиною млн.

Геллер М., Некрич А. Утопия у власти. – М., 2000. – С. 250.

214 Мовою цифр

Велике значення для суспільства мало створення широкої мережі громадських бібліотек. 1937 р. їх налічувалося 70 тис. проти 12,5 тис. до революції. Кількість книжок і журналів у бібліотеках швидко збільшувалася й у 1937 р. досягла 127 млн екземплярів, тоді коли п'ять років тому було трохи більше 90 млн... Чим були завантажені поліграфічні потужності, як духовно вони збагачували читачів? Асортимент друкованої продукції не міг не відповідати політичній обстановці в країні, посиленню культу особистості. До 1939 р. за кілька місяців з мо-

менту своєї першої появи «Короткий курс історії ВКП(б)» вийшов накладом 13,7 млн примірників. Він мав витиснути, замінити всі попередні публікації з історії партії. В одному тільки 1938 р. наклад робіт Сталіна становив майже 27 млн, тоді коли ленінські твори були видані в кількості 7,2 млн екземплярів, а праці Маркса і Енгельса – 3,2 млн.

История Отечества в документах. 1917– 1993. – М., 1994. – С. 141.

215 Офіційний документ

Перелік статей газети «Радянська думка» (орган Шевченківського окружного комітету КП(б)У Черкаської області) від 20–21 лютого 1930 р.

Увагу на Далекий Схід; Китай готується до радянсько-китайської конференції; Радянсько-турецькі взаємини розвиваються нормально; Без роботи п'ята частина людності Німеччини; Демонстрації безробітних у Мадриді; Дерево Леніна (лист із Гавани); Товаришу Сталіну – орден Червоного і Трудового Прапора; Спільно з партією – у партії Леніна; Успіхи соціалістичного будівництва посилили потяг робітників, колгоспників до партії; Командири промисловості, кращі представники техніки просять прийняти їх до лав партії; Кращих наймитів, колгоспників – до ВКП; Нові десятки тисяч робітників у партії; Інженери ідуть до лав партії.

З вищезгаданої газети.

216 Мовою цифр

Для поглибленого вивчення Сталінської Конституції та виборчого закону за постановою президії облвиконкому від 17 липня повсюдно провели пленуми райвиконкомів, міськкомів, селищних та міських рад, за широкою участю радянського активу. У 36 районах (Чернігівщина) утворено 5266 гуртків, якими охоплено 192 823 майбутніх виборців. У 516 школах радактиву підвищували свій рівень 20 405 голів, секретарів, депутатів та інших керівників. На спеціальних політднях населення узнавало про становище в Китаї, Іспанії, про шпигунську діяльність троцькістсько-бухарінської агентури тощо.

Для підсилення живого слова агітаторів видали 2 928 700 примірників листівок, 1 089 200 лозунгів, 145 500 плакатів, 30 000 брошур, випустили 3 790 стінгазет.

Шкварчук В. На казарменому становищі. – Чернігів, 2002. – С. 130.

217

«Почесне завдання» – про видрук «Історії ВКП(б)» 1939 р. за редакцією Сталіна.

Використано з: Шаповал Ю.І. У ті трагічні роки...

1. Проаналізуйте цифрові дані, наведені у джерелах 213, 214, 216.
2. Як ви розумієте назву фотоколажу 217 «Почесне завдання»? Як ви вважаєте, чому і навіщо друкуються такі великі наклади саме цих видань?
3. Проаналізуйте та порівняйте тематику політднів у Чернігівській області (джерело 216) та назви статей районної газети Черкаської області (джерело 215)? Наскільки вони співвідносяться? Чому, на вашу думку, радянському населенню пропонувалася інформація про події за кордоном? Яка саме інформація подавалася? З якою метою? Чи відрізнялися, на вашу думку, за своєю тематикою політдні чи газетні статті інших областей України чи Радянського Союзу в цілому? Про що це свідчить?
4. Як ви розумієте, що таке «пропаганда»? Як пов'язане це поняття зі змістом джерел 213–217?

218 Погляд сучасника

А. Шпеєр, соратник Гітлера, про роль радіо

За допомогою таких технічних засобів, як радіо і гучномовці, вісімдесят мільйонів людей були позбавлені самостійного мислення.

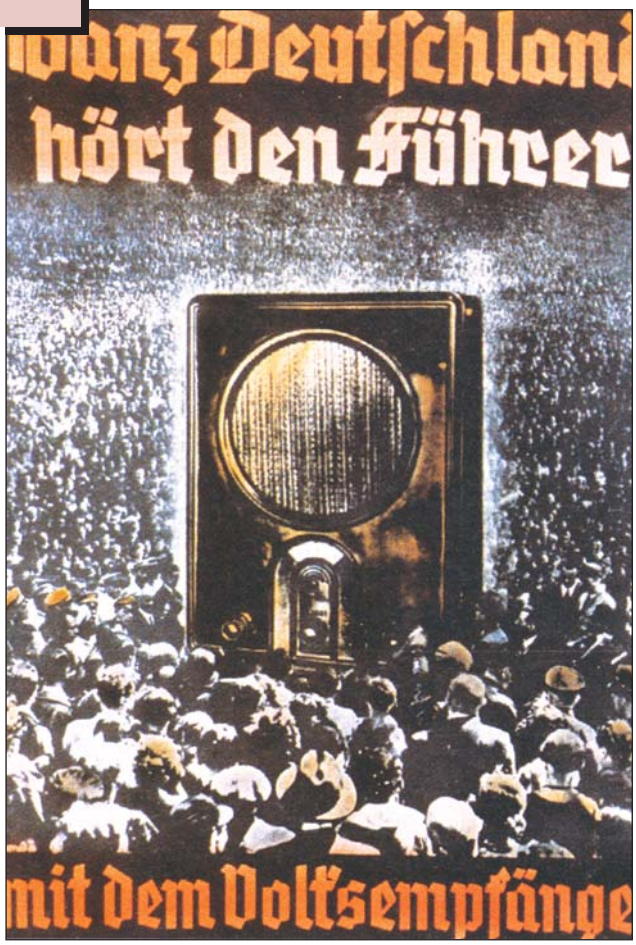
Цит. За: Кара-Мурза С. Советская цивилизация. Кн. 1. – М., 2001. – С. 456.

219 Погляд дослідника

Геббельс прекрасно знав силу друкованого слова. І, хоча здавалося, неможливо взяти під контроль засоби масової інформації, але нацисти зробили це. Кількість газет і журналів скоротилася вдвічі, а їхній наклад – у 3 із лишком раза. На щоденній імперській прес-конференції Геббельс давав жорсткі офіційні формулювання, що забезпечували «єдність волі» у пресі, доводячи політичну регламентацію до межі. Державна монополія на пропаганду гарантувала контроль над радіо, без якого, на думку Геббельса, владу немислимо зміцнити. Половина країни слухала радіо щодня, а це відкривало можливість найширшого контролю над розумом. У газеті хоч щось можна було прочитати між рядками. Диктор радіо читав тільки офіційну інформацію. З тис. кінотеатрів, які щодня відвідував 1 млн німців, пропонували перед кожним фільмом (поставленому в «арійському дусі») випуск новин, кіножурнал із просіяними через Міністерство пропаганди фактами.

Долуцкий И.И., Журавлева В.И. Всемирная история XX века. – С. 373.

220 Німецький плакат

Вся Німеччина слухає фюрера по народному радіо

5. Яка основна думка джерел 218–220? Як ви розумієте вислів «державна монополія на пропаганду»? Якими були, на вашу думку, завдання та функції Міністерства пропаганди у гітлерівській Німеччині?

221 Погляд очевидця

У залі для глядачів Сталін, або Записки Шум'яцького*

Мій запис бесіди з Й.В.** на перегляді фільму 13.VII з 21 години до 1 год ночі на 14.VII.1934 р.

(Були присутні: тт. Молотов, Ворошилов, Куйбишев, Каганович Л.М., Жданов, Орджонікідзе та Єнукідзе).

Звертаючись до мене, Й.В. заявив: «Ми вирішили вам допомогти. Найближчим часом викличемо вас, потрібних вам працівників, і ви нам скажете, що вам потрібно, щоб роботу, якою ви керуєте, розгорнути ще більше і рухати її по-справжньому. Вкажіть, які потрібні засоби, імпорт, які нові заводи необхідно побудувати, що дати вам з устаткування, автотранспорту. У вас заводи є. Ні, вам потрібно побу-

**Шум'яцький Б.З.* (1886–1938), з листопада 1930 р. – голова Всесоюзного кінофотооб'єднання, з 1933 р. – Головного управління кінофотопромисловості при РНК СРСР, з 1936 р. – заступник голови Всесоюзного комітету у справах мистецтв при РНК СРСР. 1935 р. нагороджений орденом Леніна.

***Й.В.* – Йосиф Віссаріонович.

дувати свої великі заводи і обладнати найновітнішою технікою. Разом із заводами апаратури вам необхідно швидко і добре будувати великі заводи плівки й інших предметів кіно і фото, що для них необхідні, та й з поліграфією, виданнями, пресою. Ми вам допоможемо в цьому. Потрібні будуть засоби, устаткування, імпорт, папір – дамо. Дайте ваші обґрунтовані пропозиції, продумайте, кого запросити на цю доповідь і для підготовки питання».

14.VII.34.

РДАСПІ. – Ф. 558. – Оп. 11. – Д. 828. – Л. 46–50. http://www.idf.ru/15/4/shtml

222 Газетне повідомлення

Перша міжнародна музична нарада

У Москві відбулася перша міжнародна музична нарада. На нараді були присутні представники СРСР, США, Франції, Німеччини, Японії, Голландії, Угорщини, Австрії, Бельгії, Мексики, Литви.

На нараді заслухали доповідь представника союзу радянських композиторів тов. Городинського – «Музичний фронт СРСР», тов. Шаргородського – «Організаційні завдання міжнародного революційного руху», інформаційну доповідь представника робітничої музичної ліги та повідомлення делегатів різних країн.

Резолюція, прийнята нарадою, передбачає організацію міжнародного музичного дня пропаганди революційної музики, видання міжнародного музичного бюлетеня й антології, до якої ввійдуть революційні твори всіх часів і народів, а також сучасні пісні.

Правда. – 20 ноября 1932 г.

223 Погляд дослідника

На сталінський лист у *Пролетарську революцію* – уперше – негайно відгукнулися всі галузі радянського життя. Журнал *Пролетарська музика* (січень 1932) присвячує йому передову під заголовком: «Наші завдання на музичному фронті», а передова журналу *За радянський облік* (лютий 1932) називається: «За більшовицьку пильність на бухгалтерському фронті», *Журнал невропатології і психіатрії* (лютий 1932) публікує статтю «За більшовицький наступ на фронті психоневрології». Сталінський лист вивчають історики і філософи, а також економісти, природники і техніки. Максим Горький приєднує свій голос до загального хору, заявляючи: «Нам необхідно знати все, що було в минулому, але не так, як про це вже розповідали, а так, як усе це висвітлюється вченням Маркса – Енгельса – Леніна – Сталіна». Від Горького до працівників «бухгалтерського фронту» всі реагують – привселюдно – однаково й усі говорять про це – однаково...

Нарком юстиції, прославлений обвинувач і аматор шахової гри Криленко заявляє в 1932 р.: «Ми повинні раз і назавжди покінчити з нейтралітетом шахів. Ми повинні раз і назавжди засудити формулу «шахи для шахів», як формулу «мистецтво для мистецтва». Ми повинні організувати ударні бригади шахістів і почати негайно виконувати п'ятирічний план по шахах». «П'ятирічний план по шахах» був невинною грою порівняно з «антирелігійною п'ятирічкою», оголошеною 15 травня 1932 р.

Геллер М., Некрич А. Утопия у власти. – С. 257, 259.

6. Чому, на ваш погляд, таку увагу радянське керівництво приділяє кіно та музиці (джерела 221, 222)?
7. Проаналізуйте, які журнали та з якими статтями помістили відгуки на лист Сталіна про... (джерело 223).
8. Як ви розумієте, що таке «п'ятирічка по шахах»?
9. Як співвідносяться між собою джерела 218 і 223? Що може здивувати у цих джерелах сучасну людину? А вас? Чому?

45.2. Монументалізм

224

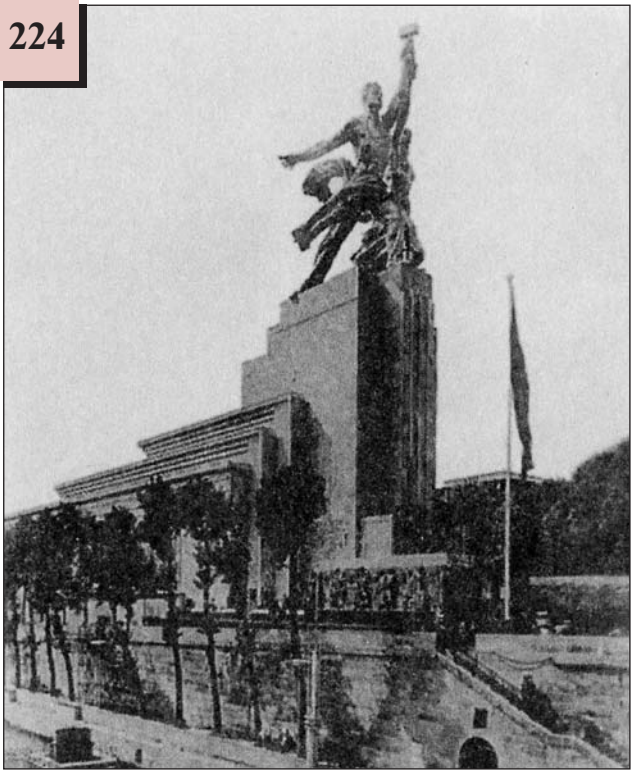

Фото радянського павільйону на Всесвітній виставці у *Парижі, 1937 р.*

225 Погляд дослідника

Павільйон СРСР було задумано як синтез мистецтв. Його автор Б. Йофан спроектував будівлю у вигляді витягнутого зі сходу на захід 160-метрового блоку, увінчаного із західного боку вежею висотою у восьмиповерховий дім. Її східчасті 35-метрові пілястри підкреслювали спрямованість угору всієї споруди. Вежа, що увінчала будинок, одночасно служила п'єдесталом для гігантської скульптурної групи в 1/3 її висоти – «Робітника і колгоспниці» Мухіної. У спеціально випущеній брошурі автори її писали про ідею радянського павільйону: «Немає ніякого сумніву в тому, що першою, найважливішою ознакою паризького павільйону, як витвору архітектури, є образна насиченість цього судження, його ідейна повноцінність».

Общественные науки. – М., 1990. – С. 159.

226

Німецький павільйон. *Париж, 1937 р.*

227 Погляд дослідника

Прямо навпроти 160-метровий блок німецького павільйону завершувався такою самою вежею, спрямованою вгору, увінчаною орлом зі свастикою – символом нацистської держави. Цей павільйон був найдорожчим на виставці: понад тисяча вагонів везли з Берліна в Париж 10 тис. тонн матеріалу, тому що павільйон мав залишатися «шматком священної німецької землі» і тому був зведений «винятково з німецького заліза і каменю».

Общественные науки. – С. 159.

228 Погляд очевидця

З мемуарів А. Шпеєра, автора німецького комплексу на виставці в Парижі

Коли в Парижі я оглядав це місце, мені вдалося пробратися в приміщення, де зберігалися в таємниці проекти радянського павільйону. Дві скульптурні фігури ростом у 33 фути, поставлені на високий п'єдестал, тріумфально прямували у напрямку німецького павільйону. Тому я спроектував будівлю у вигляді кубічного масиву, також піднесеного вгору могутніми пілястрами, який мав стримувати це напирання, й одночасно з карнизу моєї башти орел зі свастикою в кігтях дивився зверху на ці російські скульптури... За завдання я одержав золоту медаль; таку саму медаль одержали й мої радянські колеги.

Цит. за: Общественные науки. – С. 163.

229

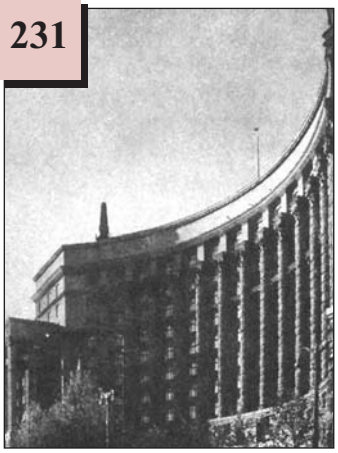

Народний дім. Проект реконструкції Берліна; передбачав висоту будинку 300 м, а діаметр купола 250 м.

230

231

Ліворуч: Проект будинку для засідань з'їздів Рад у Москві. «Найбільшою спорудою соціалістичної Москви і всього світу буде Палац Рад. Сама будівля є п'єдесталом висотою в 316 м для грандіозної фігури Володимира Ілліча Леніна в 100 м» (Сталінський проект реконструкції Москви).

Праворуч: Кабмін у Києві. Зразок важкої «героїчної» архітектури – будинок уряду УРСР, що починався як будинок НКВС УРСР

10. Розгляньте джерела 224–227. Організатори Паризької міжнародної виставки, розміщуючи радянські і німецькі павільйони навпроти один одного, сподівалися в різкому протиставленні підкреслити контраст між двома ворогуючими системами. Як ви думаєте, чи вдалося це їм? Поясніть.
11. Як узгоджуються ваші висновки з думкою А. Шпеєра (джерело 228)? Що вас здивувало у мемуарах німецького архітектора?
12. Що спільного у джерелах 229 та 230? Яку мету, на вашу думку, переслідувало будівництво таких грандіозних споруд? Як ви думаєте, чому ці будівлі залишилися тільки як проекти?
13. Подібні споруди (джерело 231) почали будувати в Києві після 1934 р., коли місто стало столицею Радянської України. Поясніть, який між цим зв'язок.

45.3. «Олюднення»

232 Погляд дослідника

1935 рік, рік рішучого наступу на партію, був роком «повороту до людини». «Людина найцінніший капітал», «кадри вирішують усе» – гасла сьогодення. Це справжній «соціалізм із людським обличчям». Однак це обличчя Сталіна. У зв'язку з «поворотом» Сталін «олюднюється». До стандартних епітетів, що супроводжують його ім'я: мудрий, геніальний, сталевий, залізний; додаються: «дорогий», «рідний», «обожнюваний», «чуйний», «великий людинолюб».

Геллер М., Некрич А. Утопия у власти. – С. 273.

233

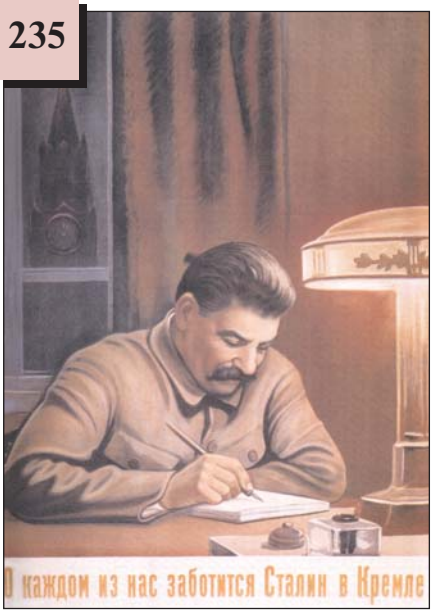
Гітлер і діти

234

З 1935 р. Сталін – найкращий друг дітей: газети друкують фото найлюднішого з людей з дочкою Світланою, потім з іншими дівчатками, які дарують йому квіти. Особливою популярністю користується фото Сталіна з чорноокою вилицюватою дівчинкою Гелі Маркізовою, зроблене 27 січня 1936 р. в Кремлі на «прийомі трудящих Бурят-Монгольської АРСР. Плакат ще довго радував радянських громадян, хоча батько Гелі був розстріляний як «ворог народу», а матір заарештували і потім вона покінчила життя самогубством.

235

Радянський плакат. Напис на плакаті: «Про кожного з нас турбується Сталін у Кремлі»

236 Погляд сучасника

Фюрер, який вдень і вночі думає про народ та його щастя

Всю ніч не гасне світло у вікні…
А ми спимо спокійно, без турбот.
І в роздумах за нас, за весь народ
Знайдеш ти рішення – вінець
важкій роботі.

Цит. за: Долуцкий И.И., Журавлева В.И. Всемирная история XX века. – С. 375. (переклад з рос. авторів).

237 Радянський плакат

«Потяг комунізму»

238 Погляд очевидця

Американський кореспондент Юджин Лайонс, прогулюючись Москвою 7 листопада 1933 р., полічив кількість портретів Леніна і Сталіна у вітринах будинків на вул. Горького. Рахунок був 103:58 на користь Сталіна. Велику популярність здобуває чотириголовий портрет: чотири профілі – Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна, – які дивляться у майбутнє…

Геббельс вважав цей портрет чудовою пропагандистською знахідкою і негайно виготовив подібний німецький, із профілями Фрідріха II, Бісмарка, П. Гінденбурга, Гітлера. Вони також упевнено дивилися в майбутнє.

Геллер М., Некрич А. Утопия у власти. – С. 250.

239 Німецький плакат

«Що король завоював, князь воєдино зібрав, фельдмаршал захистив, солдат врятував і відновив».

14. Як ви думаєте, чому саме середина 1930-х рр. стала часом «обернення до людини» (джерело 232)? Як, на вашу думку, розуміли у цей час вираз «кадри вирішують усе»? А як ви його розумієте?
15. Як джерела 232–237 розкривають поняття «олюднення»? Як ви думаєте, чому і в Німеччині, і в СРСР з'являються фото, подібні до джерел 233 і 234?
16. Хто зображений на плакатах 237–238? З якою метою використовувалися зображення історичних діячів попередніх епох?
17. Джерело 238 пояснює появу плаката 239 завдяки прямому запозиченню «пропагандистської знахідки». Як ви думаєте, чи схожість сюжетів 233–234, 235–236 є також свідомо передбаченою, чи ні? Поясніть свою думку.

45.4. Висновки

240 Газетне повідомлення

Зі статті «Вирок суду – голос народу»

Завершено процес антирадянського троцькістського центру. Військова Колегія Верховного суду СРСР винесла сімнадцяти підсудним троцькістським шпигунам, диверсантам та вбивцям тричі заслужений ними вирок відповідно до ступеня вини кожного з них перед радянським народом. Вони зрадили батьківщині. А за Конституцією СРСР немає найтяжчого злочину, як державна зрада…

От і настав час помсти підлим із підлих за всі їхні криваві злочини проти народів радянської землі: за зраду батьківщині та провокацію війни проти народів СРСР, за надзраду і віроломство.

Чим більше зростали і збільшувалися перемоги соціалізму в СРСР, тим злішими і шаленішими ставали троцькістські пси контрреволюції. На процесі, що завершився, всьому світу постали не тільки пропащі троцькістські шпигуни, шкідники та вбивці, а й постав живий труп троцькізму, з якого зірвали весь одяг і маски, за котрим не може бути нічого, крім огидних покидьків людських, окрім найбільш розгнузданих німецьких та японських паліїв війни.

Правда. – 30 января 1937 г.

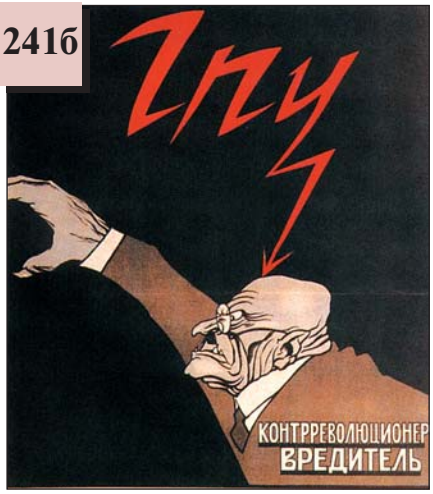
241а Погляд дослідника

Високомовний стиль радянської преси є відображенням офіційного уявлення, що радянська людина – найважливіша та найбільша на землі людина, яка проживає в наймогутнішій та найпрекраснішій у світі країні. Тому про неї не можна сказати, що вона їде на верблюді – верблюд звучить надто грубо й смішно: вона має їхати на «кораблі пустелі». А якщо вона пливе пароплавом, то пароплав уже називається «лайнером»… Мова покликана показати ворога чи взагалі людину іншого способу життя, іншого напряму думок у найчорнішому світі.

Слова-ярлики стали надзвичайно розповсюдженими в радянській мові. Лідери західних держав і партій – «акули капіталізму», «агенти імперіалізму», «фашисти» (хоча йдеться просто про незгодних з радянською політикою), «махрові реакціонери», «зрадники робітничого класу».

Синявский А.Д. Основы советской цивилизации. – С. 295–297.

241б

Радянський плакат «Революційна блискавка». *1934 р.*

18. Яке почуття, враження створює текст з газети «Правда» (джерело 240) та плакат 241б? Завдяки чому? Спробуйте замінити емоційно забарвлені слова нейтральними. Чи змінився зміст документа? Чому газета «Правда» користується саме такою мовою?
19. Яку роль виконувала мова у радянському суспільстві? (джерела 240–241а)?
20. Проаналізуйте декілька сучасних газет з точки зору мови, яку вони використовують. Що спільного чи відмінного ви побачили? Прокоментуйте.
21. Чи зустрічаєтеся ви з описаними у параграфі прийомами пропаганди? Де, у зв'язку з якими суспільними подіями чи явищами? Деякі сучасні дослідники називають пропаганду одним з найсуттєвіших методів маніпуляції свідомістю. Як ви це розумієте?

§ 46. ГЕРОЇЧНІ МІФИ

1. Пригадайте суспільні міфи, що побутували у радянському суспільстві (§ 45).
2. Ознайомтеся із двома підбірками документів про офіційних радянських героїв: 1) Павлика Морозова (джерела 242–249); 2) Олексія Стаханова (250–256).
3. Напишіть есе на тему «Радянські герої: міфи та реальність». Обговоріть план есе в класі. Зверніть увагу на слова популярної радянської пісні з відомого фільму 1934 р. «Веселі хлопці»: «Коли країна накаже бути героєм, у нас героєм стає кожний».
Деякі дослідники вважають, що «система потребувала героїв, адже через їхній подвиг вона возвеличувала себе». Як ви розумієте ці висловлювання?
4. Як ви вважаєте, чи були подібні міфи в інших країнах? Поясніть свою думку.

242 Газетне повідомлення

Звіряче вбивство двох піонерів

У селі Герасимівці, Тавдинського району на Уралі, зграя куркулів убила двох піонерів братів Морозових: Павла 14 років і Федора 9 років.

Убивство піонерів здійснено на ґрунті класової помсти. Активісти піонери Павло і Федір розкрили і викрили куркульську зграю, яка проводила в сільраді шкідницьку роботу, спрямовану на зрив усіх заходів, що здійснювала партія і радянська влада. Їх навіть не зупинило те, що вони викрили контрреволюційну діяльність свого батька, голови ради.

Куркулі всіляко залякували піонерів Морозових. Павла вони змушували вийти з піонерорганізації, загрожуючи йому вбивством.

Однак Морозови у відповідь на це стали ще упертіше викривати всі витівки куркулів.

Тоді куркульська зграя виконала свої погрози. 3 вересня, коли піонери Морозови поверталися вранці додому з лісу, їх зустріли куркулі і вбили. Павлові нанесли 9 ножових ран у груди, а Федорові – 3.

Дев'ятьох убивць-куркулів затримано й у найближчі дні почнеться показовий процес...

Пионерская правда. – 2 октября 1932 г.

Куркулі на лаві підсудних. Суд над убивцями Павлика Морозова

Тавда, 25. Сьогодні в Тавді у клубі ім. Сталіна розпочався суд над убивцями піонера Морозова та його брата. На лаві підсудних – 5 чоловік: Морозов Сергій – дід Павлика, Морозова Ксенія – бабуся, Морозов Данило – двоюрідний брат та куркулі Кулуканов і Симін.

До початку суду відбулася небувала досі демонстрація піонерів та школярів. У ній взяло участь близько тисячі дітей. У гаслах та виступах на мітингу піонери заявили: «Наша відповідь куркулям – 100-відсоткова успішність»...

Пионерская правда. – 27 ноября 1932 г.

Ніякої пощади класовому ворогу

Суд виніс вирок – розстріляти: куркуля Кулуканова – організатора та натхненника вбивства. Морозова Сергія – діда Павлика, Морозова Данила – двоюрідного брата Павлика – безпосередніх убивць та Морозову Ксенію – бабусю Павлика – співучасницю вбивства.

Пионерская правда. – 5 декабря 1932 г.

243 Погляд дослідника

В сім'ї Морозових це був банальний побутовий конфлікт між подружжям. Батько, Трохим Морозов, пішов із сім'ї. Мати, прагнучи повернути батька в сім'ю, покарати його, підштовхнула сина зрадити батька. Красномовними є свідчення вчительки З. Кабіної: «Якби Трохим не пішов із сім'ї, не було б доносу, ні вбивства, і героїзму Павлика нізвідки взятися...»

Механізм міфотворчості цілеспрямовано перетворив учасників сімейної драми в політичних противників: одного – в посібника куркулів, а іншого – в піонера, що стояв на стороні інтересів нової революційної влади.

Цей сюжет одразу ж з'явився у всіх шкільних підручниках, масі пропагандистських видань, посібниках із виховної роботи для вчителів. А насправді, ні Трохим Морозов не був куркулем (він був головою сільради), ні Павлик Морозов не був піонером. Не було й самого факту викриття саме Павликом Морозовим «злочину батька». На суді, де звинувачували Т. Морозова у фальсифікації довідок (а ці довідки дозволяли репресованим «куркулям» повертатися у рідні місця), показання проти нього давала його дружина. Суддя ж логічно зупинив Павлика Морозова: «Ти маленький, посиди поки що». Факти свідчать, що ніяких піонерів, ніякого піонерського загону в селі в той час не було. Він був утворений значно пізніше приїжджими представниками обкому комсомолу. Не був Павлик Морозов не тільки піонером, а й навіть школярем у звичному розумінні. В першому класі він вчився у 13-річному віці. Ледве навчився читати. Був слабкий, хворів, у розумовому відношенні недорозвинутий.

Удод О. Історія в дзеркалі аксіології. – К., 2000. – С. 201–202.

244 Погляд дослідника

Павлик Морозов, легендарний піонер, що доніс владі на свого батька, який нібито ховав зерно, і потім був убитий озлобленими родичами, також входив у 1937 р. до списку героїв радянської молоді. Для багатьох молодих людей 1930-х рр. він був справжнім героєм, який символізував юну відвагу, готовність до самопожертви і протест проти несправедливої влади – чи то була влада батьків чи інших дорослих.

У п'єсі «Донощик», яку написано в середині 1930-х рр. для Московського дитячого театру Наталії Сац, розвивалася та сама тема. Моральна ідея «Донощика», судячи з рецензій на постановку Дитячого театру, була такою ж, що й в американському фільмі «У порту», який знято десять років по тому, в якому герой приймає болісне рішення – донести на банду, яка господарювала в доках (серед них і на своїх родичів та друзів). В обох випадках донос представлено важким, навіть героїчним вчинком, тому що донести – означає діяти в ім'я широкого й абстрактного поняття суспільного блага.

Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм... – С. 99.

245 Погляд сучасника

З поеми В. Вітковського «Павло Морозов», видрукуваної в № 12 журналу «Червоний шлях» за 1935 р.

Фрагмент виступу літературного Павлика на суді над батьком:

...Ще й кажуть: батько він мені!
Ще й кажуть: рідна кров!
Не смійте!
Ворожу тінь його з ланів
Гарячим виром праці змийте!
О, скільки сили і краси!
Нове життя збуяє виром...
І фінал:
Від всіх просив
Старий чабан:
– Читайте вирок!

«Поставити пам'ятник герою-піонерові Павлу Морозову, який був забитий родичами своїми за те, що, зрозумівши шкідницьку діяльність рідних по крові, він віддав перевагу інтересам трудового народу перед родинністю».

Максим Горький. Епіграф до поеми.

Цит. за: Дзюба І. Пастка. – С. 103.

246

Дайте назву цьому фото

247

Скульптура Павлика Морозова

248 Погляд сучасника

2 березня один з учнів неповної середньої школи с. Дягови Менського району доніс на перерві комсоргу Дзюндику, що в грудні минулого року цеглину в вікно учителеві Ілляшу (винуватця тоді не знайшли) пожбурив Максименко Левко. Комсорг одразу побіг до директора Дзюби. Оскільки навчання проводилося в другу зміну, розбірку почали десь о 8-й вечора. Викликали батька, також голову сільради Бурка. Левкові сказали: «Терорист? Мабуть, хотів убити директора і комсорга? Матеріал передаємо в НКВС, сидітимеш два роки». Батько тут же сіпнув сина за вухо, дав ляпаса і наказав зачекати його в коридорі. Коли син вийшов, взявся слізно благати: вибачте на перший раз, він більше не буде, я вам підписку дам, тільки не передавайте в НКВС. Ті твердо стояли на своєму, вже й акта склали. 14-річний Левко, знаючи, що тепер і батькам буде лихо, вийшов до шкільної вбиральні і там накинув собі на шию зашморг. Знайшли його тільки вранці, бо думали, що десь ховається. По селу пішов гомін: хлопець не винуватий, його просто зацькували, бо в сім'ї його виховували правильно – не били, дисципліну він не порушував, поводився добре, не ледарював, мріяв працювати вагарем, влітку заробив 50 трудоднів.

Шкварчук В. На казарменому становищі. – С. 120–121.

249 Газетне повідомлення

Лист матері

Я маю дві дочки – Міну та Олену. Старша, Міна, піонерка, учениця 4-го класу, нечемно поводиться вдома. Вона постійно ображає маленьку Оленочку і не слухає батьків.

Вони мають окрему кімнату, окремі ліжка і навіть окремі столи; вони мають багато книжок, багато іграшок. Я і чоловік нічого в дитинстві не мали. Але Міна це не цінує. Вона говорить мені грубощі й нічим не допомагає. Навіть своє ліжко не прибирає. Підмести підлогу у своїй кімнаті – і то їй лінь. Взуття своє вона ніколи не чистить, за одягом не стежить; у неї відірвалися майже всі ґудзики на пальті, однак вона їх не пришиває.

Прийшовши додому після роботи, я готую їжу, прибираю квартиру, лагоджу дитячу білизну. Мені, нарешті, й почитати хочеться, і на політзаняття піти. Однак Міна відмовляється мені допомогти. Вона навіть лінується намазати для себе масло на хліб, або відрізати шматочок ковбаси, чи налити стакан чаю.

Я впевнена, що в нашій країні є дуже багато гарних дітей, які допомагають своїм матерям. Я хотіла б, щоб такі діти написали, як вони допомагають своїм матерям.

Троп А.В. Город Большое Запорожье.

Пионерская правда. – 3 декабря 1937 г.

250 Погляд очевидця

З інтерв'ю з В.О. Стахановою – дочкою легендарного шахтаря

Знаменитий стахановський рекорд з'явився з ініціативи парторга шахти Костянтина Петрова. З початку 1935 р. шахта «Центральна-Ірміна», що досі була в передовиках, «зашкутильгала на обидві ноги». З тресту погрожували зробити оргвисновки. У міськкомі дивувалися: «Що ж ви, хлопці, у боргах, почин би який придумали...»

У серпні 35-го парторг шахти запропонував забійнику Олексію Стаханову відзначити свято Міжнародного юнацького дня виробничим рекордом.

– Чому на роль передовика-героя було вибрано саме Олексія?

– Один був людиною похилого віку, другий – добре працював, але так само добре й випивав, третій був недостатньо охайним у побуті, четвертий – політично неграмотним... Ідеально за всіма параметрами підійшли батько і Мирон Дюканов. Обоє були ініціативними, молодими, статними, мали відповідну біографію: росіяни, із селян.

Однак усе вирішила бесіда парторга з кандидатами віч-на-віч. Вихідного дня, 30 серпня, о 10 годині вечора гірники спустилися в шахту. Внизу на них уже чекали начальник ділянки і редактор шахтної багатотиражки. Стаханов самотужки рубав вугілля відбійним молотком, який у ті роки здавався чудом технічного прогресу. За ним, щоб уникнути обвалу, зміцнювали сосновими колодами звід шахти двоє робітників-кріпильників, парторг Петров особисто підсвічував лампою вибій. Унизу, на штреку, чергували коногони, що, за спогадами очевидців, одержали авансом по пляшці горілки. За зміну – 5 годин 45 хвилин – Олексій нарубав 102 тонни вугілля при нормі 7 тонн.

– Батько ніколи не приховував, що в лаві в ніч з 30 на 31 серпня з ним були кріпильники Тихін Борисенко та Гаврило Щоголев, – говорить Віолетта Олексіївна. – Я вважаю, що просто вперше розумно організували працю.

– Створення культу стахановців не обурювало інших?

– Вистачало і заздрісників, і саботажників. Тим більше, що незабаром на всіх шахтах були виробітки. При цьому зарплата шахтарів залишалася колишньою.

Проте на Олексія Григоровича продовжував литися золотий дощ*. Здійснилася його заповітна мрія: за встановлений рекорд йому виділили бричку з кучером.

Через багато років письменник Олександр Авдієнко так згадував свою першу зустріч з героєм-передовиком:

– Дорогі гості, – говорить Стаханов, – ласкаво просимо до хати! Моя вона тепер, призначалася головному інженеру, а господарем став забійник Альошка Стаханов... Входимо в дім, який цілком забитий речами, все новеньке, ще не до кінця розпаковане...

– Бачили?! – сміється Стаханов. – Добро ювілейне. З усіх кінців Донбасу подарунки шлють. Як відмовити людям?

В Олексія Григоровича з'явилися гроші – одержував він до 1600 карбованців – і всілякі пільги. У 1936 р. Стаханова прийняли в партію без проходження кандидатського стажу.

«МК в Украине». – 6–13 августа 2003 г.

251 Офіційний документ

З постанови парткому шахти «Центральна-Ірміна» від 31 серпня 1935 р.:

Ухвалили одноголосно:

2) Видати тов. Стаханову премію в розмірі місячного окладу.

3) До 3 вересня надати йому квартиру з числа квартир технічного персоналу, установити в ній телефон.

4) За рахунок шахти обладнати квартиру всім необхідним і м'якими меблями...

8) Оголосити змагання між забійниками на кращого майстра відбійного молотка.

9) а) не пізніше 2 вересня всім ділянкам узагальнити досвід і встановлений рекорд... б) розгорнути змагання на кращого забійника.

10) Вважаємо за необхідне заздалегідь попередити всіх тих, хто спробує звести наклеп на тов. Стаханова і його рекорд як випадковість і вигадку, що парткомом вони будуть вважатися найлютішими ворогами, котрі виступають проти кращих людей шахти, нашої країни...

Правда. – 26 июля 1987 г.

---

* У середньому шахтар-стахановець заробляв понад 1600 крб., а рядовий шахтар – 400–500 крб. Середній заробіток у промисловості не перевищував 170 крб. (багато хто заробляв 100–120 крб.), а робітник, який допомагав і котрого зараховували до стахановців, одержував 400 крб.

252 Погляд дослідника

Стахановські досягнення протрималися всього три дні, потім їх перевершили інші забійники. Кількість стахановців зростала не лише у вугільній промисловості. Сенсаційне повідомлення в пресі вразило людей і надихнуло тисячі робітників і колгоспників. Механізм спрацював.

Коваль А. Бусигін став швидше кувати деталі, машиніст П. Кривоніс – водити потяги, металург М. Мазай – варити сталь, взуттьовик Н. Сметанін – шити взуття, ткалі Євдокія та Марія Виноградови – обслуговувати верстати, скрізь, на всіх рівнях насаджувалися культи і культики. У колгоспах і радгоспах з'явилися свої рекордсмени.

В ударників праці складалася особлива психологія. Вони усвідомлювали значимість своїх трудових зусиль, особливе, героїчне ставлення до праці. Ударники не просто стояли біля верстата чи працювали в полі, вони вважали кожен свій крок певним революційним вчинком.

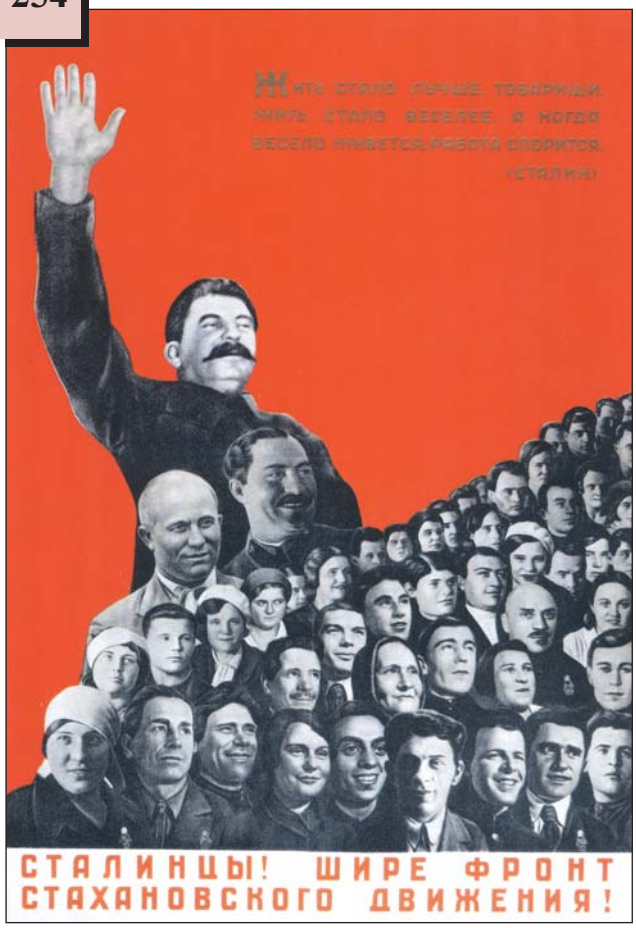
Жарова Л.Н., Мишина И.А. История Отечества. – С. 372.

253

В основному це були вихідці із села, здебільшого малокультурні, з низьким рівнем освіти. Як правило, вони нещодавно прийшли на виробництво. Типовим для цього середовища був підсобний робітник середньої кваліфікації. Це були люди з розвинутою мускулатурою, часто спортсмени. Вони не мали таких неодмінних досі для кар'єри «пролетарського походження» та «заслуг у комуністичному русі». Нерідко це були представники маргінальних соціальних груп, що зазнали дискримінації, зокрема, позбавлені будь-яких привілеїв. Серед них були колишні середняки, члени куркульських родин, віруючі, у недавньому минулому люди, що знехтували законом, безпритульні, представники національних меншин. Вони, як правило, були молоді. Переважна більшість стахановців не перебувала в Комуністичній партії. Їхня політизованість не відрізнялася глибиною, а політична свідомість зводилася до афектованої віри в Сталіна як вождя.

Майер Р. О чудесах и чудовищах. Стахановское движение и сталинизм // Отечественная история. – 1993. – № 3. – С. 61.

254 Мовою плаката

Радянський плакат 1930-х рр. «Сталінці! Ширше фронт стахановського руху!»

255 Погляд учасника подій

З виступу на комсомольському форумі знаменитої стахановки-буряківниці Марії Демченко

Ми всі свою роботу побудували за стахановським методом, по-сталінськи. Усе, чого ми домоглися, доводить те, що ми зрозуміли, як треба працювати… партія вчить нас працювати по-сталінськи.

Товариш Сталін піклується про нас як рідний батько; ми його палко і сильно любимо.

Ми його любимо за те, що він нас вчить, як жити, він нас вчить працювати по-стахановськи, відкриває перед нами широку дорогу, захищає нас від ворогів.

Жарова Л.Н., Мишина И.А. История Отечества. – С. 372.

256

Святковий обід ударників заводу ім. Петровського. *Дніпропетровськ, 1936 р.*

§ 47. ТВОРЕННЯ НОВОЇ ЛЮДИНИ

257 Офіційний документ

З висловлювань А. Гітлера

У кого в руках молодь, у того в руках і майбутнє. Я розпочинаю з молоді. Ми, ті, хто старі, – відпрацьований матеріал. Ми прогнили до самих кісток. Але моя чудова молодь! Чи є де-небудь у світі ще така прекрасна молодь? Погляньте на цих юнаків і підлітків! Який матеріал! З ними я зможу створити новий світ!

Це – героїчне покоління молоді, з якої вийде творець, людина-бог… Усяка освіта в національній державі має бути спрямована передусім не на те, щоб набивати учня нікчемними знаннями, а на створення здорового тіла… Мозок молоді не повинен заповнюватися науковими знаннями… Нова молодь, подібно до тієї, що була в давній Спарті, має бути мужньою та сильною. Ідеальна держава повинна базуватися на двох основних освітніх ідеях. По-перше, треба запалити вогонь у серці молоді і впровадити в її розум поняття раси. По-друге, німецька молодь має бути готовою до війни, навченою або перемогти, або вмерти. Кінцева мета освіти – сформувати громадян, які усвідомлюватимуть славу країни й будуть фанатично віддані національній ідеї.

Цит. за: Энциклопедия Третьего рейха. http://www.fact400ru./mif/reich/index128.htm

258 Погляд дослідника

Фашисти домагалися «єдності політичної віри всіх індивідів»: «Хто не думає і не вірить, як думають і вірять відповідно до фашистської думки і віри, той ставить себе поза державою». Це досягалося різноманітними засобами, насамперед включенням людини в одну з численних фашистських організацій. Під контролем фашистської партії (кількість членів – 2 млн чоловік) працювала безліч організацій, що охоплювала понад 10 млн італійців, і це без профспілок! Фактично кожен другий опинявся під жорстким контролем. Діти від 8 до 18 років об'єднувалися в масову організацію «Баліла» (сюди входили навіть «Маленькі та юні італійки»), «Молоді фашисти» до 21 року, потім армія і міліція національної безпеки. Головним гаслом було: «Вірити, коритися, боротися!»

Долуцкий И.И., Журавлева В.И. Всемирная история XX века. – С. 372.

259 Погляд дослідника

Із самого раннього дитинства німці підпадали під опіку держави: підлітки 10–14 років вступали в «Юнгфольк». Згодом хлопці переходили до «Гітлерюгенд», а дівчата – у «Союз німецьких дівчат». Членами цих союзів

залишалися до 18 років, а потім їх відправляли до трудових таборів: вони будували мости, дороги, прикордонні укріплення. Після таборів – дворічна служба в армії (для хлопців) і чергові союзи (для їхніх подруг). Усі робітники входять до «Німецького трудового фронту», хто зайнятий у сільському господарстві – до «Імперського об'єднання продовольства», для середніх верств існує «Союз німецьких ремісничих палат», для жінок – «Об'єднання німецьких жінок». Ти студент? Перед тобою розкриває двері «Спілка німецьких студентів». Лікарів поглинає «Націонал-соціалістичний союз лікарів», персонал званням нижче – «Імперський союз німецьких медичних сестер». Фрау домогосподарка? Вам прийдеться вступити до союзу «Німецька родина» і т. д.

Долуцкий И.И., Журавлева В.И. Всемирная история XX века. – С. 371.

260 Погляд дослідника

Юні члени італійської «Баліли» («Юні фашисти»). *Рим, Італія.*

261 Погляд очевидця

Гітлер з маленьким хлопчиком, одягнутим у форму SA.

1. Чому Гітлер протиставляє молодь іншим поколінням німецького суспільства та називає їх відпрацьованим матеріалом (джерело 257)?
2. З якою метою держава брала молодь у свої обійми (джерела 258, 259)? Що могли відчувати юні італійці чи німці, які з певних причин опинилися поза межами вказаних організацій? Прокоментуйте.
3. Проаналізуйте фотографії 260 і 261. Чому діти зображені зі зброєю? Пригадайте візуальні джерела, використані у попередньому матеріалі, на яких присутні діти. З якою метою використовуються такі зображення? У чому зміст та основна думка фотографій 260, 261?
4. Ознайомтеся із наступним документом і спробуйте визначити, як радянська держава вирішувала проблему «нової» молоді (використайте документи, додаткову літературу, інтерв'ю...).

262 Офіційний документ

Зі звернення Всесоюзної наради дружин господарників та інженерно-технічних працівників важкої промисловості

Ми хочемо відповідно до Ваших вказівок дати нашій палко любимій соціалістичній батьківщині сильну, здорову тілом та духом молодь, яка здатна зміцнювати її могутність і самовіддано захищати від будь-яких ворогів.

Жены инженеров. Общественницы тяжелой промышленности. – Б. м., 1937.

263 Офіційний документ

Нові завдання перед суспільствознавчими науками (1931 р.)

1) Дати молоді знання і вміння виробити у себе комуністичні погляди;

2) сформувати вміння правильно осмислювати основні явища сучасного життя, класової боротьби, міжнародного революційного руху;

3) з'ясувати, в чому полягає правильний шлях будівника соціалізму в СРСР; в чому значення диктатури пролетаріату;

4) виховувати інтернаціоналіста, дати пролетарське розуміння національного питання, озброїти учня на вирішальну боротьбу з націоналізмом;

5) виховувати войовничих атеїстів;

6) дати розуміння генеральної лінії партії і необхідності боротьби з ухилами;

7) виховувати уміння і класову свідомість до праці.

Цит. за: Удод О. Історія в дзеркалі аксіології. – С. 146.

264 Офіційний документ

Моє навчання буде суворим. Ми виб'ємо з них слабкість. Надзвичайно активна, жорстока молодь – от що я залишу після себе. Молодь має бути байдужою до болю. Вона не повинна бути слабкою та проявляти жалість. Я знову хочу побачити в їхніх очах відблиск гордості і незалежності хижого звіра.

Я не буду проводити інтелектуальну підготовку. Знання – це крах для моєї молоді. Я хочу, щоб вони навчалися тільки тому, що дає їм їхня уява. Але одному вони повинні навчитися – самовладанню. Вони навчаться переборювати страх смерті завдяки суворим випробовуванням.

Гитлер А.

Цит. за: Энциклопедия Третьего рейха. http://www.fact400ru./mif/reich/index128.htm

265 Погляд очевидця

Фестиваль у літньому таборі для «Гітлерюгенд»

266 Погляд сучасника

Мамине оповідання

– Любий сину, – каже мати, –
Мусиш добре пам'ятати,
Що три правди є на світі,
Знати їх повинні й діти!

Перша правда: якомога
Пам'ятати все про Бога –
Всюди і на кожнім кроці
Мати Бога все на оці!

Друга правда: чесно жити,
Рідний нарід свій любити!
Рідний нарід і край рідний
Твоєї любові гідний!

Третя правда: працювати,
Своїм ближнім помагати!
Як тим правдам будеш вірний,
Українець ти примірний!

Підгірський О. Як Ромчик став пластуном. – Львів, 1992. – С. 7.

5. Порівняйте джерела 262, 263, 264. Які завдання щодо виховання вони висували? Чому вони такі різні? У чому полягає принципова відмінність між цілями, що висувають джерела 262, 263 та 264? Від чого це залежало?
6. Як співвідносяться джерела 262 і 265? Що ви знаєте про піонерські табори? Покажіть фотографію 265 своїм батькам, не говорячи хто і що зображене, але попросивши описати, що вони бачать та уявляють.
7. Порівняйте настанови виховання у джерелах 257–259, 262–264, 266. Які із задекларованих цілей виховання є привабливішими для вас? Прокоментуйте.

267 Переказ «Як піонер допоміг заарештувати ворога» (з радянського підручника 1938 р.)

«Це було недалеко від кордону. Піонер Петя Сомов збирав у лісі гриби. Раптом він побачив незнайому людину. Дивний незнайомець спочатку почастував Петю цукеркою, а потім запитав про дорогу в місто. Петя здогадався, що це ворог, шпигун. Петя показав йому рукою прямо на заставу. А там були червоноармійці-прикордонники. Шпигун сам прийшов на заставу. Отут його й заарештували».

Вчитель після прочитання пояснює слова: кордон, застава, шпигун, проводить бесіду про те, де Петя зустрів незнайомця. Чому Петя догадався, що це шпигун, як Петя допоміг затримати його. У бесіді необхідно дати оцінку поведінки Петі, відзначити його кмітливість і здогадливість, любов до батьківщини та чесність.

Организация и методы работы в двухкомплексной школе. – М., 1938. – С. 180.

268 З диктанту для учнів середньої школи (1938 р.)

Ця стежка є останньою п'яддю Радянської землі на Далекому Сході... Настає ніч. На ворожому березі оживає прибережний очерет... Фашистські шпигуни, наймані вбивці хижою звірячою ходою крадуться до нас через рубіж. Як слизькі змії, вони намагаються проповзти у випадкові вузькі щілини. Вони йдуть творити свої мерзенні справи: по-звірячому вбивати кращих радянських людей, руйнувати мости, спалювати колгоспні клуні. Однак радянські прикордонники беззавітно віддані батьківщині. Сміливою молодецькою ходою йдуть вони уздовж кордону, пильно стежать за кожним кілометром рубежу нашої неосяжної батьківщини. Чуйні сторожові пошукові собаки – їхні бойові товариші. Не проповзти зухвалому ворогові навіть і у вузьку щілину! Народи Радянського Союзу пишаються роботою доблесних прикордонників. Бути прикордонником – мрія багатьох радянських дітей.

Сборник систематических диктантов для средней школы. – Л., 1938.

269 Офіційний документ

Розклад і розподіл шкільних предметів для середніх шкіл у Німеччині у 30-ті роки XX ст.

Час	8.00–8.45	8.50–9.35	9.40–10.25	10.25–11.00	11.00–12.05	12.10–12.50
Понеділок	Німецька мова (щоденно)	Географія	Расова теорія	Вільний час, фізкультура, спеціальні програми (щоденно)	Домоводство, математика (щоденно)	Расова гігієна, здоров'я (щоденно)
Вівторок		Історія	Расова теорія			
Середа		Співи	Расова теорія			
Четвер		Географія	Ідеологія			
П'ятниця		Історія	Ідеологія			
Субота		Співи	Ідеологія			

http://www.1september.ru/ru/his/2002/43/2.htm

270 Погляд сучасника

Першою книжкою, яку дитина опановує після дитячого садка, був Primer – буквар. На його обкладинці була розміщена карикатура на єврея зі словами: «Не вір лисиці в степу, не вір єврею в його божінні!» Усередині були малюнки солдатів, які марширували, та їхнього табірного життя. Вони супроводжувалися таким текстом:

Той, хто солдатом хоче стати,
той зброю має мати,
її порохом заряджати
і влучно стріляти.

Малята, якщо ви хочете стати новобранцями, зверніть увагу на цю пісеньку.

Энциклопедия Третьего рейха. – http://www.fact400ru./mif/reich/index128.htm

271

Ця гра під назвою «Вижени євреїв» розповсюджувалася в 1930-х рр. у Німеччині як «чудова забава» для дітей та дорослих. На фігурки-фішки були одягнуті такі шапки, які євреї змушені були носити в середні віки; на шапках можна розпізнати антиєврейські карикатури. На одному з написів на ігровому полі зазначено: «Якщо вам вдалося прогнати шістьох євреїв, ви здобули чисту перемогу».

Брухвельд С., Левин А. Передайте об этом детям вашим. История Холокоста в Европе. 1933–1945. – М., 2001. – С. 9.

8. Звідки взяті тексти у джерелах 267, 268, 270? Зверніть увагу на мову диктантів для радянських школярів 1930-х рр. та на зміст німецького букваря.
9. Ознайомтеся із розкладом уроків (джерело 269). Чому так мало предметів? Порівняйте з вашим шкільним розкладом. Як ви розумієте призначення предметів: Расова теорія, Ідеологія, Расова гігієна?
10. Чому під малюнком (джерело 271) саме такий підпис? Який вплив на дітей і підлітків могла мати така гра чи подібні?

272 Газетне повідомлення

«Як я затримала шпигуна», розповідь української піонерки Олени Петренко

Дорогою додому з піонерського табору Артек Олені здався підозрілим попутник в автобусі з Нікополя в Дніпропетровськ, коли вона почула, як той щось шепоче німецькою про «рейки» і «стрілку». Вона пішла за ним до вокзального буфету, і там він упустив конверт, в якому виявився написаний німецькою лист з інструкціями щодо здійснення «диверсії». Олена звернулася до міліції, і ту людину відразу ж заарештували.

Цит. за: Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм… – С. 248.

273 Погляд очевидця

З листа піонера Юрія Білаша до Й. Сталіна

1931 р., 5 лютого, четвер.
Здрастуйте тов. Сталіну!
Я піонер бази ім. Сталіна 4 загону при Музичній фабриці вчуся в III групі 45… Давно мрію побачити живого хоч будь-якого вождя, і вирішив написати Сталіну лист, тому що наша база ім. Сталіна…
Я говорю батькові: якщо буде війна тоді коли батько піде на війну, то я піду з тобою і буду бити білих іноземних черв'яків. Сестра боїться війни і говорить, що вона боїться війни. Я теж не хочу війни і всі трудящі не хочуть війни, але імперіалісти готують скажену «інтервенцію» проти Радянського Союзу, але

у випадку війни ми як один станемо на захист Радянського Союзу. Ми загартовуємося з кожним днем, зміцнюємо нашу обороноздатність і з кожним днем більше страху капіталістам. Напишіть мені, чи є у Вас діти, скільки їх і чи готові вони піти на захист Радянського Союзу під час нападу капіталістів...

До побачення. Моя адреса:

Київ, бульвар Шевченка, буд. 7, кв. 17, одержати Бєлашу Юрію Семеновичу.

Цит. за: http://svoboda.org/programs/hd/

274 Погляд очевидця

Твір німецької школярки Ерни Листінг, опублікований у газеті «Дер Штюрмер»

На жаль, навіть зараз багато хто продовжує стверджувати, що євреї теж «створіння божі» і тому їх треба поважати. Однак ми говоримо, що й мухи теж створіння, але при цьому знищуємо їх. Єврей – це гібрид. Він успадкував ознаки арійців, азіатів, негрів і монголів. Єдине, що є в нього гарного – це біла шкіра. Серед жителів південних островів існує приказка: «Білий – від Бога і чорний – від Бога, а от гібрид – від диявола». Ісус сказав одного разу євреям: «Ваш батько не Бог, а диявол». У євреїв є порочна книга їхніх законів – Талмуд. Крім того, євреї вважають нас тваринами і тому так погано до нас ставляться. Вони відбирають у нас по-шахрайськи гроші та майно. Уже при дворі Карла Великого командували євреї, і тому було відновлено римське право. Але воно не підходило ні для німецького, ні для римського селянина, а було вигідне тільки євреям-торговцям. Євреї винні навіть у смерті Карла Великого.

У Гельзенкірхене єврей Грінберг продавав людське трупне м'ясо. Це дозволено книгою його законів. Євреї підбурювали до повстання і до війни. Вони прирекли росіян на страждання і горе. У Німеччині вони підтримували комуністів і платили вбивцям. Ми були на краю загибелі, коли прийшов Адольф Гітлер. Тепер заморські євреї агітують проти нас. Однак ми не дамо обдурити себе і подбаємо про нашого фюрера. Кожен гріш, що ми даємо євреям, убиває кого-небудь з наших близьких...

Хайль Гітлер!

Der Stürmer: Deutsches Wochenblatt zum Kampfe um die Wahrheit. №2/1938.

11. Як ви думаєте, чому джерела 272, 273, 274 розміщені в одній добірці?
12. Доберіть цим джерелам відповідники з попередніх добірок.
13. На основі джерел параграфа дайте відповідь на запитання, чому «школа – страшна зброя». Проти кого ця зброя спрямована? Хто тримав у руках цю зброю?
14. З огляду на ваші висновки прокоментуйте наступну групу документів.

275 Погляд дослідника

Це було в 1933 році. Учителька, звали її Марією Василівною, якось принесла на урок великий плакат. На ньому був намальований буржуй і куркуль з товстими животами. В їхні роти летіли паляниці з кільцями ковбаси. Діти почали плакати, просити їсти – був же тридцять третій рік, рік страшного голоду на Україні. Вчителька розгубилася, винесла з класу той плакат і принесла інший. На ньому був зображений Сталін в оточенні життєрадісної дітвори з червоними квітами. Діти замовкли.

У Марії Василівни тремтіли руки. Задзвонив дзвоник. Діти пішли на перерву, а вчителька розірвала плакат і кинула в кошик.

Через кілька днів не стало в школі нашої вчительки. Директор школи прийшов у клас і сказав: «Степанова Марія Василівна – зарубіжна шпигунка. Не журіться, діти, у вас буде кращий учитель – Сидір Семенович Несторенко». Пізніше стало відомо, що вчительку і її батька за доносом Несторенка було заарештовано і розстріляно за порваний портрет із Сталіним.

Даниленко В., Касьянов Г., Кульчицький С. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. – С. 105.

276 Погляд дослідника

Вказаний фонд облархіву (№ 439) містить протокол засідань комісії чистки державного апарату в школах, списки звільнених вчителів як «клясово-ворожих елементів» за дуже короткий період – 23 червня 1933 р. – 16 жовтня 1933 р., але має 125 листів, де фігурує понад

2,5 тис. прізвищ «неблагонадійних» педагогічних працівників.

Особливості чисток вчителів полягали в тому, що основним критерієм вважалось соціальне походження, бралась до уваги участь у громадському житті та антирелігійна робота, зафіксовані факти «антирадянських виступів» і т. п. В жодному протоколі немає записів щодо оцінки педагогічної майстерності, взаємодії з учнівськими колективами. Ці напрямки вчительської роботи правлячу партію не цікавили. Головне – ідеологічна чистота кадрів.

Про глибину кадрової чистки серед учителів говорить те, що в даному випадку у 70 % справ було прийнято категоричне рішення про звільнення з роботи. Приблизно таке ж співвідношення зберігалось майже в усіх школах та регіонах, де проходили чистки з ідеологічних міркувань.

Удод О. Історія в дзеркалі аксіології. – С. 146.

277 Мовою цифр

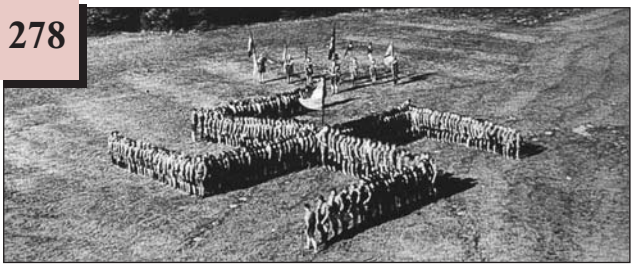
До 1936 близько 32 % учителів із НСЛБ стали членами нацистської партії. До 1938 дві третини всіх учителів початкових шкіл ідеологічно обробляли в спеціальних таборах на обов'язкових місячних курсах зі стройовою підготовкою і лекціями. Передбачалося, що все, чому їх навчили в таборах, вони передадуть своїм учням.

Энциклопедия Третьего рейха. – http://www.fact400ru./mif/reich/index128.htm

15. Прокоментуйте назву параграфа. Як ви думаєте, чи достатньо було шкільної освіти і виховання, пропаганди й чисток, щоб держава отримала цю нову людину? Поясніть свої міркування.
16. Обговоріть у класі, чи можливо з сьогоднішнього школяра виховати таку «нову людину»? Чому? І якщо ваша відповідь «так», то яким чином та за яких умов?

§ 48. НОВА ЛЮДИНА: МРІЯ ЧИ РЕАЛЬНІСТЬ

278

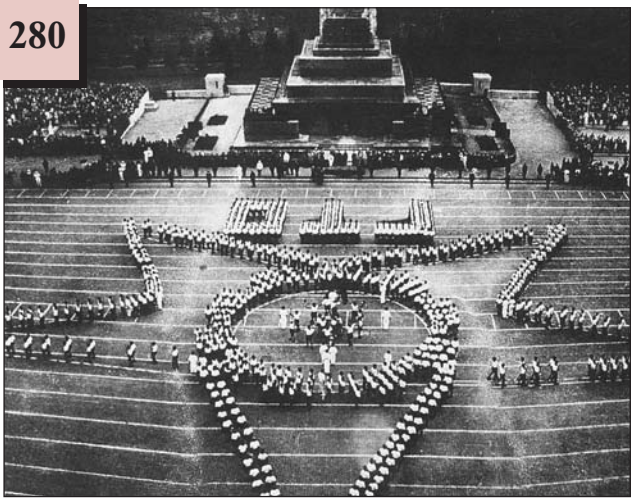
Спортивні вправи. *Німеччина, 1930-ті рр.*

279

Спортивні вправи. *Італія, 1930-ті рр.*

280

Спортивні вправи. *Радянський Союз, 1930-ті рр.*

281

Спалення книжок. *Німеччина, 1930-ті рр.*

282

Засудження ворогів народу. *Україна, 1930-ті рр.*

1. Що зображено на фото (джерела 278–280)? Які країни представлені у фотодокументах?
2. Які символи є на фото 278, 280? Як ви думаєте, чому саме такі символи стали формою масових спортивних вправ? У яких країнах?
3. Як ви думаєте, які саме і чому спалюють книжки (джерело 281)?
4. Прокоментуйте джерело 282 та підпис до нього.
5. Чому на кожній фотографії присутня значна кількість людей?

283 Газетне повідомлення

Вечірня імла огорнула шляхи станції Самозванка Курської залізниці. Неподалік у полі, біля сигнальної будки чергував сигнальник-ударник т. Кисельов. Він пропускав потяги, що йшли на Курськ і на Москву.

Увагу Кисельова привернув величезний стовп вогню, що зметнувся в полі неподалік від сигнальної будки. Це загорівся будинок, у якому жив Кисельов із своєю родиною.

Що робити? Бігти з поста гасити пожежу – отже, поставити під безпосередню загрозу потяги, що проходили, порушити обов'язок честі пролетаря Радянської країни, зганьбити себе; залишитися на посту – значить позбавитися майна, нажитого невтомною працею, залишити без допомоги дружину і дітей.

Кисельов вирішив пожертвувати «своїм», аби не постраждало громадське.

Кисельов поста не залишив.

Він бачив, як полум'я пожирало будинок разом з усім майном, чув, як валилися стіни, падав дах. І коли через 2 години прийшов його змінник, Кисельов замість свого будинку знайшов руїни. Згоріло все – і будинок, і майно. Товариші дали притулок наляканій родині.

У Радянській країні народжувалися нові Герої соціалістичної праці, що самовіддано боролися за соціалізм. До лав цих славних ударників увійшов і Кисельов, що чесно виконав свій пролетарський обов'язок.

Дирекція Курської дороги і Дорпрофсож по заслугах оцінили взірцевий вчинок ударника-сигнальника.

Правда. – 7 декабря 1932 г.

6. Які думки, почуття повинно було викликати це повідомлення? А які ваші враження? Що оспівує газета? Чому саме в цій газеті надрукували це повідомлення? Як ви думаєте, наскільки реальними були події, описані в газеті?

284 Газетні повідомлення

Емігрантська газета про радянське суспільство. Радянська Росія – країна ідеального відпочинку

Іноземець може жити в найбільшому радянському місті, ходити серед вуличного натовпу і в той самий час почувати себе більш одиноким, ніж у нетрях Аляски чи на сніжних вершинах Гімалаїв.

Сегодня. – Рига. – 11 июня 1931 г.

Радянський режим перевершив гірші сторони царизму

Англійське радіо із Лондона розповсюдило промову відомого знавця Росії професора Перса про сучасний та минулий режим Росії. Перс говорив, що комуністи «перевершили гірші сторони царизму», немає ні свободи виборів, ні свободи слова.

Відбувається формування «рабської душі» і постійне знищення почуття власної гідності. Нічого гіршого у вихованні уявити собі не можна.

Сегодня. – Рига. – 13 июня 1931 г.

285 Офіційний документ

Промова товариша Постишева на XVII з'їзді ВКП(б) (Засідання 27 січня 1934 р., вечірнє)

Порівняйте дореволюційного робітника або робітника капіталістичної держави з нашим радянським робітником. Наш робітничий клас став іншим. У його свідомості відбулися корінні зміни. Він – робітник – почуває себе творцем нового життя, науки, мистецтва. Він опановує висоти техніки, він створює найскладніші машини. Він будує гіганти-заводи. Він будує нове сільське господарство. Він вивчає природу, б'є рекорди, піднімаючись у стратосферу, – рекорди, яких не брав ще капіталістичний світ. Він вивчає Арктику. Він створює мистецтво, музику, використовуючи всю спадщину буржуазної культури, у тій її частині, яка потрібна й корисна для того, щоб рухатися вперед. Він створює свою культуру.

http://17.by.ru/3_2.htm.

7. Ознайомившись із джерелом 285, визначте, про які якості нової людини каже Постишев. Наскільки картина, змальована ним, відповідає дійсності?
8. Чому, на ваш погляд, іноземець (джерело 284) відчуває себе саме так? Як ви розумієте словосполучення «рабська душа»? Як співвідносяться джерела 284 і 285? Прокоментуйте.

286 Погляд дослідника

Я спочатку виділив би три основні ознаки «нової людини». По-перше, це безмежна відданість вищій цілі, яка полягає в побудові ідеального суспільства на землі. Тобто – фанатична віра в ідею комунізму.

По-друге, рішучий перехід від ідеї до дії, «нова людина» не мрійник, а діяч і практик. І одне з її головних завдань полягає в тому, щоб усіх зробити схожими на себе і тим самим побудувати комунізм.

По-третє, нова людина обов'язково виступає як представник маси чи класу, який через неї і здійснює свій ідеал. «Нова людина» аж ніяк не одинак. Навіть якщо за якихось обставин їй доводиться діяти одній, усе одно психологічно вона відчуває зв'язок з колективом, що незримо стоїть за нею. Цей колектив називається «партія», «клас» чи навіть «весь радянський народ» і в ідеалі складається чи повинен складатися з «нових людей». Тому «нова людина» виконує не свою власну, а неодмінно велику, «загальну» справу. Окрім цієї «загальної справи», вона не має інших, особистих, відособлених інтересів. Загальне для неї стає особистим. Говорячи «я», вона має на увазі «ми» – ми, передові борці й будівники комунізму.

Синявский А.Д. Основы советской цивилизации. – С. 160.

9. Як ви думаєте, чому саме такі риси «нової людини» виділяє дослідник (джерело 286)? Які ще риси ви можете додати з огляду на матеріал попередніх параграфів?

287

«Конвеєр пологового будинку».
Москва, 1930-ті рр.

288

«Молочна фабрика». Жінки-робітниці зціджують материнське молоко для своїх дітей під час обідньої перерви на фабриці.
Москва, 1930-ті рр.

289

Творення нової людини

290

Погляд дослідника

Ті, хто прагне тотального панування, мусять знищити будь-яку мимовільність, що її завжди породжує саме існування індивідуальності, і викоренити її в найбільш особистих формах, незалежно від того, наскільки аполітичними й нешкідливими вони могли б видатися. Собака Павлова – взірець людини, зведеної до найелементарніших реакцій, сукупності реакцій, яку завжди можна ліквідувати й замінити іншою сукупністю реакцій, що проводитиметься точно так само, є моделлю «громадянина» тоталітарної держави; і такого громадянина не можна до пуття витворити поза таборами.

Аренд Х. Джерела тоталітаризму. – К., 2002. – С. 508.

10. Розгляньте джерела 287–290. Чи іронізують автори фотографій 287–288, надаючи їм назву «Конвеєр...» та «Молочна фабрика»? Порівняйте з карикатурою 289. Як ви думаєте, чому ці джерела подані в цьому параграфі? Співставте джерела 287–289 з 290. Які почуття і роздуми викликає у вас образ собаки Павлова (джерело 290)?

291 Погляд дослідника

Нова людина... може надто багато і довго вчитися, але при цьому дуже мало думати. Тому що думати – означає шукати, сумніватися, ставити запитання. А якщо світ легко і просто пояснюється і до кінця зрозумілий та очевидний – то думати не треба. Така стандартизована людина – людина маси – може бути найжахливішим породженням радянської цивілізації. І на ньому-то вона і тримається. За своїм духовним світом, за своїм моральним переконанням і навіть за інтелектом вона стоїть незмірно нижче від найтемнішого, найнеосвіченішого, найбезграмотнішого мужика. Тому що вона утратила всі чи майже всі добрі ознаки, які притаманні простим людям, а натомість придбала – нахабність, розв'язність, зарозумілість, готовність судити про все на світі й усе пояснювати, звичайно, найпримітивніше. Це дикун, якому здається, що він усе знає і що саме він перлина творіння, найпрекрасніша і найрозумніша істота у світі.

Синявский А.Д. Основы советской цивилизации. – С. 213.

292 Погляд дослідника

Формування нової людини – не пропагандистське гасло і не утопічна ілюзія. Це необхідність: без нової людини, адекватної новому суспільству, воно не матиме історичної перспективи. Інша річ, що починати будувати соціалізм доводилося, – говорив Ленін, – з тим людським «матеріалом», який залишився від проклятого капіталізму. Але новонароджуваний соціалізм мав виховувати свого розбудовника. Грандіозний, всебічно продуманий і послідовно здійснюваний план такого виховання (масового «виготовлення») нової людини включав у себе, з одного боку, руйнування традиційних структур життя й особистості (звільнення не тільки від соціальних і побутових забобонів, які справді спотворювали особистість, а й від складності людських зв'язків, – відповідно до спрощення її життєвого світу, засвоєння класового підходу, бінарного, чорно-білого мислення); з другого боку – створення нових соціально-культурних стимулів і нової міфології, що фактично переростала в нову релігію.

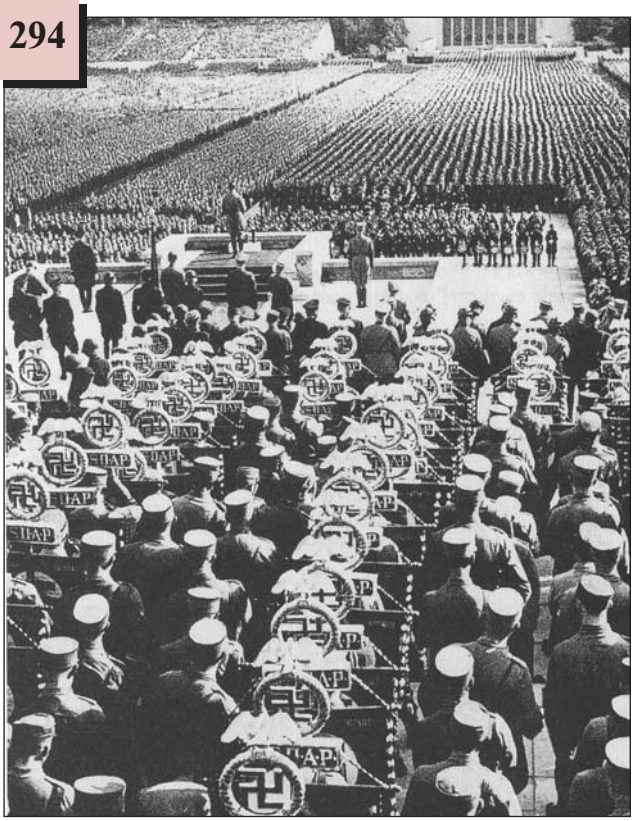
Дзюба І. Пастка... – С. 71.

293 Погляд дослідника

Гітлер також був привабливим для моралістичного менталітету багатьох німців, тобто для тих, які дуже прагнули до «моральної» поведінки, не володіючи кодексом моральних догм, що виникають із християнської віри. Гіммлер, свідомий масовий убивця, педантичний мучитель, був зразком людини, яка найкраще служила Гітлерові. Він уособлював чесноти СС – втілення нацистської «моралі» – таких, як віра, чесність, підпорядкування, твердість, скромність, бідність і хоробрість. Щодо СС Гітлер стверджував, що вона є більш могутнім і центральним мотивуванням для людини, ніж клас. Служіння расі, на відміну від служіння марксовому пролетаріату, було основою нацистського пуританства, характерного, як говорив Рудольф Гесс, комендант Аушвіца, для «холодного» і «кам'яного» менталітету ідеального нациста, що «переставав відчувати людські почуття», прагнучи виконати свій обов'язок.

Джонсон П. Современность... – С. 342.

294

З'їзд нацистської партії. *Нюрнберг, 1935 р.*

11. Що об'єднує джерела 291–294? Які спільні риси та відмінності в образі нової людини радянського та нацистського зразка виділяють дослідники?
12. Чим страшна стандартизація?
13. Чи зустрічаються риси, описані дослідниками, у ваших сучасників? Чим це можна пояснити?
14. Чи відбувається подібна стандартизація у наш час? Проведіть дискусію.
15. Як би ви прокоментували назву параграфа? Чи сформували суспільства XX ст. «нову людину»? Якою вона стала?

Завдання (можна виконати вдома)
Перед вами схема ідеальної жінки та ідеального чоловіка часів нацистської Німеччини, укладена сучасним дослідником. Складіть подібну схему радянської людини.

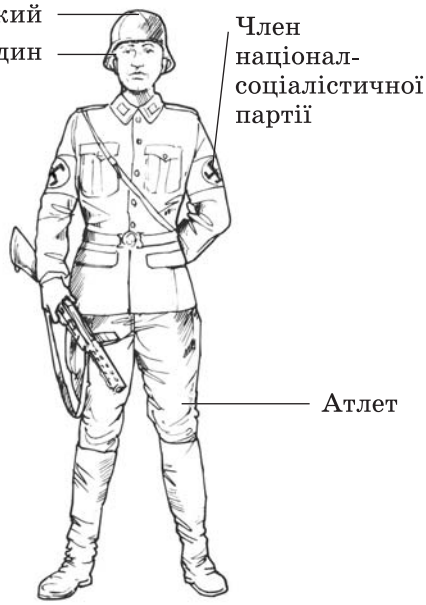
Ідеальна жінка

Вона сидить вдома, щоб:
- виростити багато дітей
- турбуватися про свою сім'ю
- створювати комфорт у домі
- вміти готувати із залишків

ОКРЕМІ СФЕРИ

Ідеальний чоловік

Його роль – бути частиною світу:
- політики
- війни
- праці

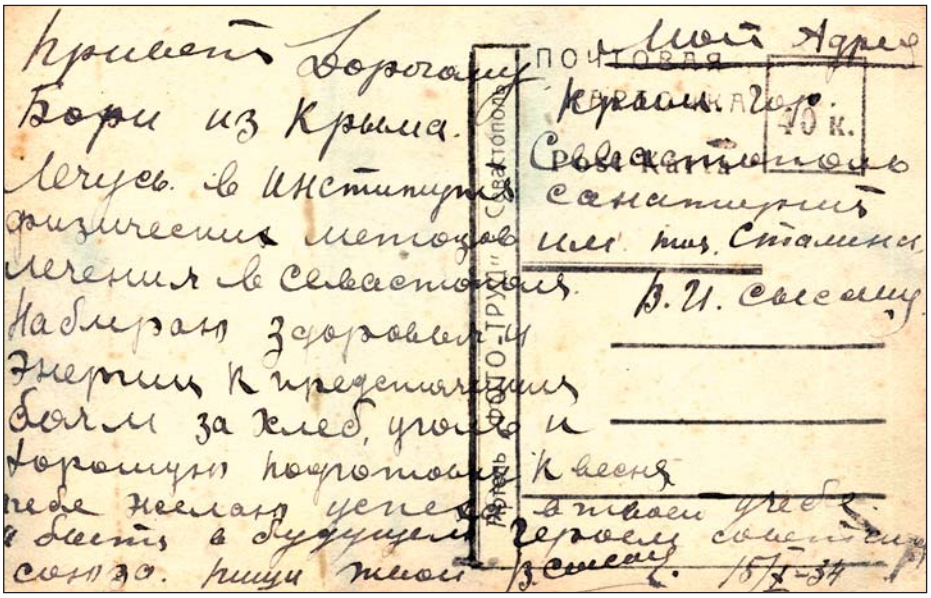
ВОНИ ОБОЄ:
• однаково важливі члени народних комун • самовіддані • здорові • «чистокровні» • фанатичні послідовники Гітлера

§ 49. СУСПІЛЬНА АТМОСФЕРА

Об'єднайтеся в групи.
1. Завданням першої групи є: на основі джерел скласти розповідь про суспільну атмосферу ентузіазму і підтримки політичних режимів.
2. Завданням другої групи є: на основі джерел скласти розповідь про атмосферу страху, що панувала в суспільстві.
Порівняйте і обговоріть результати роботи груп у класі.

295 Свідчення учасника подій

Поштова листівка 1934 р. (лицьовий та зворотний боки).

Привет дорогому Бори из Крыма. Лечусь в институте физических методов лечения в Севастополе. Набираю здоровья и энергии к предстоящим боям за хлеб, уголь и хорошую подготовку к весне. Тебе желаю успеха в твоей учебе и быть в будущем Героем советского союза. Пиши, твой (подпись).

Мой адрес: Крым, гор. Севастополь, санаторий им. тов. Сталина.
В.И.Сысоев

З особистого архіву Сисоєвої С.Б.
Відтворення тексту листівки зі збереженням правопису оригіналу.

296 Погляд сучасника

Радянський письменник про дитячі враження від 1930-х рр.

Потрапити на демонстрацію було радістю. Ми йшли, співали, вигукували гасла, ми проклинали підступи лорда Керзона і славили Стаханова, Бусигіна, Марію Демченко, ми знали імена перших ударників перших п'ятирічок краще, ніж імена кіноартистів, поетів, співаків.

Біля воріт нашого будинку зупинився перший радянський автомобіль «НАМИ». Довкола нього зібралася юрба. Водія качали. Автомобіль виглядав хирлявим, порівняно з «фордом», зате він був радянський!

Гранин Д. Ленинградский каталог. – Л., 1986. – С. 90.

297 Погляд очевидця

Із спогадів Леона Фейхтвангера про поїздку друзів у Москву 1937 р.

Згода і впевненість. Усвідомлення того, що держава не відриває у переважної більшості споживчі блага на користь незначної меншості, а, навпаки, дієво допомагає найрозумнішими методами всьому суспільству, це усвідомлення, підкріплене двадцятилітнім досвідом, ввійшло в плоть і кров усього населення і викликало таку довіру до керівництва, якої я досі ще не спостерігав. У той час, як на заході суспільство, навчене сумним досвідом, має до запевнень і обіцянок своїх урядів недовіру – недовіра настільки міцна, що іноді вважають, що певний факт повинен здійснитися саме тому, що уряд затверджує зворотне, – у Радянському Союзі твердо вірять, що обіцянки влади будуть виконані чітко і в призначений термін.

Цит. за: История Отечества в документах. 1917–1993. – Москва, 1994. – С. 133.

298 Погляд очевидця

Про ставлення радянської молоді до труднощів

Незважаючи на матеріальну скруту, як, наприклад нестача продовольства, надто гостра в ті часи, ні я, ні молодь, що мене оточувала, не відчували ніяких антирадянських почуттів. Ми просто знаходили виправдання всім труднощам у тій героїчній напрузі, якої вимагало будівництво нового світу... Атмосфера безстрашної боротьби за загальну справу – пуск заводу – захоплювала нашу уяву, пробуджувала в нас ентузіазм і як би ставила нас на передову, де про труднощі забували чи не звертали на них уваги.

Цит за: Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм... – С. 49.

299 Погляд дослідника

Ентузіазм мас – це те, що відзначали всі зарубіжні гості Країни Рад і що їх вражало. Ентузіазм політичний, трудовий, культурний – у значенні безоглядної публічної підтримки гасел партії. Під керівництвом Сталіна партія зуміла, – використовуючи потужні механізми пропаганди і роботу багатомільйонного, добре організованого активу, – створити атмосферу віри в майбутнє, у свій образ соціалізму, захоплення грандіозними планами та героїчними звершеннями й показовими подвигами (Чкалов, челюскінці, стахановці, рекордний переліт на американський континент, Паша Ангеліна, Поліна Осипенко), що йшли один за одним по наростаючій (теж талановита режисура!) і задавали тонус життю, створювали радісну напругу, постійне чекання нових чудес, уявлення про безмежні можливості «радянської людини»; вкупі з умілим розпалюванням ненависті й презирства до світу зла.

Дзюба І. Пастка... – С. 61.

300

Полотно радянського художника «Все вище і вище!» *1930-х рр.*

301а Погляд дослідника

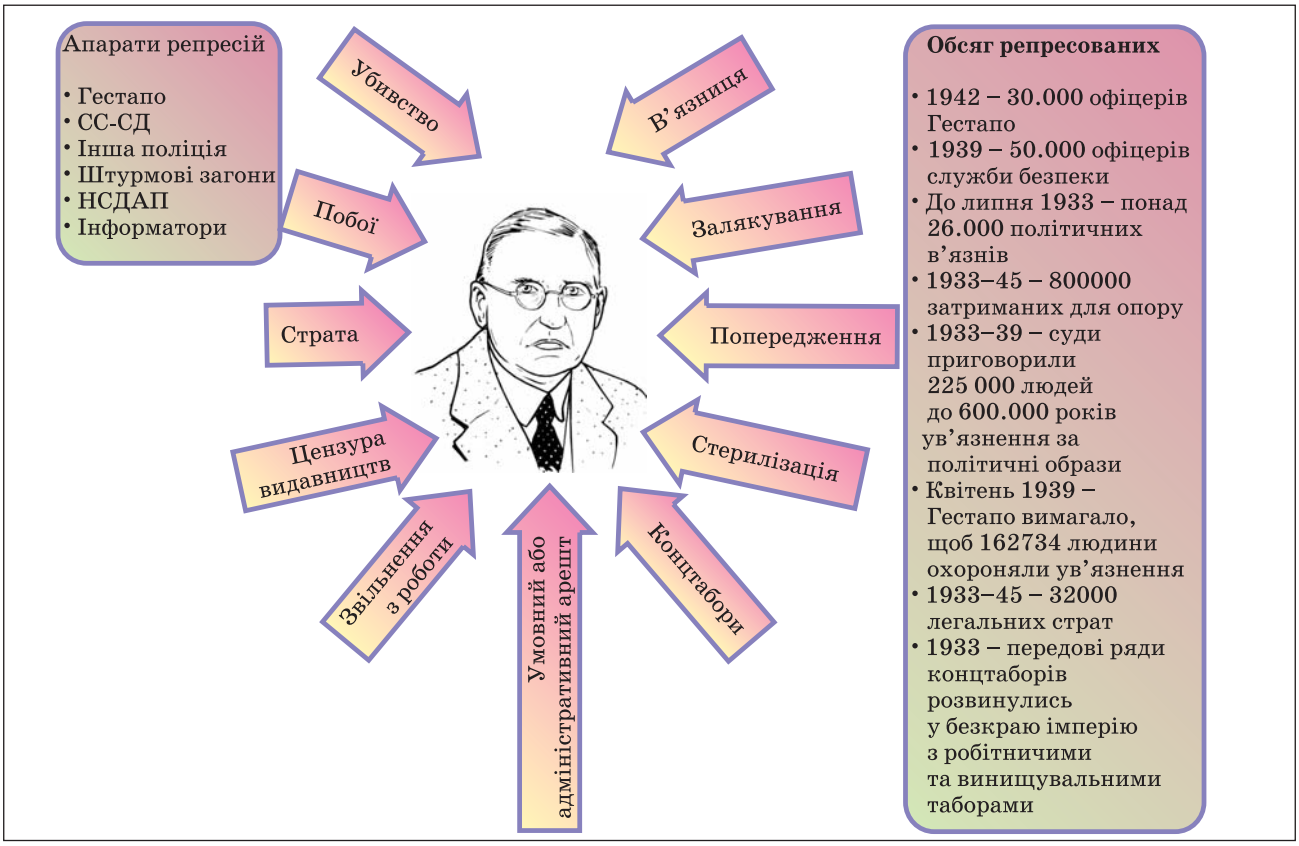
Іноземні спостерігачі, які побували в Німеччині до 1939 р., дивувалися тому, що німці зовсім не усвідомлювали себе «жертвою залякування й утисків з боку безсовісної і жорстокої диктатури». Навпаки, вони з щирим ентузіазмом підтримували її. Переважна більшість населення нічого не мала проти того, що її позбавили особистої волі, знищили безліч культурних цінностей, запропонувавши натомість «безглузде варварство», що життя і роботу піддали такій регламентації, якої не знали німці, котрих за багато поколінь привчили до строгого порядку. Більше того, багато іноземців поверталися з Німеччини з упевненістю: у країні відбуваються позитивні зрушення.

Якщо ці люди не ставали прихильниками нацизму, то, в усякому разі, ставилися толерантно до «нової Німеччини». Чому ж?

Долуцкий И.И., Журавлева В.И. Всемирная история XX века. – С. 375.

301б Погляд дослідника

Форми репресій у нацистській Німеччині

302 Погляд очевидця

Зі спогадів учителя Попеля М.В.

На свою голову, засумнівався у непогрішимості органів ніжинський учитель Попель Микола Васильович. Навідавшись за місцем народження до райцентру Ситківців Вінницької області, сказав начальникові райвідділу НКВД Савченку: «Даремно мого брата Володю засудили на 10 років. Адже він теж учитель, лейтенант запасу». Начальник вирішив йому ті недоречні сумніви з голови вибити. Запроторив до тюрми й знущався два тижні. Опинившись на волі, пригнічений своєю безмежною беззахисністю перед не передбачуваними сюрпризами долі, вчитель написав у ЦК: «Наді мною знущалися морально і фізично. Я втратив спокій і впевненість у завтрашньому дні. Мені се здається, що будь-якої миті я можу бути заарештованим всупереч усім правам, дарованих мені Сталінською Конституцією, за примхою того чи іншого представника влади, без оглядки на те, що я ніколи ні словом, ні ділом, ні помислом не грішив проти мого народу».

Цит. за: Шкварчук Б. На казарменому становищі. – С. 156.

303 Погляд учасника подій

Витяг з листа М. Грушевського до Й. Сталіна

Слідчий відкинув мої свідчення; він не дозволив мені їх записати, вирвав папір з рук, рвав папери, якщо я писав не те, що він хотів. Вживаючи різкі вислови та інші засоби психічного впливу, він наполягав, щоб я покаявся в усьому, у чому мене, мовляв, викривають свідчення інших залучених – їх ціла купа і вони одноголосно вказують на мене, як на керівника. Якщо я підтверджу їх і щиросердне каяття, це полегшить долю всіх залучених і мою, у протилежному випадку будуть заарештовані усі близькі мені особи, будуть здійснені десятки повальних обшуків, розорені десятки квартир, зірвані підлоги і стіни, близькі мені особи будуть вислані до концентраційних таборів, де їх розстріляють...

ДА СБУ. – С. № 11130. – Арк. 102–103. Цит. за: Шаповал Ю. Московський період і смерть М. Грушевського (1931–1934): невідомі документи і факти // Кіровоградщина на зламі тисячоліть. Стан, проблеми, перспективи. Всеукраїнська науково-практична конференція. – Кіровоград, 1999. – С. 205.

304 Погляд очевидця

З листа Сокман С.А. до Радянського керівництва

Товаришу Сталіну Йосифу Віссаріоновичу, товаришу Молотову В'ячеславові Михайловичу, товаришу Калініну Михайлові Івановичу.

Тільки налагодивши транспорт, можна було переходити до такого жорсткого заходу, як звільнення за прогул кожного, хто спізнився на 20 хвилин. Після постанови відразу ж розпочалася боротьба самих робітників із прогульниками.

Усіх, хто ніколи ще не спізнювався, опанувала паніка... страх – «спізнитися»... Виходять за годину, за дві раніше, штурмують трамваї, скупчуються на підніжках, падають... без ніг, без рук, без голови – усе одно... Одна думка – «не спізнитися»...

Яка може бути продуктивність працівника після такого «авралу»... Працездатність у перші години роботи (у нормальний час найефективніші) зараз, безумовно, значно знижена. Хіба паніка, страх може стати стимулом до зміцнення труддисципліни?

28/1.39 р.
Сокман Сара Самуїлівна

РДАСПІ. – Цит. за: http://svoboda.org/programs/hd/

305 Газетне повідомлення

Із вражень американки, що повернулася з Радянського Союзу, Нью-Йорк, 29 квітня

Із Москви приїхала пані Мемі Уоррен, дружина інженера, який перебував на службі у більшовиків.

Від свого імені та дружин інших працюючих у СРСР американських інженерів пані Уоррен рекомендує не їздити до радянської Росії...

Украй тяжка моральна атмосфера, в якій доводиться жити. Оточуюча пригніченість, постійне відчуття страху заражають. Американцям, здавалося б, червоний терор не загрожує, але і їм передається загальний психологічний стан населення.

Последние новости. – Париж, 30 апреля 1931 г.

306

Радянський плакат «Ежовые рукавицы»

http://www.gendercide.org/case_stalin.html

307 Погляд дослідника

Молох ДПУ-НКВС уже не задовольнявся «класово ворожими елементами», і тоді Сталін пустив у хід геніальний термін «ворог народу», позбавлений соціальної прив'язки: «ворогом народу» міг стати хто завгодно, а саме застосування цього означення до когось уже означало непотрібність будь-яких доказів – пізно! Саме він «плавно» перевів диктатуру (партії > вождів > свою особисту) в терор. Терор не як акцію (цього вистачало і за Леніна – Троцького), а як спосіб керування державою, як стан суспільства.

Дзюба І. Пастка... – С. 59.

308 Погляд дослідника

Інформаційну функцію здійснював НКВС окремо від каральної, хоча обидві вони часом переплітались, коли НКВС вирішував заарештувати когось за дуже обурливі антирадянські висловлення. Однак НКВС був не єдиною державною установою, яка займалася виявленням народних настроїв. І партія, і комсомол, і політичне керівництво армії регулярно подавали рапорти про настрої серед своїх кадрів; від них же організація вимагала застосовувати дисциплінарні заходи стосовно окремих своїх членів, що виявляють надто помітне невдоволення. Навіть такі установи, як бюро перепису населення і місцеві виборчі комісії, були залучені до справи виявлення настроїв громадськості.

Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм... – С. 202.

309 Погляди сучасників

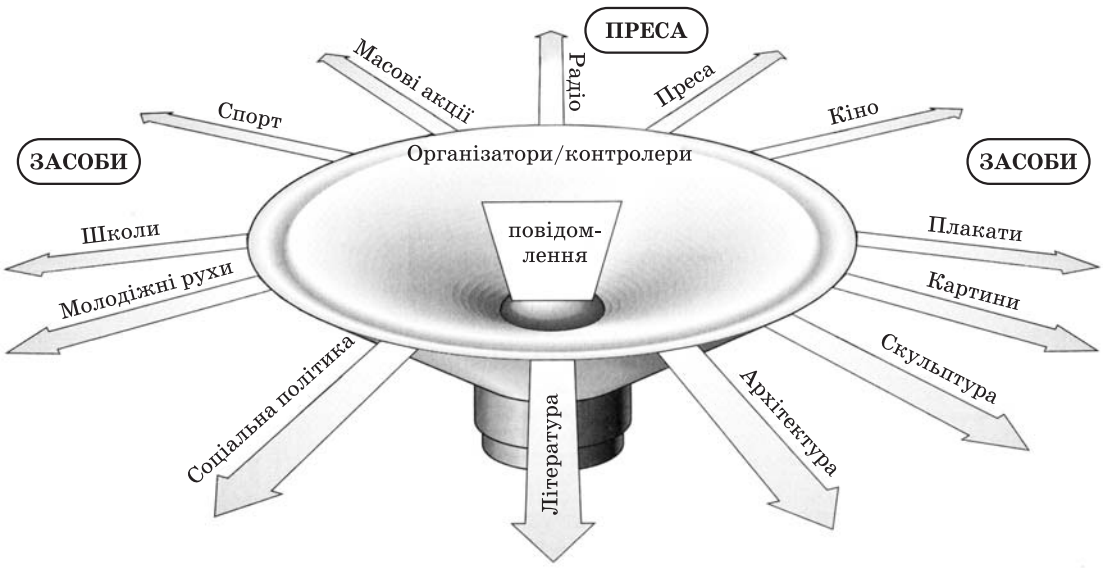
Про страх у суспільстві

Еміль Людвіг запитав Сталіна: «Мені здається, що значна частина населення Радянського Союзу відчуває почуття страху перед радянською владою і що на цьому почутті страху у певній мірі ґрунтується стійкість Радянської влади».

«80 % усіх обстежених, – говорив проф. Бородін, герой п'єси А. Афіногенова «Страх», – живуть під вічним страхом окрику чи втрати соціальної опори. Молочниця боїться конфіскації корови, селяни – насильницької колективізації, радянський працівник – безупинних чисток, партійний працівник боїться обвинувачень в ухилі, технічний працівник – обвинувачення в шкідництві. Ми живемо в епоху великого страху».

Цит. за: Геллер М., Некрич А. Утопия у власти. – С. 25.

3. Напишіть на основі джерел та обговорення в класі коротку характеристику моральної атмосфери суспільств Радянського Союзу та нацистської Німеччини.
Порівняйте висновки та подискутуйте:
– про загальну атмосферу;
– про міру довіри до історичних джерел, як їх треба використовувати при творенні картини історичного минулого;
– про те, що «и лишь историку дана возможность врать документально» *«лише історик має можливість брехати документально»* (Ігор Губерман).
4. Розгляньте наступну схему, що показує чинники суспільного впливу на людину в нацистській Німеччині. Чи можна її застосувати до радянського суспільства? Чому саме людина стає об'єктом такого масованого впливу? Прокоментуйте.

§ 50. ТОТАЛІТАРИЗМ: ВТІЛЕНІ УТОПІЇ

310 Погляд дослідника

Двадцяте століття – це взагалі епоха здійснених чи здійснюваних утопій. Причому ці утопії, здійснюючись, набувають найчастіше образу і форми ідеологічної держави. Не політика і не тільки національне почуття рухає утворенням цих держав, і не тільки якісь стихійні соціальні процеси, а значною мірою ідеологія, що найчастіше обґрунтовує себе більш-менш науково і здійснюється в матеріальному вигляді...

Цей процес утворення нових держав якогось зовсім нового, ідеологічного типу відбувається в найкоротший термін і супроводжується величезними суспільними потрясіннями. Ідея, перемагаючи, підверстує до себе життя всього народу й суспільства і перебудовує світ подібно до себе.

Синявский А.Д. Основы советской цивилизации. – С. 43.

311 Погляд дослідника

Тоталітаризм генетично зв'язаний з «повстанням мас» (як визначив це відомий іспанський філософ Ортега-і-Гассет), із переходом від традиційного до індустріального, масового суспільства і представницької демократії, з процесом модернізації, причому модернізації, що доганяє.

Образ монолітної держави, тоталітарної в повному розумінні цього слова, у якій всесильний режим, що цілком контролює економіку і соціальну сферу, винятково шляхом насильства і терору керує безмовним, атомізованим суспільством, жертвуючи ним для досягнення суто утопічних цілей, при усій своїй публіцистичній привабливості, далекий від реальності. Такої держави, такого суспільства, такого режиму історія XX ст. не знає; отже, вона не знає і такого тоталітаризму. Більше того, викликають сумнів розповсюджені нині поняття – тоталітарне суспільство, тоталітарна свідомість, навіть тоталітарна держава... Мова може йти лише про специфічний тип політичного режиму, що, зрозуміло, накладає свій відбиток і на суспільство, і на його свідомість, і на державу, але не створює нових їхніх різновидів.

Голубев А.В. Власть и общество в СССР: тоталитаризм как феномен российской истории XX века. http://klio.webservis.ru/doc22/47.htm

312 Погляд дослідника

Є підстави говорити про тоталітаризм, як про продукт саме сучасної історії, тому що лише на певній стадії суспільного і науково-технічного розвитку політична влада змогла одержати засоби, які можна було б використати для всеохоплюючого контролю над суспільством.

Хорос В.Г. Русская история в сравнительном освещении. Пособие для учащихся старших классов с углубленным изучением истории, гимназий и лицеев. – М., 1994.

1. Визначіть, на які основні чинники формування тоталітаризму звертають увагу автори джерел 310–312. Що спільного і відмінного у поглядах дослідників?
2. Як ви розумієте поняття «гомо совєтікус»? Які метафори застосовує Ш. Фіцпатрік (джерело 313) стосовно радянського суспільства? Чи відповідають вони, на ваш погляд, реальним характерним рисам радянського суспільства, про які ви дізналися раніше? Погодьтеся чи заперечте точку зору дослідниці, аргументуючи свою позицію.

313 Погляд дослідника

Якщо ми подивимося, які моделі і метафори радянської держави можуть допомогти нам зрозуміти повсякденну практику homo sovieticus, то нам надано кілька можливостей. По-перше, радянське суспільство може бути описане як в'язниця чи казарма. Тут бачимо ті самі елементи регламентації, строгої дисципліни і ув'язнення усередині закритої установи з власним суворим кодексом поведінки, яка часто-густо незрозуміла для сторонніх. Поведінка ув'язнених і рядових солдатів відображає страх перед покаранням, що може

бути за невиконання наказів чи будь-якої іншої провини. Різка межа відокремлює в таких установах охоронців та офіцерів від ув'язнених і рядових: таке саме протиставлення «ми – вони». Грубе поводження з боку охорони/офіцерів викликає обурення, але це вважається нормально. Серед ув'язнених є інформатори, але, однак, «стукачество» рішуче засуджується в їхньому товаристві. Дезертирство/спроба втечі строго карається. В армії посилено насаджується дух патріотизму і усвідомлення патріотичного обов'язку.

Інший спосіб зображення радянського суспільства – це порівняння його зі школою закритого типу, наприклад школою-інтернатом. Школа – також закрита установа з власними звичаями і дисципліною. У ній насаджується шкільний дух – місцева форма патріотизму. Соціальна прірва розділяє вчителів і учнів; процвітає нашіптування вчителям, однак в учнівському товаристві схваленням не користується. Вчителі часто читають нотації, пропагуючи такі чесноти, як охайність, тиху поведінку, ввічливість, повагу до батьків і до шкільного майна. Учні в душі можуть з ними погоджуватися чи не погоджуватися, однак у будь-якому випадку вважають подібні цінності придатними лише для суспільної сфери, де панують вчителі, а не для особистого спілкування з однокласниками. Багато дій у школі мають назву добровільних, проте на ділі є обов'язковими, і в цілому учні часто помічають і потай висміюють лицемірство шкільних проповідей і їхню невідповідність велінню вчителів.

Однак між школами й іншими закритими установами існує важлива відмінність – школи виконують освітню функцію. Школа – цивілізований інститут: зміст її існування полягає в тому, щоб прищеплювати дітям знання і навички поведінки, які будуть необхідні їм для дорослого (культурного) суспільства, куди вони рано чи пізно вступлять. Більшість учнів погоджується з думкою, що яким би неприємним не здавався їм процес навчання, він у кінцевому результаті служить їхньому благу. Безсумнівно, така модель ближча до власної уяви радянського режиму про себе як про освічений авангард, що виконує місію цивілізуючи. Освіта була однією з вищих цінностей режиму; школа – як, наприклад, в епітеті «школа соціалізму», що вживається стосовно найрізноманітніших радянських інститутів, від профспілок до армії – однієї з ключових метафор.

Нарешті, є ще один, менш піднесений образ радянської держави, що може допомогти дізнатися про повсякденну практику життя в СРСР: благодійна їдальня чи фонд допомоги постраждалим (від голоду, землетрусу, повені).

Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм... – С. 271.

314а

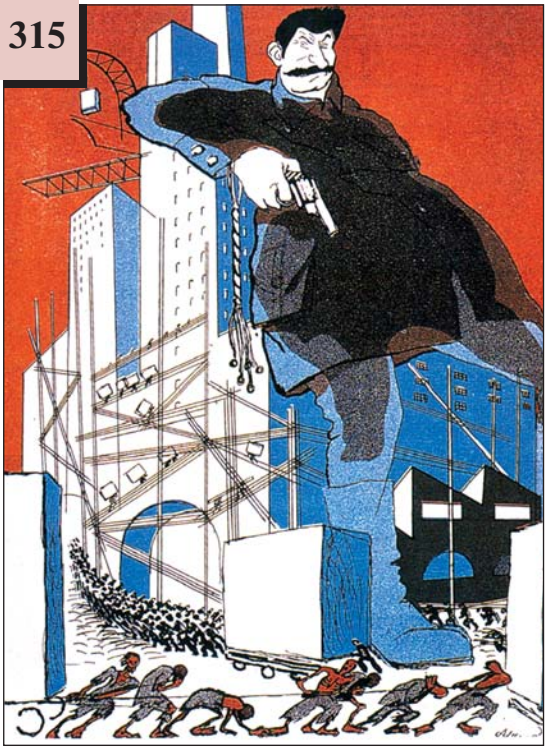
Карикатура, опублікована російським еміграційним виданням у Парижі 1936 р. Надпис зверху: «Сталінська конституція», надпис знизу: «Засідання нової Верховної Ради».

314б

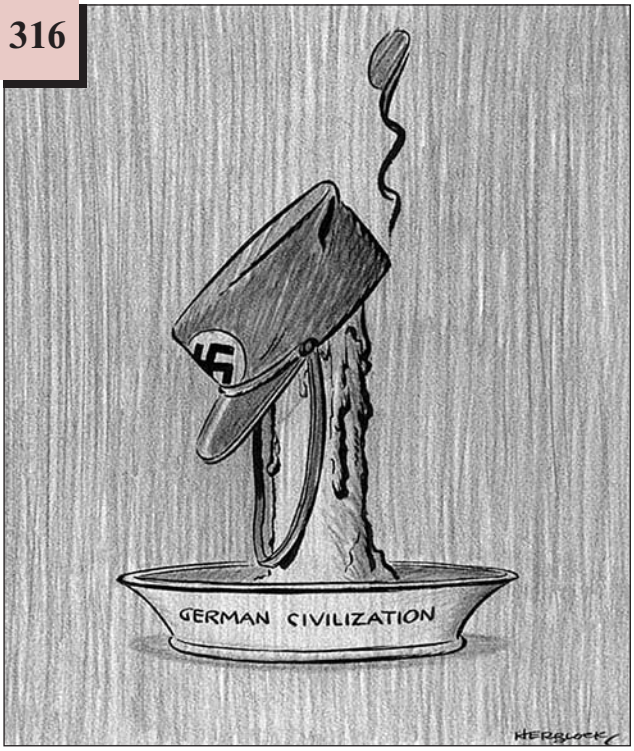
Німецька карикатура Ст. Рота «Мистецтво стає надзвичайно безпосереднім та щирим під наглядом націонал-соціалізму».

315

«Контроль Сталіна над СРСР».
Французький плакат *1930-х рр.*

316

«Світла, більше світла».
Німецька карикатура. *1930-ті рр.*

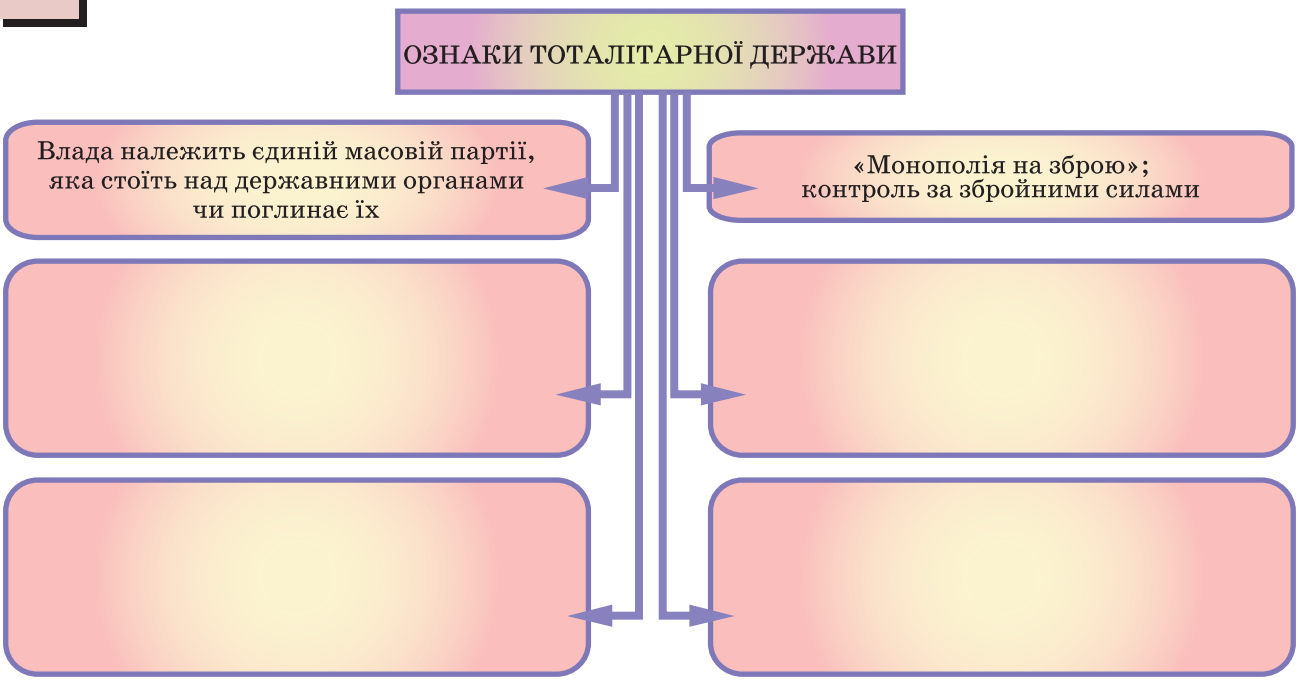
317 Погляд дослідника

Політичний світ, який ми знали після більшовицької і фашистської революцій, був розділений, передовсім, конфліктом не між правими і лівими, а між представницькими демократіями і антидемократичними «ідеократіями». Суперництво було між системами, що основують свою легітимність на результатах виборів, і системами, чия легітимність і повноваження тримається на ідеології, що вважається безпомилковою, керівництві «харизматичного лідера» і збройному тискові керівної партії. Серед цих останніх рухів і режимів немає правих чи лівих. Є тільки антидемократичні системи.

Gregor A.J. The Faces of Janus: Marxism and Fascism in the Twentieth Century. New Hawen; London, 2000. – P. X.

3. Порівняйте зміст, художні засоби, ідеологічну спрямованість карикатур 314–316. Як вони співвідносяться із джерелами 310–313? Чи можна застосувати карикатуру 314 до опису радянського суспільства, а аналіз джерела 313 – до нацистського? Так? Ні? Чому? Як ви думаєте, чому для назви карикатури 316 автор вибрав останні слова німецького письменника-гуманіста Гете «Світла, більше світла»?
4. Які додаткові риси тоталітаризму як системи ви можете назвати після ознайомлення із джерелами 314–317?
5. Чи можливий дійсно повний контроль над суспільством, над особистістю? Чи можна вважати такий контроль тільки проявом тиску держави на особистість? Які саме і наскільки психологічні особливості людини чи групи людей сприяють встановленню тоталітарного режиму? Чому саме XX ст. виявило феномен тоталітаризму?
6. Російська дослідниця Т. Коваль сформулювала ознаки тоталітарної держави у своєрідній схемі. Деякі віконечка цієї схеми свідомо залишені порожніми. Заповніть їх, обґрунтовуючи власну позицію.

317а Схема

§ 51. ЛЮДИНА В УМОВАХ ТОТАЛІТАРИЗМУ

318 Офіційний документ

Заява голові колгоспу

Голові ... с/с від гр-ки У. Євг. Ол-др.

Прошу с/раду видати мені довідку про те, що я розірвала зв'язок з батьком – служителем релігійного культу... гр. У. А. В. Раніше мене, як неповнолітню, стримували вдома батьки, почасти не могла виїхати... у зв'язку з неотриманням паспорта.

Тепер, досягши повноліття і розірвавши зв'язок з родиною, я стану в ряди трудящих і буду працювати для Радянської країни.

12/V.1935 р. (підпис).

http://www.hro.org/editions/karta/nr2627/arhiv.htm

319 Газетне повідомлення

Куркуль користується колгоспними кіньми

У колгоспі «13-річчя Жовтня» Городницького р-ну Київської обл. діються неподобства. Цілком зазнав впливу куркулів голова колгоспу Поліщук. Його тесть, хоча і не є членом колгоспу, зате завдяки зятю користується колгоспними кіньми для свого господарства. Своїх коней куркуль розпродав.

Завгосп колгоспу Чепель перед тим, як іти до колгоспу, також розбазарив усе своє майно, щоб колгоспу нічого не дісталося. За колгоспним добром немає ніякого догляду, інвентар валяється під дощем, псується.

Треба покласти край цим неподобствам.

Волков, Литвинчук.

Правда. – 12 декабря 1932 г.

320 Погляд дослідника

24 травня на пленумі Любецького райкому вчитель Стрілко покритикував завпіонервідділу райкому Сигалович Дору. Скривджена дівчина довго тамувала кривду, потім, назвавшись «чоловіком літнього віку», написала на його ім'я, начальника райвідділу НКВС Векслера, анонімку про районну терористичну організацію у складі вчителів Бурмаки, Конашевича, Стрілка, Товчка і одного незнайомого з

Чернігова, очевидно, керівника. Мовляв, узнала про них, коли вони під виглядом випивки обговорювали свої контрреволюційні плани. Мета злочинців – убити Косіора і Постишева, якщо вони колись навідаються до району. Чекісти за рядом другорядних ознак з похвальною оперативністю вийшли на авторку. Не заарештували – спершу заслухали на закритому засіданні райкому. «Я легковажна, в дитинстві рахітом перехворіла, – виправдовувалася дівчина, – а донос на Стрілка написала з ревнощів. Хай би ходив зі мною, а не з Мільштейн. Чим вона краща?» Дорі не повірили: так гарно збрехати, вигадати всілякі подробиці – неможливо; очевидно, щось таке є, може, й сама учасниця. Вигнали з усіх посад, завели кримінальну справу.

Шкварчук В. На казарменому становищі. – С. 71.

321 Погляд очевидця

Зі спогадів О. Горової

Як реагували люди навколо (на арешт батьків)? Арндти (сусіди) підтримували нас із перших днів до самої війни на очах усього будинку, де, звичайно, жили різні люди, могли знайтися й донощики. Якась сусідка (не пам'ятаю хто), зустрівши мене на сходах, рвучко обійняла, пригорнула до грудей мою голову і швидко пішла далі, а сусідка з квартири навпроти, зустрівши маму, сказала: «У нас ні за що не ув'язнюють». Думаю, що сказано це було від страху, який охопив тоді багатьох.

Горовая Е. История нашей семьи. http://www.judaica.kiev.ua/Eg7_p255.htp.

322 Погляд дослідника

У 1937 р. одного з ленінградських комсомольців було виключено з лав ВЛКСМ, сформулювала контрольна комісія обкому, «за нецензурну лайку на адресу портрета Леніна, який випадково впав на нього».

Лебина Н.Б. Повседневная жизнь советского города. 1920 – 1930 годы. – С. 153.

323 Погляд дослідника

Терор для суспільства в цілому означає набагато більше, ніж просто страждання жертв та їхніх родин і побоювання інших стати жертвами... Суспільний досвід терору включає і досвід ката, і досвід жертви, і досвід того, хто здійснює насильство, і досвід страждаючого від насильства. Те саме справедливе й щодо індивідуального досвіду терору: навіть ті, хто ніколи не доносив на співгромадян за власною волею, під час Великого Терору не захищали друзів... поривали стосунки з родинами «ворогів народу» і найрізноманітнішими шляхами ставали учасниками процесу терору.

Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм... – С. 228–229.

1. Що, на ваш погляд, об'єднує джерела 318–323? Запропонуйте назву для цієї групи документів.
2. Чому авторка заяви (джерело 318) відмовляється від батька? Чим це пояснити? Чи багато було, на ваш погляд, подібних випадків? Як ви думаєте, чи маємо ми право засуджувати цих людей?
3. Як би ви назвали лист до головної радянської газети двох українських селян (джерело 319)? Як ви думаєте, які наслідки він мав?
4. Які почуття викликають у вас джерела 320–321? Чому «Дорі не повірили»? Чи могла кожна з ситуацій, описана у джерелах 320–321, закінчитися інакше? Поясніть свою думку.
5. Яка головна думка документа 321? Чим зумовлюється різна реакція людей на подібні ситуації?
6. Чому, на вашу думку, джерела згруповані саме в такому порядку? Як ви розумієте думку Ш. Фіцпатрік (джерело 323) про «досвід катів та досвід жертв»? Який досвід є руйнівнішим для людини та суспільства? Чому? Прокоментуйте.

324 Погляд сучасника

З листів П.Л. Капіци* до Й.В. Сталіна

12 лютого 1937 р.

…Арешт Фока** є актом грубого поводження з ученим, що також, як і грубе поводження з машиною, псує її якість… Таке ставлення до Фока викликає як у нас, так і в західних учених внутрішню реакцію, подібну, наприклад (до реакції) на вигнання Ейнштейна з Німеччини… Таких учених, як Фок, у нас небагато, і НИМИ може пишатися союзна наука перед світовою наукою, але це стає важко, коли його саджають у кутузку…

28 квітня 1938 р.

Сьогодні вранці заарештували наукового співробітника інституту Л.Д. Ландау**… Немає сумніву, що втрату Ландау… як і для радянської, так і для світової науки… будемо дуже відчувати… Ніхто, як інший учений, про все це написати не може, тому я і пишу вам***.

Цит. за: История Отечества в документах… – С. 168.

325 Погляд сучасника

З листа І. Павлова в РНК СРСР 21 грудня 1934 р.

…Я рішуче не можу розстатися з батьківщиною і перервати тутешню роботу… Проте мені важко… жити тут і це є причиною мого листа в Раду… Ви сієте по культурному світі не революцію, а з величезним успіхом фашизм…

Те, що Ви робите, є, звичайно, тільки експериментом і нехай навіть грандіозним за відвагою… але… з невідомим поки що остаточним результатом… Експеримент страшенно дорогий… зі знищенням усього культурного спокою і всієї культурної краси життя. Ми жили і живемо під неослабним режимом терору і насильства. Якби нашу обивательську дійсність відтворити цілком… – це була б жахлива картина, приголомшливе враження від якої на дійсних людей навряд чи значно б пом'якшилося, якщо поруч з нею поставити й іншу нашу картину з чудово ніби знову виростаючими містами, дніпробудами, гігантами-заводами та незліченними ученими і навчальними закладами…

Треба пам'ятати, що людині, яка походить від тварин, легко падати, однак важко підніматися… Ті, що перетворені в забитих тварин, навряд чи можуть стати істотами з почуттям власного людського достоїнства…

Збережіть же батьківщину і нас.

Своевременные мысли, или Пророки в своем Отечестве. – Л., 1989. – С. 93–95.

326 Погляд очевидця

Зі спогадів про радянські вибори 1936 р.

12 грудня [1936 р.] стало масовим, всенародним святом… Сам Сталін наказав: у день виборів торгувати всім, як у вихідні дні, наступного дня всі базари закрити. Під наглядом активістів у селах прибрали двори і вулиці, заготували худобі корм і пійло, запаслися дровами, аби в знаменний день вільного волевиявлення трудящих колгоспники трохи розслабилися. Кожен колгосп мав організувати одноденні дитячі ясла, почастувати діток за свій рахунок цукерками, пряниками і ситром. Не дивно, що ще затемно люди потяглися сповнити свій громадянський обов'язок. На виборчих дільницях червоні прапори, портрети вождів і кандидатів, інша наглядна агітація. У буфетах – чай, білі французькі булочки, кондвироби, копчена риба, ковбаса, пиво, ситро. За оцінкою влади, в різних місцях одразу виникли черги – від 50 до 350 чоловік. Поруч музика, танці, співи. Вжили належних заходів проти вилазок класового ворога: пиятики, дебошів, підпалів, інших терактів. Люди слухняно пішли до урн. Чимало виборців перекреслювали хрест-навхрест усіх кандидатів, крали із кабін олівці, рвали на шмаття бюлетені, писали на них всілякі непристойності. У Недригайлівському районі… після розкриття урн, виявили на бюлетенях написи: «Все це дурман – треба Гітлера», «Хай живуть старі демократи, що борються з комуністами», «Демократів, що борються за нас і нашу Україну ніколи не задушать», «Буде час, коли настане кінець комуністам. Хай цей голос пролунає на весь світ – і т. д.» Очевидно, не просто було комусь наважитися й зуміти написати таке: «Голосую не за паразитизм і насильство над народом, яке січас існує в розгарі, а за сво-

---

* *Капіца П.* – вчений-фізик зі світовим ім'ям, директор Інституту фізичних проблем.

** *Фок, Ландау* – співробітники інституту.

*** Фока було звільнено після листа Капіци, а Ландау – ні.

бодне життя. Здумайте паразити як стогне і томиться все селянство і часть рабочего класа в тяжкій неволі, голі, босі і полуголодні. Хай буде проклят паразит Сталін і вся його свора, що так іздіваються над безвинним народом».

Шкварчук В. На казарменому становищі. – С. 136–137.

327 Погляд дослідника

...Влада не наважувалася вислати з країни євреїв, що перебували у шлюбі з німкенями, тому що побоювалися виступів жінок. Це дуже дратувало міністра пропаганди Йозефа Геббельса, і він зрештою наказав затримати й вислати з Берліна всіх євреїв, які там залишилися.

Побоювання нацистів виправдалися – жінки відмовилися змиритися з тим, що їхніх чоловіків вислали. Кинувши виклик гестапо і СС, тисячі жінок вийшли на вулиці й влаштували демонстрацію протесту перед будинком, у якому перебували їхні арештовані чоловіки. От що пізніше розповідала одна з демонстранток Шарлота Ізраель: «Ви – вбивці!» – кричали жінки охоронцям. Кричали – поки вистачало духу. Однак демонстрація увінчалася успіхом – більшості жінкам повернули їхніх чоловіків.

Брухвельд С., Левин А. Передайте об этом детям вашим... – С. 72.

7. Що поєднує документи 324–327? Яку назву ви дали б цій підбірці?
8. Чи можна вважати описані у джерелах явища проявом опору панuючому режиму? Поясніть свою думку.
9. Як ви вважаєте, протест проти чого вони виражають: режиму, особистої недолі, пригноблення особистості, суспільної атмосфери або чогось ще? Що могло бути результатом таких дій? Наскільки поширеними, на вашу думку, були такі форми протесту? Поясніть.
10. Ознайомтеся із джерелами 328–332 і з'ясуйте, що найчастіше було темою народної творчості. Як ви думаєте, чому?

328 Погляди очевидців

Медведенко М.І.

– *Складали пісні про організацію колгоспів?*

– Не чув. А анекдоти були: «У колгоспі добре жить, один робить – сто лежить».

Павліченко А.Г.

– *Скільки платили за трудодень?*

– Півтори копійки в день, где їх хочеш, там і дєнь... І на пудру, і на мило, і щоб на дєвочок хватіло...

Вільям Н. Трансформація громадянського суспільства. – С. 226, 228.

329

На вулиці знайшли курку, що повісилася, із запискою: «Прошу в моїй смерті нікого не звинувачувати. Повісилася через неможливість виконувати державну повинність – нести по два яйця в день».

Американець і росіянин засперечалися, хто більший діяч – Сталін чи Гувер. «Гувер – найбільша людина, він відучив наш народ пити», – говорить американець. – «А Сталін відучив наш народ їсти!» – відповідає росіянин.

Коваль Т.В. История России XX века. – С. 246.

330

Очеретом хата вкрита.
Зірка до дверей прибита,
І ні курки, ні свині –
Тільки Сталін на стіні.
Батьку Сталіне, дай мила,
Бо вже воші мають крила,
До Кремля вже долетять
І тебе, вождя, з'їдять.

Портрет темряви... – С. 251.

331

а) – Хто ваша мати? – Наша радянська Батьківщина.

– Хто ваш батько? – Наш великий вождь, товариш Сталін.

– Ваше заповітне бажання? – Швидше стати круглим сиротою.

б) Хтось вийшов на демонстрацію з плакатом: «Дякуємо товаришу Сталіну за наше щасливе дитинство». Парторг: «Ви що, знущаєтеся?! Ви ж старий. Коли ви були дитиною, Сталін ще не народився». – «От за це йому й спасибі!»

История СССР в анекдотах. – Рига, 1991. – С. 39.

в) Тов. Сталіну
Заява.
Прошу розстріляти мене за власним бажанням.

Борев Ю. Краткий курс истории XX века в анекдотах... – М., 1995. – С. 82.

332 Офіційний документ

Таємно.
Секретарю Райкому ВКП(б)
Повідомляємо, що нами виявлено, як в деяких колгоспах нашого району як клички для тварин використовуються загальнопоширені радянські слова і навіть прізвища вождів: так у колгоспі ім. «Ворошилова» – кінь масті рудої називається «Комсомолець».

У колгоспі «2-ї П'ятирічки» лоша під кличкою «Ворошилов». У Баженовському колгоспі кінь під кличкою «Сталін». Колгосп імені «Башкирові» – кінь масті соврасової під кличкою «Батрак». Колгосп ім. «Петровського» – кобила бурої масті під кличкою «Піонерка» і кобилиця соврасової масті під кличкою «Ударниця», лоша під кличкою «Повстанець». У Назимовському колгоспі коні під кличками: «Комсомолка», «Піонерка», «Косіор»... коня назв. «Ворошилов»; також була свиня під кличкою «Крупська».

Вищевикладене повідомляється для відомостей і вживання заходів до заміни даних кличок.

Лейтенант Держбезпеки (Коротков).
Пом. опер. уповн.
Сержант Держбезпеки (Краснопольський).
(подано зі збереженням мови оригіналу).

11. Що саме і чому турбує авторів джерела 332? До кого вони звертаються? Чому спецповідомлення проходить під графою «таємно»?

12. Які почуття викликає у вас ця добірка документів? Чи погоджуєтеся ви з виразом «світ вижив тому, що сміявся»? Як ви його розумієте?

333

Досвідчений зек дає пораду: «Якщо хочеш вижити, то запам'ятай: по-перше, їж кожного разу, коли дають, по-друге, спи і читай, коли видається можливість, по-третє, – щоранку чисти зуби». От усе, що не заборонялося робити в таборі, але до цього й не примушували. І тоді чищення зубів уже людський вчинок. А вчинки роблять нас, не тільки ми їх.

...У твоїй свідомості постійно має бути присутня межа, рубіж, який ти ніколи ні за яких обставин не переступиш, тому що зробивши це, ти перестанеш бути людиною.

Долуцкий И.И., Журавлева В.И. Всемирная история XX века. – Ч. 1. – С. 393.

334

Усе могло вважатися опором – тому що все було заборонено. Будь-яка діяльність, яка свідчила про те, що в'язню вдалося зберегти якісь залишки особистості, індивідуальності, сприймалися як опір.

Андреа Девото, італійський психіатр.

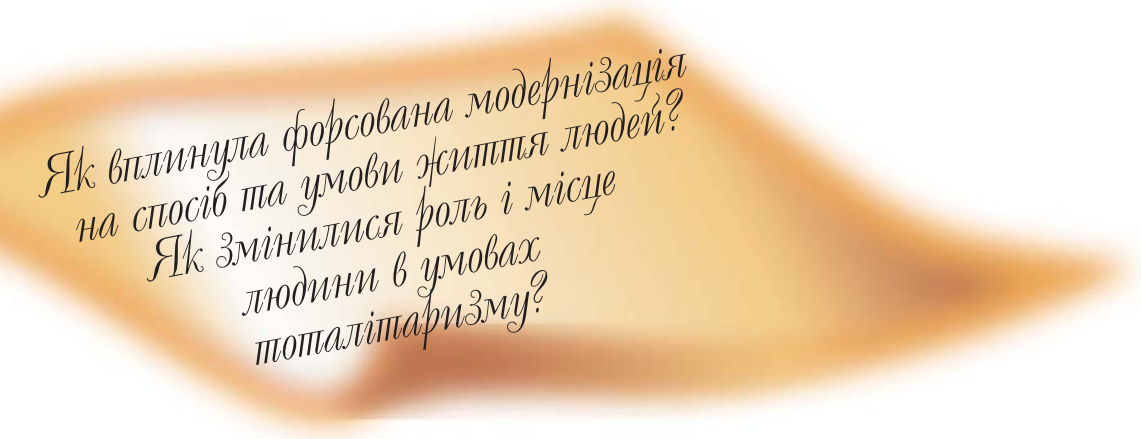
Цит. за: Передайте об этом детям вашим... – С. 67.

335

Коли моральну особистість убито, єдине, що не дає людям зазнати перетворення на живі трупи, – це індивідуальні відмінності, неповторна особистість. У стерильному вигляді таку індивідуальність можна зберегти послідовним стоїцизмом, і, певна річ, багато людей за тоталітарної влади знаходили і далі щодня знаходять притулок у цій абсолютній ізоляції особистості, позбавленої прав чи совісті.

Арендт Ханна. Джерела тоталітаризму. – К., 2000. – С. 505.

13. Як ви розумієте пораду зека (джерело 333)?
14. Яка думка об'єднує висловлювання 333–335? Як ви оцінюєте наведені судження, як песимістичні чи оптимістичні? Чому?
15. Організуйте дискусію «Людина в умовах тоталітаризму. Чи можливий спротив?»

Дорогі учні!

Ось ви і перегорнули останні сторінки нашого навчального посібника і зможете своїми власними очима подивитися на епоху, що представлена в ньому. Сподіваємося, що тепер ви зможете відповісти на запитання, які стосуються змісту посібника в цілому:

Яких змін під впливом модернізації зазнало економічне життя, соціальна структура та суспільні відносини в провідних європейських країнах та українських землях?

Як зміни в політичній організації держав впливали на суспільство і людину?

Який вплив мала епоха на повсякденне життя та людську свідомість?

Що спільного та відмінного у модернізаційних процесах в європейських країнах та на українських землях у 1900–1939 рр.?

Зміст

Розділ I. Світ входить у XX століття

§ 1. Так починалося століття 8
§ 2. Соціальна структура і соціальні зміни: 12
2.1. Соціальна структура 12
2.2. Соціальні зміни 16
§ 3. Обличчя політики. Спадок XIX століття 19
3.1. Політика: незвичайний ракурс 19
3.2. Політика: ідеї та погляди 22
§ 4. Так жили люди 26
§ 5. Що таке процеси модернізації 28
§ 6. Входження України у модерний світ 33
6.1. Економіка України і модернізаційні процеси 34
6.2. Українці і політика на початку XX ст. 37
6.3. Соціальні стосунки і повсякденне життя 39

Розділ II. Доба війни і революцій

Частина 1. Світова війна

§ 7. У вирі імперських інтересів 46
7.1. Європа 46
7.2. Україна 50
7.3. Війна і українські політичні сили 51
§ 8. Світова війна: людський вимір 53
8.1. Людина на фронті 53
8.2. «Домашній фронт» 59
§ 9. Наслідки та підсумки війни 62
§ 10. Війна та революція 66

Частина 2. Українська революція

§ 11. Погляди української політичної еліти 70
11.1. Державність 70
11.2. Земельне питання 72
§ 12. Суспільні прагнення українців у революції 75
§ 13. Революційний хаос: суспільство і влада 78
§ 14. Революційний хаос: влада і безвладдя 81
§ 15. Назвіть цей параграф 83
§ 16. ЗУНР: реальність та можливості 85
§ 17. Чи зазнала поразки Українська революція 87
17.1. Погляд зблизька 87
17.2. З висоти часу 89

Розділ III. Повоєнна стабілізація: здобутки і втрати

Частина 1. Нова Європа

§ 18. Територіально-політичні зміни в Європі 94
§ 19. Українські землі у складі європейських держав 96

§ 20. Європа змінює політичне обличчя 101
§ 21. Політичне життя Радянської України 102
§ 22. Політичне життя на українських землях у складі Польщі 106

Частина 2. «Щасливі» 20-ті
§ 23. Світ долає повоєнну кризу 110
§ 24. Українські землі в умовах радянського економічного експерименту 114
§ 25. Економічне становище західноукраїнських земель у 1920-ті рр. 120
§ 26. Суспільство в нових економічних умовах 123
§ 27. Людина в нових економічних умовах. Зустріч традиції і модерну 126
§ 28. Жінка, якої ще не бачили 130
§ 29. Освіта і політика 135
§ 30. Політика і освіта: український вимір 137

Розділ IV. Демократія і диктатура. Тридцяті: людський вимір

Частина 1. Політичні перетворення
§ 31. Тридцяті роки: нова роль держави 148
§ 32. Форсована індустріалізація 150
§ 33. Колективізація 156
§ 34. Терор голодом 161
§ 35. Згортання українізації 164
§ 36. Західні українці: об'єкт і суб'єкт політики 169

Частина 2. Соціальні зміни
§ 37. Зміни у соціальній структурі 175
§ 38. Жінка тридцятих 180
§ 39. Соціальні аутсайдери 186
§ 40. Повсякденне життя міста 189
§ 41. Українське радянське село 201
§ 42. Українці західноукраїнських земель 203

Частина 3. Політизація людської свідомості: феномен епохи
§ 43. Влада ідеології 208
§ 44. Культ вождя 209
§ 45. Пропаганда 212
45.1. Сила слова 212
45.2. Монументалізм 216
45.3. «Олюднення» 218
45.4. Висновки 220
§ 46. Героїчні міфи 221
§ 47. Творення нової людини 226
§ 48. Нова людина: мрія чи реальність 232
§ 49. Суспільна атмосфера 238
§ 50. Тоталітаризм: втілені утопії 243
§ 51. Людина в умовах тоталітаризму 246

Організатори проекту –
Всеукраїнська Асоціація викладачів історії
та суспільних дисциплін «Нова Доба» і
Європейська Асоціація викладачів історії «EUROCLIO»
висловлюють щиру вдячність

за підтримку та сприяння:

Міністерству освіти та науки України;
Академії педагогічних наук України;
Інституту історії України НАН України;
Посольству Королівства Нідерланди в Україні;
Видавництву «Генеза»;
Шотландській Асоціації викладачів історії;

за надані архівні матеріали:

Відділу славістики Бібліотеки Університету Глазго, особисто Тані Конн;
Центральному державному кінофотофоноархіву України ім. Г.С. Пшеничного;
Відділу україніки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України;
Центральному державному історичному архіву у м. Львові;
Рівненському краєзнавчому музею;
Луганському обласному краєзнавчому музею;
Бойку А.В., завідувачу кафедри історії Запорізького державного університету;
Гону М.М, доценту Рівненського державного гуманітарного університету;
Семену Р.Р. та співробітникам фотоательє «Вернісаж», м. Львів;
Родині Сисоєвих (м. Київ);
Родині Трощенків (м. Київ);
Родині Кононських (м. Черкаси).

Навчальне видання

КОМАРОВ Юрій Станіславович
МИСАН Віктор Олександрович
ОСМОЛОВСЬКИЙ Андрій Олександрович
БІЛОНОЖКО Сергій Володимирович
ЗАЙЦЕВ Олександр Юрійович

ІСТОРІЯ ЕПОХИ ОЧИМА ЛЮДИНИ.
Україна та Європа у 1900–1939 роках

**Навчальний посібник
для 10 класу загальноосвітніх
навчальних закладів**

*Рекомендовано Міністерством освіти
і науки України*

Головний редактор *Олександр Удод*
Заступник головного редактора *Олена Радзивілл*
Головний художник *Павло Машков*
Завідуючий історичною редакцією *Анатолій Чердаклі*
Редактор *Ольга Ємець*
Переклад російських текстів *Галини Старостіної*
Макет, художнє оформлення *Юлії Ясінської*
Обкладинка *Ольги Борисенко, Юлії Ясінської*
Коректор *Ірина Барвінок*
Комп'ютерний дизайн та верстка *Наталії Корсун*
Технічний редактор *Валентина Олійник*

Здано до виробництва та підписано до друку 01.03.2004 р.
Формат 84×108/16. Папір офсетний. Гарнітура Шкільна. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 26,88. Умовн. фарбо-відб. 107,52. Обл.-вид. арк. 28,93.
Наклад 5000 прим. Вид. № 360. Зам. №
Цей наклад поширюється безкоштовно.

Видавництво «Генеза», 04212, м. Київ-212, вул. Тимошенка, 2-л.
Свідоцтво серія ДК № 25 від 31.03.2000 р.
Віддруковано з готових позитивів

Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900–
І 90 1939 роках: Навч. посібн. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Ю. Комаров, В. Мисан, А. Осмоловський та ін. – Київ: Генеза, 2004. – 256 с.: іл., карти.

ISBN 966-504-303X

Посібник містить навчальний матеріал відповідно до програм з історії для 10 класу загальноосвітніх навчальних закладів та призначений для використання на уроках історії України та всесвітньої історії.

ISBN 966-504-303X **ББК 63.3(4Укр)я721**